

HÍD

IRODALOM · MŰVÉSZET
TÁRSADALOMTUDOMÁNY

MIROSLAV KRLEŽA: PÁRTUNK ÉS FORRADALMUNK
ELSŐ KATONÁJÁNAK

BÖNDÖR PÁL VERSEI

VARGA ZOLTÁN NOVELLÁJA

BALASSA PÉTER: SZÖVEGMINTÁK AZ ISKOLÁBÓL —
MÓDJÁVAL

MAJOR NÁNDOR: KULTÚRA ÉS TUDOMÁNY

BORI IMRE TANULMÁNYA REVICZKY GYULÁRÓL

ALEKSANDER FLAKER: AZ IRODALOM MA

VOIGT VILMOS A DOROSZLÓ HIEDELEMVILÁGÁRÓL

KÖNYV- KRITIKA

1982

Május

HÍD
IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
FOLYÓIRAT

Alapítási év: 1934

XLVI. évfolyam

SZERKESZTŐ TANÁCS:

Ács Károly, Andruskó Károly, Bányai János, Blahó József, Bordás Győző,
dr. Bori Imre, dr. Burány Béla, Burány Nándor, Deák Ferenc, Gál László,
Lackó Antal, Németh István, dr. Pap József, Pándi Oszkár, Petkovics Kálmán,
Sinkovits Péter, Sróder János, Szabó Ida, Szekeres László, dr. Szeli István és
Vicsék Károly

A Szerkesztő Tanács elnöke: dr. Pap József

Fő- és felelős szerkesztő: Bányai János

Szerkesztő: Bordás Győző

Műszaki szerkesztő: Kapitány László

TARTALOM

Pártunk és forradalmunk első katonájának	569
Böndör Pál versei	572
Saffer Pál: Hazafelé (elbeszélés)	577
Varga Zoltán: A nagykorúak kiválasztása (novella)	602
Hódi Sándor: Viselkedés és betegség	611
Balassa Péter: Szövegminták az iskolából — módjával (tanulmány)	617

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

Major Nándor: Kultúra és tudomány (tanulmány)	628
Aleksander Flaker: Az irodalom ma (tanulmány)	639
Bori Imre: Reviczky Gyula (tanulmány)	646
Heller Ágnes: A szükségletek jelentősége és jelentése Marx gondolatrendszerében (V.) (tanulmány)	659

PÁRTUNK ÉS FORRADALMUNK ELSŐ
KATONÁJÁNAK

Azokban a napokban, amikor valamennyi népünk léte vagy nemléte forgott kockán

*Te, Tito elvtárs,
az elszabadult tűzvész füstjéből felmagasodva, fegyverrel a kézben
adtad tudtára az egész világnak, hogy sem ágyúcsőnek, sem hóhér
kötelének fejet nem hajtunk soha.*

*Mint a Jugoszláv Kommunista Párt titkára, ezerkilencszáz-
negyvenegy nyarának elején felkelésre szólító felhívást írtál alá,
amely az első partizánaknak tompa morajától kísérve az egész or-
szágban visszhangra lett.*

*Felhívásod, amelyet áthatott a forradalom győzelmébe vetett
tántoríthatatlan hit, nemcsak a humánus tiltakozó szava volt egy
elárult és letiport ország kegyetlen és aljas megsemmisítése ellen.
Hangod harci kürtként harsant, ellenállásra szólított a nagy erejű
ellenséges hadakkal szemben akkor, amikor a leigázott Európa szí-
vében a mi népi fegyvereink dörrenései voltak az első hírmondói a
legelemibb emberi jogok végső győzelmének.*

*Belgrádtól és Užicétól Bihácig és Slunjig, Banijától és a Pa-
puktól — az Igmánon, a Jahorinán, a Kozarán és a Grmečon át —
a Fruška goráig, a Romanijától és a Magličtól Drvárig és a Sočáig,
Sandžaktól, a Durmitortól, Makedóniától és a Kosmettől a Dunáig
és a Dráváig századaid élén Te léptettél csatából csatába, mi pedig
követtük lobogódat, mint ahogy ma is követjük, mert hittük és*

A belgrádi Književnost folyóirat 1982 április—májusi száma a következő jegyzettel közli Miroslav Krleža írását: „Tito elvtársnak 1958. július 4-én, a sutjeskai csata 15. évfordulójának tjentištei ünnepségén, Jugoszlávia nemzeti és nemzetiségei nevében díszoklevelet adtak át. A Harcos Szövetség Végrehajtó Bizottságának kérésére, Dragi Milenković, a bizottság akkori tagja szerint az oklevél szövegét Miroslav Krleža írta. Eredetijét a Harcos Szövetség levéltárában őrzik.”

hisszük, hogy a győzelemhez, amelyért több mint másfél millió hazánkfia áldozta életét, egyetlen út, a pártunk útja vezet.

Ma, a sutjeskai győzelem tizenötödik évfordulóján e köré a fenséges csonttár köré gyűlve, emlékezetünkbe idézzük, Tito elvtárs, azokat a szavaidat, amelyekben — mint a népfelszabadító hadsereg parancsnoka — elismeréssel adóztál ez egyedülálló ütközet valamennyi elesett és élő harcosának, a rongyosok, mezítlábasok és éhesek hadának, amely azonban mégis legyőzte a tízszeres túlerőben levő és összehasonlíthatatlanul jobban felfegyverzett ellenségét.

— Elesett katonáid halálának komor méltósága előtt tisztelgve, Te, Tito elvtárs, az I., II., III. és VII. hadosztály, az 1. majevicai és a 6. kelet-boszniai brigád harcosainak, parancsnokainak és politikai biztosainak, mindazoknak, akik e hegyi folyó vad zuhatagai között vérük hullásával tanúsították a hazájukhoz és a nemzetközi proletár-szolidaritáshoz való hűségüket, a legnagyobb harci eredményeket ismerted el, amilyenek egyedül a forradalom katonáit ékesítik.

Ilyen erényeidnél fogva, Tito elvtárs, Te is mindig példaképünk voltál, amint a párt élére kerültél. Tudatos állhatatosságoddal, amellyel megmutattad, hogyan kell legyőzni a halálos veszedelmet mindent legyűrő akarattal és a túlerővel dacolva.

Már Užicénél, 1941 őszén, világosan felismerted, hogy az ellenségen tulajdon hadászati és politikai szállásfészkeiben kell rajtaütni, s így jelentél meg brigádjaiddal Szarajevó és Rijeka, Ljubljana és Zágráb kapuinál. Ezerkilencszáznegyvenkettő elején pedig, amikor századaid a túlerőben levő ellenség nyomására Karlovác és Slunj alól Likán és a Grmečen át visszavonulni kényszerültek, a Te éleslátásod döntött arról, hogy el kell foglalni Prozort, átkelni a Neretván, s hogy az ellenséget a Crna Gora-i, hercegovinai és sandžaki sziklás vadonban kell szétverni. Így lett a Sutjeska, a Zelenhora, a Maglič és a Volujak ragyogó győzelmek színtere, s amikor az ellenséges hadak főparancsnoksága már aláírta harapófogóba szorított harcosaid kollektív halálos ítéletét, Te kitörtél a tűzgyűrűből, merészen északnak fordultál Szarajevótól Višegrádig, és felszabadítottad egész Kelet-Boszniát. Három hónappal később, 1943 novemberében, Jajcában, már lefektetted mai, szocialista szövetségi köztársaságunk alapjait.

Az új Jugoszláviáért, az egyenjogú és szabad népek közösségeért folytatott harc mindannyiunk közös harca. Minden győzelmünk a Te nevedhez és harcosaid, parancsnokaid, politikai bizto-

said meg valamennyi politikai munkatársad nevéhez fűződik. Jugoszlávia dicső harcokra és az új, demokratikus szocialista társadalmi viszonyok építésében felmutatott ragyogó sikereikre büszke népei elismerésüket fejezik ki Neked, Tito elvtárs, pártunk és forradalmunk első katonájaként szerzett múlhatatlan érdemeidért.

BORBÉLY János fordítása

BÖNDÖR PÁL VERSEI

VILÁGÚRI ÜZENET

A világúrból érkező üzenet
a szerkesztét
égnék meredő
optikai
és egyéb bonyolult
szerkezetektől
észrevétlen maradván
érkezett az íróasztalomra.

Korrekt magyarsággal
egyetlen helyesírási hibával
három gépelt példányban
olvashatatlan aláírással.

Írója
a kozmikus testvériség
heves szószólója
de közhelyektől terhes vers
a küldeménye.

A technika
mai állása
időt ad meggondolni
a válaszom.

S úgyis mások
válaszolnak majd
helyettem.
És az én nevemben.
A mi nevünkben.

Ismerjük az ilyen korrespondenciát.

EZEK OLYAN JÓPOFA ALAKOK

Ember a talpán:
Psszt! — mondja —
növényjaj belül
a négyszögön.
Állatok beszéde belül a hatszögön.
Emberek tettei
(kívül a geometrián.

Aztán összecsuclik.
Az élet nem áll meg.
Vagy megáll.

Ezek olyan jópofa alakok.

MINTHA BEDEKKERT...

Mintha bedekkert lapozna
szülőhelyét is úgy járja
és mint a közlekedési jeleket
úgy érti
és (kerülgeti az embereket.

Jelet ad
és előz.

A halál gyászjelentés
az élet
a híroldalon
zajlik.

Értelemzavaró
sajtóhiba.

SEMMI SEM LEHETETLEN

Semmi sem lehetetlen
az utcán heverő téma
éppen mi legyünk.
Akkor
(ki hajol le értünk?)

— Folytatjuk hát a diétát?

Egy szeles éjjelen aztán
ránk rivall egy hang:
B.ú.é.k.!

EURÓPA SZÍVÉBEN EGY VIRÁGOS MEZŐ SZÉLÉN

A méhek
vagy én zúgok
a saját fülemben
— mit?

Lassan szavalkkává
formálódunk
a szívverés.

Eddig tartott a szerencsém.

ÖSSZEGYŰJTÖTT MŰVEK

A Szajnába fulladt
egy macska
a Dunába fulladt
egy egér.

Alkonyodik.

ALLANDÓAN FÜLFELE!

Teljesen átitat
ez az illat
ez a szag
ez a bűz
és én újjászületem
most itt
e homályos folyosón.
De szaporábban ám
kettesével
hármásával veszem a lépcsőket
már így is tíz percet kések.

D-VITAMIN

Előlem dugni kellett
a csukamájolajat.

Nem
nem akartam erős lenni
az ízét is utáltam
mint minden gyerek.

Miért kellett mégis
elrejtteni előlem az üvegecskét
nehogy megigyam belőle
egy hajtásra
az egész keserűséget?

Mit kezdtem el amikor
íme megállíthatatlanul?

Nyomnak
szúrnak
érezem a létszám fölötti csontokat.

Állítólag a javamat akarják:
érezem hogy rejtegetnek még
előlem egyet-mást

Félnek hogy a csontkinövések
ne nőjenek
helytelen irányba.

Én is félek.

HAZAFELÉ

S A F F E R P Á L

Amikor a front átdübörgött a falu felett, az üresen maradt börtön-épületben ők hárman, a pincékből, óvóhelyekről előtámolygó, szájtató örök szeme láttára feltörték a raktárt, és tetőtől talpig felöltöztek. Az új ruha tetejébe még vastag, csuklyás daróckabátot is kerítettek, ami szabály szerint csak a kocsisoknak meg az udvarosoknak járt, de nem szolt rájuk senki.

— Most olyanok vagytok, mint a katonák — jegyezte csak meg bátoratlanul az egyik börtönőr, mire a másik rosszmájúan rávágta:

— Nem baj, legalább hamarabb lepuffantják őket.

Az igazság az volt, hogy nem tudtak mit kezdeni velük. Előírás szerint ez a három fiatal legényember még mindig rab volt, mert az igazságügy-minisztérium még mindig nem rendelte el a szabadon bocsátásukat. De hol volt már az igazságügy-minisztérium, és egyáltalán valami-féle minisztérium! Azok az urak, és velük együtt a börtön igazgatója, már javában iszkoltak valamerre nyugat felé. A vörösök se voltak láthatók. A tűzérési pergőtűz után csak átrohantak a füstölő falun a menekülő németek nyomában, fél órát se időztek, és ők itt maradtak a nagy ürességben néhány maradék fogollyal, akiknek már nem volt hova szökni. Rendhez szokott hivatalnoklelkük tele volt nyugtalansággal a rájuk bízott foglyokért való felelősség miatt, és félelemmel, mert már második hónapja nem kaptak fizetést.

Tél volt, december eleje, és minden börtönőr lakásában két-három gyerek lesett a kenyérre.

Ezért a társaság megoszlott. Szinte három pártra szakadtak. A haragosokra, akik nem sok meggyőződéssel ugyan és félénken, de azt morogták, hogy kár volt négy évig etetni ezeket a hazátlan bitangokat, le kellett volna őket puffantani még az elején; a józanokra, akik úgy vélekedtek, hogy akárki lesz az úr, valamilyen Magyarország mégiscsak lesz, és abban a Magyarországon lesznek börtönök is, tehát csak várni kell; és végül a baloldaliakra, akik többet tudtak az új hatalomról, mint amennyit a rezsimpropaganda mondott róla, és pár származásuk jussán

éreztek, hogy az új világ megfelel majd nekik, mert akármilyen is lesz, közelebb lesz a kisemberhez, mint az előbbi volt.

Abban, hogy a régi világ még visszatérhet, már a legvérmesebbje se hitt.

Ezért nézték most tétlenül a szabálysértést, amiért még egy hónappal ezelőt sötétzárka járt volna, és a konyhafőnök még egy-egy kenyeret és kenyérnyi szalonnát is adott mindegyüknek az iszákjába útravalóul. Sose lehet tudni, hol jegyzik fel a jótettet.

— Aztán hova mentek? — kérdezte ismét az egyik űr, mire Simon, hármuk közül a legderekabb, akinek az ostrom alatt kékesfekete szakáll serkedt az arcán, nyugodtan csak ennyit mondott:

— Haza.

A másik kettő, Géza, egy szőke, babaarcú gyerek és a kis vörös hajú, szeplős arcú Iván, egy pillanatra abbahagyta, a készülődést. Ránéztek Simonra, Iván szemében harag villant, de egyikük sem szólt semmit.

*

Amikor elindultak, Simon elől, a másik kettő egy kicsit oldalt mögötte, mint valami katonai járőr, végig a kisváros utcáin nem volt körülöttük egyéb, csak pusztulás.

Néhol még füstölögtek a tűzvész után az üszkös gerendák, a romok alól néhol enyhe, émeltyítő illat jelezte, hogy ott ember vagy állat rothad, és csak időnként surrant a falak mentén egy-egy járókelő, igyekezve minél előbb eltűnni valamelyik épen maradt ház kapujában, védelmet keresve nem a gránátok, hanem a szemek elől.

Most már nem a vakító fény, hanem a fürkésző szemek jelezték a veszély és a halál közeledtét.

A három ifjú nyugodtan, egyenletesen ment. Tudták, hogy a beszédkázott ablakok résein át lesik őket, de nem féltek. Úgy gondolták, hogy csak az van veszélyben, akitől van mit elvenni, nekik pedig a kenyéren és szalonnán és a rajtuk levő ruhán kívül nem volt semmijük. Nem tudták, hogy a kinti világban időközben a semmi és a valami nagyon közel került egymáshoz.

Azok a szemek a deszkaablakok réseit mögött nem is voltak veszélyesek. Inkább csak kíváncsiak voltak és ijedtek. Tulajdonosaik az efféléket eddig csak szuronyos űr kíséretében látták az utcán. Most bizonyára eszükbe jutott, hogy húsz-valahány éve élnek itt a börtönfalak tövében anélkül, hogy tudnák, kik azok ott bent, és mi történik velük. Nem büntudat volt ez, csak hiányérzet. Mert emiatt azt sem tudhatták, hogy mennyire veszélyesek ezek a kiszabadult emberek.

— Szívesen beszélnék valamelyik helybelivel — mondta a szőke Géza, és hosszan nézte az épen maradt házat, amely előtt éppen elhaladtak.

— Minek? — kérdezte kurtán Simon.

— Csak úgy. Szeretném tudni, hogy miféle emberek.
— Mi közöd hozzájuk? Mi haza megyünk — morgott rá Iván.
— Semmi. De azért mégis furcsa, hogy itt voltunk három évig és nem is tudjuk, miféle itt a nép.
— Barátkozni akarsz az osztályellenséggel? — kérdezte most már fenyegetően Iván.
— Nem lehet itt se mindenki osztályellenség — ellenkezett szelíden a szőke, és talán, hogy feloldja Iván haragját, hozzátette nevetve: — Bizonyosan vannak itt lányok is.

Hiába, nem nevetett vele senki. Csak Simon szólalt meg ismét:

— Magad mondtad, hogy három évig voltunk itt és nem tudtunk meg róluk semmit. Nem elég ez?

— Ők se tudtak meg rólunk... Hogy miért voltunk itt — mondta a szőke.

Ezen egy ideig eltöprengtek, azután más vont a magára a figyelmüket. A távolban már látszott a hosszú utca vége és mögötte a kopár téli határ.

— Olyan, mint a szabadság — mondta Simon, és a másik kettő bólintott. Így valahogy, ilyen végtelennek, határtalannak képzeltek el a szabadságot a várakozás hosszú napjain és éjszakáin.

Ösztönösen meggyorsították a lépéseiket, és nem néztek többé a bedeszkázott ablakokra.

Az ablakok mögött pedig megenyhültek a tekintetek.

Most már nem félték, inkább irigyelték azt a hármat ott kint, hogy olyan magabiztosan mennek. Ezekben a napokban ők mindenkit irigyeltek, aki tudta, hogy miért megy és hová.

*

Nem mentek az országúton, hogy ne kelljen emberekkel találkozniuk. Ezért megbeszélték még indulás előtt. Nem lehetett tudni, hogy az előnyomuló hadsereg mögött ki jár az utakon, és nekik semmilyen iratuk nem volt, semmilyen igazolásuk, csak a saját meggyőződésük, hogy ők most már szabad emberek. Hivatalosan tehát nem tartoztak sehová, nem tartotta őket számon senki, és ha nem is ismerték a kinti világot, nem volt nehéz rájönni, hogy háborúban, frontközelben ez nagyon veszélyes állapot.

Ezért árkon-bokron át, a felszántott földek barázdáiban bukdácsolva, toronyiránt mentek a legközelebbi község felé. Hideg volt, de mind a hármukról csorgott a veríték. Ennyit már évek óta nem gyalogoltak.

— Remélem, nem kell majd hazáig így gyalogni! — törte meg hosszú idő után a csendet a szőke, és, nehogy puhánynak nézzék, mindjárt tréfára fordította a szót. — Mert nem vételeztem tartalék talpat a bakancsra.

— Mi kellene? Gyorsvonat, első osztály?! — kérdezte ridegen Simon.
 — Nyugalom! Amint elérjük a legközelebbi orosz parancsnokságot, minden rendben lesz — próbálta enyhíteni a hangot Iván, de a szökevény nem kellett ez a bátorítás:

— Tudom, ott majd tárt karokkal meg katonazenével fogadnak.

— Miért ne? — próbált Iván is tréfálni a maga módján. — Azért jöttek, hogy felszabadítsanak bennünket. Ezt vártuk három évig.

— Ez igaz. Csak abban nem vagyok biztos, hogy ők is ezt várták — morogta Simon. — Amikor bejöttek, emlékeztek, és odamentem a parancsnokukhoz...

— Ő pedig szép ékes orosz nyelven azt mondta, hogy menj a fenébe — fejezte be a mondatot a maga stílusában a szöke.

Iván arcán világitani kezdtek a szeplők. Mindig így volt, ha elfogta a düh:

— Elvtársak, ezt már megbeszéltük! Az egy rohamosztag parancsnoka volt, és nem ért rá velünk bajlódni. Neki a németeket kellett üldözni!

Igaz volt, hogy megbeszélték, de az is, hogy a magyarázatot a sietős rohamosztagról ők maguk találták ki, hozzá még mást is a háborúban eldurvult katonalélekről. Simonnak mégis fáj a megalázás:

— Meglehet — mondta —, de lehet, hogy nem is akart.

— Ne sértegesd a Vörös Hadsereget!

— Mindjárt szájon vágjak, és akkor majd meglátod, hogy kit sértegetek — fordult vissza fenyegetően Simon.

— Vágjál! — mondta ijedt, síró hangon Iván. — Verekedni a legkönnyebb.

A másik hátat fordított neki, és úgy mentében szólt vissza:

— Akkor ne beszélj hülyeségeket!

A veszély múltán Ivánnak visszatért a bátorsága, és ravaszabban ugyan, de megismételte a vádat:

— Nem kell mindjárt felfortyanni. Én csak azt akartam mondani, hogy nem lehet így beszélni az orosz elvtársakról. Gyerekkoruk óta azt tanulják, hogy fel kell szabadítaniuk a világ proletárjait.

— Lehet, hogy azok, akikkel Simon találkozott éppen rossz tanulók voltak — kockáztatta meg a viccet a szöke, és szokásához híven mindjárt enyhítette is. — A szocializmusban is lehetnek rossz tanulók, nem igaz?!

A másik kettő úgy tett, mintha nem hallotta volna. Simon hallgatott, és nekiveselkedett a gyaloglásnak, Iván pedig, akinek félig-meddig szaladva kellett követnie hosszú lábú társait, lihegve, szaggatottan folytatta a mondókáját:

— Nem értem, hogy miért kell nekünk olyan sürgősen hazamenni? Várjuk meg, amíg megalakul az új hatóság. A kommunistának mindegy, hogy hol harcol a forradalomért.

— Ezt már mondtad — torkolta le Simon, és még folytatni akarta, de a szőke közbevágott:

— Én haza akarok menni!

A hangja riadt volt és érdes. A másik kettő megállt, és ránézett. Látták, hogy kerek gyerekarca megnyúlt, a tekintete haragos lett és sötét. Iván nem szólt semmit.

— Én is haza akarok menni. Gyere — szólt hozzá szelíden Simon, és megérintette a karját.

Jó ideig szólanul mentek a lassan közeledő helység felé. Már látszóttak a faluvégi házak és a házak végében a földekre nyíló kertek, amikor Simon hirtelen oldalt mutatott:

— Odanézzetek, valaki integet az útról.

— Oroszok. Járőr. Menjünk oda. — mondta Iván.

Két géppisztolyos katona állt a faluvégi útkereszteződésnél. Abbahagyták az integetést. Várták őket.

*

— Zdravstvujte! — mondta nekik Iván, amikor közel értek, szerbesen ejtve az orosz szót, amit még a börtönudvaron hallott az átvonuló katonáktól, de amaz a kettő, egy pelyhes állú legényke meg egy idősebb bajszos, csak morogtak valamit az orruk alatt.

— Hova, legények? — kérdezte végül is az idősebb, miután alaposan végigmustrálta őket. Otromba, kelleténél nagyobb kocsiskabátjukban inkább nevetségeseknek látszóttak, mint veszélyeseknek.

— Megyünk haza, Jugoszláviába. Börtönben voltunk három évig. Ifjúkommunisták vagyunk — hadarta Iván azt is, amit nem kérdeztek tőle, és a másik kettő bólogatva helyeselt.

Ezt is megbeszélték még az indulás előtt, hogy az orosz elvtársaknak maradéktalanul el kell mondani mindent, nehogy most, az utolsó pillanatban történjen valami félreértés.

Az idősebb orosz azonban félbeszakította a szóáradatot:

— Nu, davaj... — és intett a géppisztolya csövével.

Csak most vették észre, hogy ezek nem úgy hordják a fegyvert, vállra vetve, mint azok a katonák, akiket eddig láttak és hogy a látszólag hanyagul nyakukba akasztott géppisztolyok csöve tulajdonképpen egész idő alatt rájuk meredt. Felesleges volt minden beszéd. Egyedül Simon vett erőt magán, s megkérdezte:

— Hová?

Az orosz mondott valamit, de nem értették. Elindultak hát, amerre mutatták nekik. Ők elől, a két katona egy kicsit oldalt mögöttük. A falu utcáján alig találkoztak valakivel. Ők a kocsiúton mentek, és a ritka járókelők a járdán úgy tettek, mintha nem vették volna őket észre.

Egy parasztházba vezették őket, sorba állították az udvaron, megmotozták és az iszákjaikból az élelmen kívül kiszedték mindent. A holmit, egy-egy váltás kincstári alsót, a börtönbe évek során át becsempészett apróságokat: ceruzát, füzetet, maguk faragta dobozkaikat, elszedték tőlük, és egy halomra dobálták. Azután az öreg bement a házba, a fiatal pedig kint maradt őrizni őket.

— Meglátjátok, most elmeséli, amit mondtam neki, és minden rendben lesz — szólalt meg Iván, amikor elmúlt a motozás kínos hangulata.

— Semmi nem lesz rendben — válaszolta Simon, és legyintett.

— Oroszul mondtam neki, amennyire csak tudtam...

— Eszperantóul kellett volna — incselkedett most is a szőke —, te tanultál eszperantót.

— Mindegy, hogy hogyan mondd — morogta Simon, és még magyarázni akarta a gondolatát, de a fiatal katonára rájuk szólt:

— Ne beszélgessenek!

Azután kijött a házból az öreg, és intett Simonnak, hogy menjen be.

Miért őt hívják elsőnek? Én jobban tudok oroszul, lázadozott Iván, de a szőke nem felelt, csak nézte az ajtót, amely becsukódott Simon mögött.

Egyenként mentek be a házba, aki kijött, azt félreállították, azután még sokáig vártak kint az udvaron, és végül behívták mind a hármukat.

Panyókára vetett blúzban fiatal tiszt ült egy érdes konyhaasztal mögött, amelyen néhány papírlap hevert. A szájában cigaretta füstölgött, és a füst ködénél úgy látszott, hogy a szája szélén mosoly bujkál. Sokáig hallgatott, nézte őket:

— Szóval, ti haza akartok menni.

— Mi ifjúkommunisták vagyunk, három évig börtönben voltunk...

— kezdte újra a mondókáját Iván, de a tiszt intett, hogy hallgasson:

— Ezt már hallottam. Lehet, hogy így van, de nem biztos. Nincs semmilyen írásotok.

— Hogyan bizonyítsuk be? — kérdezte dadogva a szőke.

— Nem tudom — mondta gúnyos mosollyal a tiszt, és szemmel láthatóan élvezte a hármuk ijedelmét, azután, elkomolyodva hozzátette:

— No, menjetez... Menjetez haza.

A megkönnyebbüléstől Iván annyira felbátorodott, hogy megkérte a tisztet, adjon nekik valami írást.

— Nem adok írást. Menjetez... Én nem láttalak benneteket — mondta a tiszt, és kiszólt a katonáknak. Bejött a bajuszos és tisztelgett.

— Menjenek — mondta ismét a tiszt, és a bajuszos kinyitotta az ajtót. Ismét kint álltak az udvaron tanácstalanul.

— No, menjetez már — mondta a katonára —, gyorsan, gyorsan!

Az udvar közepén még ott hevert halomban a holmi, amit elszedték tőlük. Iván odamutatott. Természetesnek vette, hogy ha nem bűnösök,

nem ellenségek, akkor a holmijukat is visszakapják. De az öreg most már mérgesen rájuk mordult:

— Davaj...

Amint kiléptek az utcára, a hátuk mögött bevágódott a kapu.

*

— Most merre menjünk? — kérdezte Iván, amikor befordultak a sarkon valami főutcafelére, aminek a közepén kövesút volt. Csak most látták, hogy ez nem is olyan kis falu, amilyennek messziről látszott, és ez még tanácstalanabbá tette őket.

— Nemsokára alkonyodik — mondta Simon. — Hova mennénk az éjszakába. Szállást kellene keresni.

Csend lett. Erre eddig nem gondoltak. Egyrészt azért, mert azt hitték, hogy az oroszokkal való találkozás után megszűnik majd minden gondjuk, másrészt, mert az éjjeli szállás, a fedél a fejük felett éveken át gyűlölt kényszer volt. Eszükbe sem jutott, hogy ilyesmi még égető szükség is lehet. Most az volt. Kemény, könyörtelen gond.

Egyszerűen nem tudták, hogy a szabad emberek hogyan oldják meg az ilyesmit. Nekik eddig csak kétféle tapasztalatuk volt: az otthon és a börtön.

— Kérdezzünk meg valakit — szólalt meg bátortalanul Iván.

— Majd én megkérdezem — ajánlkozott a szőke —, én tudok legjobban magyarul.

De az utcán nem volt senki. Még sokáig ballagtak tanácstalanul, mire a távolban feltűnt egy öregember. Amikor odaért hozzájuk, a szőke megszólította:

— Börtönből szabadultunk, hazafelé megyünk — magyarázta —, nem tudna valami helyet, ahol megaludhatnánk az éjjel?...

Az öreg végigmérte őket, gondolkozott, azután lassan, megfontoltan elkezdett magyarázni:

— Menjenek csak tovább ezen az oldalon, a következő sarokig. A sarok után a második házban, ott vannak oroszok... Legjobb lesz, ha oda mennek... No, isten áldja.

Az öreg megpöccintette a kalapját, és ment tovább. Ők hárman pedig csodálkozva bámultak utána. A szőke tért magához leghamarabb:

— Na mi az? Mit vagytok úgy oda? Legalább végre valaki elismerte, hogy az oroszokhoz tartozunk.

Egyik se válaszolt neki, csak mentek lassan a megjelölt ház felé.

*

A házigazda, sovány, borostás arcú, mogorva ember, előbb elutasította őket, de a szőke könyörgőre fogta a dolgot:

— Nem ismerünk itt senkit, hova menjünk éjnek idején...

Az ember gondolkozott, azután vállat vont.

— Én nem segíhetek magukon. Az elülső szobában, meg a hátsóban is, oroszok vannak. Mi is lent lakunk a nyári konyhában.

Hallgattak, azután az ember, látva, hogy nem mozdulnak, még hozzátette:

— Próbálják meg a konyhában. Van a földön szalma... ha nem félnek az oroszoktól.

— Miért félnének? — kérdezte kihívóan Iván.

— Maguk tudják — vont vállat ismét a borostás arcú, és elballagott az udvar végébe a nyári konyha felé.

— Mit csináljunk — kérdezte a szőke.

— Gyerünk, megkérjük őket — mondta Simon, és nem várva a másik kettő beleegyezését elindult a konyha felé.

Odabent sötétes volt már és meleg. A falazott tűzhelyben parázs piroslott, a tűzhely elé be volt készítve egy kosár csutka. A tűzhellyel szemben a fal mentén ledöngölt szalma hevert. Sokan aludhattak már rajta. Köszöntek, de nem válaszolt senki. Hallgatóztak. Csend volt, csak a parázs pattogott időnként a tűzhelyben.

— Majd megkérjük őket, ha jönnek — mondta Iván —, biztosan megengedik.

A levetett kocsiskabátokat leterítették a szalmára, megrakták a tüzet, és letelepedtek.

Amikor felmelegedtek és egy kicsit felocsúdtak a váratlan szerencse feletti meglepetésből, előverték az iszákjaikat, és előkotorák az élelmet. Iván csüggedten forgatta a kezében a szalonnáját:

— Nincs késünk...

— Elmegyek és kérek a gazdától — ajánkozott a szőke, de Simon rájuk mordult:

— Nem mész sehova! Te meg ne legyél olyan nagy úr. Van fogad, rágjad.

Nem ellenkeztek. Harapták a kenyeret és szopogatták hozzá a szalonnát. Már jóllaktak és kezdték a maradékot visszarakni az iszákba, amikor Simon ismét megszólalt, sokkal csendesebben:

— Azért mondtam, hogy mindig maradjunk együtt...

*

Sötét este lett, mire megérkezett az első orosz. Szó nélkül bement a szobájába, azután petróleumlámpával a kezében visszajött a konyhába. Az egyenruhájáról és a mellén levő kitüntetéseiéről ítélve magasabb rangú tiszt volt, mint az, akivel délután beszéltek.

— Jó itt a melegben, ugye?! — kérdezte, mintha egészen természetes

lenne, hogy ők itt ülnek a tűz körül a szalmára terített kabátjaikon egy orosz tiszti kvartélyon.

— Jó. Hideg van nagyon odakint — mondta Iván.

A tiszt cigarettát vett elő, rágyújtott, és csak azután kérdezte meg: — Dohányoztok?

Simon elfogadta a kínálását. Iván felmordult:

— Megbeszéltük, hogy a dohányzás káros.

A tiszt nevetett. Megértette a szerb szót, és mindjárt hozzá is fűzte:

— Háború van. Vannak dolgok, amik sokkal egészségtelenebbek, mint a dohányzás.

A szőke nevetett, Iván durcásan hallgatott, Simon pedig látható élvezettel szegte meg a ki tudja, mikor adott fogadalmát.

Azután a tiszttel megkérdezte, hogy kicsodák és honnan jönnek, és Iván nyomban elfelejtette iménti haragját. Mesélt mindent, ami csak eszébe jutott az utóbbi három esztendőről. Elmondta, hogy ifjúkommunisták voltak, hogy búzaasztagokat gyűjtöttek fel, nehogy a németek kezére kerüljön a búza, hogyan fogták el őket és hogyan maradtak életben csak azért, mert fiatalok voltak, és végül, hogyan szabadultak a börtönből.

Azután az orosz mesélt nekik Sztálingrádról, és a végén még énekeltek is. Forradalmi dalokat énekeltek, amiket az orosz más szöveggel, de ugyanúgy tudott, mint ők.

Előbb csodálatos volt és különös, hogy ezeket a dalokat, amiket eddig csak titokban dúdolgattak, most velük énekliegy igazi katonatiszt, akinek fegyvere is van, aki hatalom, és akinek ezt nem tilthatja meg senki. Azután már nem is volt különös. Mintha elsüllyedt volna az idő, mintha soha nem is lett volna az a három esztendő, mintha csak ez lenne a világon, ez a meleg konyha és ők négyen, ahogyan csendesen dalolgatnak.

Végül annyira nekibátorodtak, hogy megkérdezték, tud-e valamit Jugoszláviáról. Kézzel-lábbal elmagyarázták neki, hogy az utóbbi évben már nem jöhetett hozzájuk látogató, hogy abban a néhány levélben, ami eljutott hozzájuk, nem mertek írni semmit az otthoniak, csak annyit, hogy a nagypapa jól van és egyre egészségesebb. Ez elég volt a reményességhez, de lényegében nem mondott semmit, főleg arról nem, hogy ki az a nagypapa.

Az orosz bólogatott:

— Igen, igen, Jugoszlávia... Títo... Títo.

Ők hárman tágra nyílt szemmel néztek az oroszra. Ez volt az első eset, hogy az általánosságok ködéből fölmerült valami kézzelfogható. Egy év, amit sohasem hallottak, de amely, ez a hangsúlyból is kivehető volt, ahogyan az orosz mondta, jelentős, nagyon jelentős lehet.

— Ki az a Títo? Meséljen nekünk — kérdezte Iván.

— Geroj — mondta röviden az orosz.

— És mi van Jugoszláviában? Meséljen nekünk Jugoszláviáról...

A tiszt egyszeriben megváltozott. Megrázta a fejét, összehúzta és bekapcsolta magán a blúzt, valahogy mereven, mint akit vallami illetlenül ségen értek:

— Elég volt a meséből — mondta. — Aludni is kell... Majd meglátjátok... Ha hazamentek, majd meglátjátok.

Bement, és bevitte magával a lámpást. A konyhában már csak a tűzhelyből kivillódzó vörös fény világított. Csendben elfészkelődtek a szalmán, és betakaródtak a kabátjaikkal. Azután, mintha jó éjszakát mondana, megszólalt a szöke:

— Szerencsénk volt ma délután.

Várta a választ, azután megismételte:

— Csakugyan szerencsénk volt. Nem tréfálok...

De másodszor sem felelt neki senki.

*

Olyan mélyen aludtak, hogy nem tudták, járt-e még valaki éjszaka a házban. Lehet, hogy a börtönbeli megszokás volt az oka, ahol esti zárástól a reggeli nyitáig nem történik semmi, de lehet, hogy a bizalom, mert a másik szobában ott volt az orosz katonatiszt.

Már kezdett szürkülni a kései téli reggel, amikor dörömbölésre, kiabálásra ébredtek. Az ajtóban géppisztolyos katona állt, és kiabált befelé, hogy öltözzenek és menjenek ki.

Káromkodott, amikor látta, hogy kábultságukban milyen lassan készülődnek.

Iván megpróbált magyarázkodni, hivatkozni a tisztre, aki bent alszik a szobában, de el is hallgatott hamar: A szoba ajtaja tárva-nyitva volt, és látszott, hogy odabent nincs senki. Nem vették észre, hogy mikor ment el a tiszt.

Kint az udvarban még egy katona állt, és kiterelték őket meg a házigazdát az utcára.

Ködös, zimankós hajnal volt. A kocsiúton a pocsolyák befagytak. A házakból innen is, onnan is, álmos szemű, kábult embereket tereltek ki a katonák. A konyha melege és az esti beszélgetés után kétszeres volt ez az ébredés.

— Nem bírom a hideget — mondta reszketve Simon, és összehúzta magán a daróckabátot.

A katonák mosogatására az emberek lassan menetoszlopba verődtek.

— Hova megyünk? — próbálta megtudni Iván a katonáktól, de válaszul csak érthetetlen mormogást kapott, ami lehetett káromkodás is vagy annyi, hogy:

— Davaj, davaj...!

A többiek, a helybeliek nem kérdeztek semmit, csak sötét arccal áll-

dogáltak a sorban, ahova állították őket. Úgy látszott, mintha már megszokták volna az ilyen reggeleket.

Kifelé terelték őket a faluból. A falu végén, egy hatalmas udvarban, fatelep lehetett valamikor, nagy halom gerenda hevert rendetlenül egymásra dobálva, és a katonák kiabálva, mutogatva megparancsolták, hogy vegyék fel a gerendákat.

Nagy nehezen kialakult a rend. Hat ember cipelt a vállán egy-egy gerendát, és a menet most már hosszúra nyúlva kígyózott kifelé a faluból.

Nehezek voltak a gerendák, bevágódtak a vállba, a nyakba, a kabát szövetén át is horzsolták a bőrt. Az emberek nyögtek, káromkodtak, a katonák kiabáltak, azután, amikor letértek az útról a tarlókra, szántásokra, már a kiabálás sem segített. A menet egyre lassúbb, nehezekebb lett.

Ivának sikerült beszédbe elegyedni az egyik késérő katonával:

— Hova visszük ezt? — kérdezte, keresve a szót, amiről úgy vélte, hogy az orrossal közös lehet. A katona megértette.

— A folyóra. Hidat építünk, hogy átmehessenek a tankok.

— Mit mond? — kérdezte a mögöttük haladó helybeli.

— Mit mondana?! — szólt közbe egy másik, mielőtt még Iván válaszolhatott volna. — Azt mondja, hogy ezekre a gerendákra akasztanak fel bennünket.

— Nem vagy te olyan nagy úr, komám — szólalt meg ismét egy hang. — Kinyírnak ezek bennünket gerenda nélkül is. Nem spórolják a muníciót. Küldi nekik Amerika.

A szóke nem állta meg szó nélkül.

— Mit beszélnek, talán azt hiszik, hogy mi is..., hogy nyilasokkal van dolguk?!

A menetben ellenséges csend lett. Csak nyögések és halk káromkodások hallatszottak, ahogyan a szürkületben bandukoltak a láthatatlan cél felé.

Mire a partra értek, már teljesen kivirradt. Nem folyó volt az, csak valami csatorna, nagyobbacska árok, kopasz, gyér fűzfákkal a partján. Kétoldalt a part mentén, ahol lassúbb volt a víz, vékony jégkérget képzett az éjszakai fagy.

Ismét kiabálás kezdődött. Tíz-valahány embert, a legerősebbeket kiválasztották az építéshez. Iván is jelentkezni akart, de a katona, alkivel útközben beszélgetett, visszataszkolta:

— Maradj nyugton... .

Az építők előbb áttolták az árkon a leghosszabb gerendát azután az első emberek, egyensúlyozva átbillegtek rajta. Egyikük, egy tagbaszakadt legény, amikor átért, futásnak eredt a szántások felé. Valahonnan oldalról felkattogott egy géppisztoly, és a futó előbb magasba csapta

mindkét karját, mintha megadná magát, azután elterült, arccal a szántásra.

— Ehh!... — csapott egyet a kezével elkeseredetten Iván mellett a katonára, és hátat fordított a látványnak.

A hídépítés ezután, ha lehet, még lassabban, kínosabban haladt. Nem vehettek részt mindannyian, és a dologtalanok csoportokba verődve dideregve meghúzódtak az alacsony töltés oldalán.

Magasan járt már a nap, amikor terepjárón két tiszt érkezett a falu felől. Valamit mondtak a katonának, azután a katonának kiabálni kezdtek az embereknek, és a tömeg megmozdult.

— Mit mondanak? — kérdezte Iván.

— Azt mondják, hogy mehetek haza — mondta a katona.

— És a híd?

— Nem kell. A tankok átmentek másutt a folyón.

Az emberek lehajtott fejjel mentek a falu felé. Azok, akik a túloldalon voltak, előbb tétován álldögáltak, azután odamentek a szántáson heverő holttesthez, és áthozták magukkal a félig kész hídon.

*

Már bent jártak a fűtácán, amikor végül is Iván megtörte a csendet:

— Így nem mehet tovább...

— Hogyan így? — kérdezte élesen Simon.

— Így... — kínlódott a szóval Iván, azután elszánta magát. — Magatok is láttátok ma reggel...

A másik kettő nem firtatta, hogy mire gondol, a hajnali riasztásra-e, vagy a halottra ott a szántáson. Végeredményben ez mindegy volt. Ezért csak bólintottak, és Simon lemondóan megjegyezte:

— Nem tehetünk semmit.

— De tehetünk! — fortyant fel Iván. — Mi szabad emberek vagyunk!

— Majd megmondom, hogy mit csinálj a szabadsággal — nevetett viczorogva a szőke.

— De igenis, a szabadság az választás!

— Úgy van! Ha akarjuk éhen halunk, ha akarjuk megfagyunk, de lehet gyorsabban is...

— Fogd be már a szád — mordult a szőkére Simon. — Te meg nyögd ki, hogy mit akarsz.

— El kell döntenünk, hogy hova tartozunk.

— Én ezt már eldöntöttem három évvel ezelőtt.

— Nem úgy gondolom. Itt kell döntenünk, most. És azt javasolom, hogy ne menjünk tovább. Jelentkezzünk a községházán, és maradjunk itt, amíg a dolgok nem rendeződnek.

A másik kettő úgy meredt Ivánra, mintha kísértetet látna. De amikor elindult, hogy megkeresse a községházát, mégis utána mentek.

*

A községházát, a főutca egyetlen emeletes épületét könnyen megtalálták, de azt, akivel nekik beszélni kellett, már nehezebben.

Már vagy hatodszor mondták el, hogy börtönből szabadultak és hazafelé mennek, küldték őket egyik irodából a másikba, de mindenütt csak vállvonogatás volt a válasz és egy mondat: kérem, ez nem rám tartozik.

Ők mindenütt illedelmesen megkérdezték, hogy akkor hát hová menjenek, és mindenütt mondtak nekik egy újabb szobaszámot, ahol megint csak vállvonogatás fogadta őket.

Végül valakinek eszébe jutott, hogy legjobb lesz, ha elmennek Dorogi elvtársához.

— Az ki? — kérdezte a szőke.

A kérdezett előbb tétovázott, azután kibökte:

— Ő mindent tud... Ő az oroszok embere.

Dorogi elvtársnak előszobája is volt, és ebben az előszobában várokozni kellett, de amikor bejutottak a nagy darab, kövér, kopasz emberhez, úgy érezték, hogy végre megérkeztek:

— Már hallottam magukról — mondta Dorogi elvtárs széles mosollyal, és székekkel kínálta őket. Azután maga is leült melléjük, az asztalra könyökölt, és úgy kérte, mintha erre a pillanatra várt volna egész életében.

— Kérem, meséljenek!

És ők meséltek. A szőke kezdte, de a többiek is, ahogy tudtak, hozzáadtak valamit, úgy érezték, hogy roppant fontos ez a beszélgetés, és mindent el akartak mondani ennek az elvtársnak, aki elfogadta őket olyanoknak, amilyenek voltak.

— No és most milyen terveitek vannak — kérdezte szinte áhítatosan amikor vége volt a mesének.

— Úgy gondoltuk, hogy itt maradunk, amíg nem rendeződnek a viszonyok anyyira, hogy hazamehessünk — mondta valamennyiük nevében Iván.

— Helyes, nagyon helyes — bólogatott Dorogi.

— És ha tudna nekünk az elvtárs valami munkát meg szállást biztosítani... — toldotta meg fülig vörösödve a szőke.

Dorogi elvtárs elszomorodott:

— Sajnos, fiúk, ebben nem segíthetek... Nincsen... Nincsen semmi... még úgyszólván itt van a front. Ugye, megértitek...

Nem értették, de bólogtak. Nem lehetett nem bólogatni, olyan szépen, olyan emberségesen mondta.

— De valamit mégis megtehetek — szólalt meg ismét Dorogi elvtárs, és felderült az arca. — Ha itt maradtok, beírhatlak benneteket a Kommunista Pártba.

Ők hárman megdermedtek. Mintha arcul csapta volna őket.

— Köszönjük — mondta Simon, és felállt. A másik kettő követte.

Dorogi nem értette, hogy mi történik:

— Persze, nem sürgős a dolog, fiúk. Gondoljátok meg, azután gyerekek esetleg vissza...

Iván vörösödött, a szőke eltátotta a száját, mint aki mondani akart valamit, de elfelejtette, hogy mit, azután Dorogi elvtárs szívélyesen lekezelt velük, és kinyitotta az előszobába vezető ajtót...

*

Mire a nap lefelé hajlott, ők már ismét kint jártak a szántásokon, messze a falutól, és lépkedtek kitartóan délnek, ismét toronyiránt.

Ezt nem beszéltek meg. Egyszerűen, amikor kijöttek a községházáról, Simon leszegett fejfelé elindult kifelé a faluból, és ők mentek utána.

Iván szinte meggörnyedt a csalódás és a felelősség súlya alatt. Egy ideig nem bántották. Azután a szőke nem állta meg.

— A szabadság olyan választás, amikor az ember elfogadja a koncot — kezdte éneklő hangon, mintha leckét mondana fel.

— Régi dolog — vette át a szót ugyanolyan csúfondárosan Simon —, a szabadság felismert szükségszerűség.

Célzás volt ez az elméleti órákra, amelyeket Iván tartott nekik a börtönben, amelyekből sok mindent nem értettek egész világosan. Mivel pedig a kérdéseikre Iván mindig csak azt ismételte, el, amit már mondott, gyanakodtak, hogy ő sem egészen érti, amit beszél.

— Nem igaz! — tört ki Ivánból a felháborodás. — Nem igaz, hogy az önzés, a közömbösség, a lelketlenség szükségszerűség... Dagadt, hájas alak, csöpög róla a zsír... Fogadom, hogy van a fiókjában kenyér, szalonna, ami csak kell...

— És pártkönyvecske is — tette hozzá a szőke.

— Én úgy hallottam, hogy a párttag a legönzettelebb, legbátrabb, legjobb... — morogta Simon, és a hangja már nem volt csúfondáros.

— Most láttad, hogy rongy is lehet.

De Iván már ismét talpra esett, mint a macska, és átvette a szót:

— Az a bajotok, hogy idealisták vagytok — magyarázta. — Közismert dolog, hogy a pártba ellenségek is behúzódnak, és időnként tisztogatni kell. Ha már tudjátok, még a Szovjetunióban is vannak tisztogatások.

Ezen mindannyian elgondolkoztak egy ideig, azután, látva a hatást, Iván is engedett:

— Nekem csak az fáj, hogy három évig voltunk börtönben, és még is idegenek vagyunk nekik.

— Nekünk három évre megállt az idő — jegyezte meg szomorkásan a szőke. — Az ő idejük nem állt meg.

— Mit akarsz ezzel mondani?

— Azt, hogy három év, tíz év, száz év, egyremegy. Mi múzeumi példányok vagyunk.

— Nem igaz — tiltakozott Iván. — Az elv ugyanaz maradt, és az elvtárs is mindig elvtárs marad!

Nem vitatkoztak vele, csak Simon morgott valamit az orra alá a dialektikáról, azután hallgatták a szél füttyülését, az időnként feldübörgő ágyúdörejét a távolból, és a saját lépteik tompa puffogását a szántás görgyein.

— Nem érünk be sötétedés előtt a következő faluba — mondta aggodalmaskodva a szőke —, még a tornyának is csak a hegye látszik.

— Amott van valami — mutatott oldalt Simon —, majd oda megyünk.

A távolban, majdnem a láthatár alján, a pirosuló alkonyat fényében szinte árnyékként feketélt valami magas épület, emeletes ház, mintha eltévedt volna egymagában a pusztában.

Amikor közelebb értek, feltűntek a villanypóznák is, egyenletes sorban húzódtak jobbra és balra az épülettől a láthatár felé.

— Vasútállomás — mondta a szőke, és Iván reménykedve hozzátette:

— Lehet, hogy itt már vonat is jár.

Mire odaértek, már szinte teljesen besötétedett. A forgalmista irodájában egy félig lefedett petróleumlámpa pislogott.

Bementek. Az íróasztalnál ingujjban egy kis keszeg emberke ült, valami iratokban lapozott, és úgy tett, mintha nem vette volna őket észre.

Egy ideig ők is hallgattak. Elkábította őket a túlfűtött iroda forró levegője. Azután a szőke köszönt.

— Jó estét.

— Mit keresnek itt? Nem látják, hogy ez hivatalos helyiség?! — förmedt rájuk köszönés helyett a vasutas, de a hangja elárulta a pusztában egyedül élő riadalmát.

— Csak kérdezni akartuk — mondta szelíden a szőke —, hogy mikor megy vonat délnek.

Az emberke most már figyelmesebben szemügyre vette őket:

— Hol élnek maguk?! Már egy hónapja, hogy elment az utolsó személyvonat.

— Nekünk a tehervonat is jó, de délnek. Érti? Nem arra, amerre az utolsó személyvonat ment...

— Az se megy — mondta kissé óvatosabban a vasutas —, csak katonai szerelvények, de azok sem állnak meg.

— Akkor hogy menjünk tovább? — szaladt ki az együgyű kérdés Iván

száján, és a vasutas, felismerve a gyámoltalanságot, ismét fölényes lett és szemtelen:

— Gyalog! És tűnjenek el innen, nehogy itt találják magukat az oroszok.

Iván megpróbálta helyrehozni az iménti hibát és enyhíteni a légbört azzal, hogy elmondta a vasutasnak a történetüket.

— Elhiszem én maguknak, hogyne hinném... Járnak itt mostanában mindenféle népek — mondta gyilkos jószággal a vasutas —, de értsék meg, hogy nincs semmilyen vonat.

— Akkor engedje meg, hogy itt aludjunk — szólalt meg váratlanul és keményen Simon.

A vasutas arca szinte megnyúlt a megdöbbenéstől:

— Itt nem maradhatnak... Én bezárok, és éjszaka nincs itt senki.

— Maga hova megy? — kérdezte Simon sötétben, és a daróckabát ujjá megmozdult, ahogy ökölbe szorult a keze.

— A lakásomba, hova mennék? Nem vagyok hazátlan bitang.

Simon már túl sokszor hallotta ezt a kifejezést, semhogy türtőztetni tudta volna magát. Lassan elindult a vasutas felé, és a másik kettő rémulten figyelte, hogy mi lesz. Ismerték Simon hirtelen természetét és bikaerejét. A nyápic vasutas félelmében leült:

— Meg ne próbálja!... Figyelmeztetem!

Az asztalon felcsengett a szolgálati telefon.

— Igen — mondta remegő hangon a kagylóba a vasutas, azután számokat ismételt, amelyeket a vonal másik végéről diktáltak neki, időközben ijedt pillantásokat vetett Simonra, és végül azt mondta, hogy rendben, fogadom.

A beszélgetésnek vége volt, az ő haladékanak is, és egy pillanatig még tartotta a kagylót, mintha azon töprengett volna, hogy kérjen-e segítséget attól a másiktól a vonal túlsó végén, de azután szó nélkül letette, és kettőt-hármat fordított az induktorokaron.

— Szerencsénk van — mondta, és a nadragzsebből előhúzott gyűrött zsebkendővel megtörölte a homlokát. — Jön egy vonat. Orosz, katonai tehervonat. Szálfákat meg gerendákat szállít. Megáll itt néhány percre, amíg felszabadul a pálya.

— Remélem felvesznek majd — aggodalmaskodott Iván.

A vasutas megenyhült. Mintha végre hinni kezdett volna nekik:

— Maguk csakugyan nem abból a világból valók — álmélkodott —, csak nem képzelik, hogy odamennek és egyszerűen felkéredzikednek!... Tudják maguk, hogy mi a katonai szállítmány?... A front nincs még harminc kilométernyire se...

Hallgattak mind a hárman.

— Idefigyeljenek — folytatta emberségesen. — Most kimennek jobbra, jó messze az állomástól. Arról jön a vonat. Amikor megáll, lopalkod-

janak fel valamelyik szálfás kocsira. De ne az utolsóira, mert ott kíséző van...

Látva, hogy tétováznak, ő is vette a kabátját:

— Gyerünk, nincs sok idő!

Az ajtóban még megállt:

— Aztán, ha valami baj lesz, rám ne hiavatkozzanak. Nem ismerem és soha nem is láttam magukat...

— Jól van — szólta rá üdegesen Simon —, az nem a maga gondja.

Amikor kimentek, gondosan bezárta maga mögött az irodát, és oldalt egy másik ajtót is, ahonnan nem látszott ki semmi fény.

— Biztos ott a lakása — mondta Iván. Amazok hallgattak.

Mire eltávolodtak az állomástól, messziről már hallatszott a mozdony dohogása, azután a vonat lassan bejárt.

Sötétben, kivilágítatlanul jött. Tulajdonképpen nem is volt egyéb, csak csikorgás és tompa dübörgés, a sötétség árnyéka, az éjszaka sötétjében még sűrűbb feketeség. Az állomás felől egy pillanatra megvillant a forgalmista tompított lámpása, és a vonat lassan megállt.

Csendben felkapaszkodtak az egyik kocsira. A szőke tapogatva rejtekhelyet fedezett fel. Felülről és oldalt hosszabb szálfák voltak, a rakás közepén rövidebbek, és így az egész egy kis odút alkotott, amelybe mind a hárman behúzódtak. Nem volt ez teljes védelem, a szálfák között ujjnyi rések voltak, de mégis több volt a semminél, és kívülről nem láthatta meg őket senki.

Mire elhelyezkedtek, a vonat már indult. Lassan, nehézkesen gördült az állomáson át, megdőccenve a sínek kötésén. Mind a hárman előbújtak a rejtekhelyről, hogy lássák a forgalmistát, és az becsukta a lámpáját, és láthatatlanná vált a sötétben.

Csak a forgalmi iroda fölött, az emeleten derengett világosság. Egy nőalak állt az ablakban mozdulatlanul. Nézett le a lába alatt zakatoló semmibe. Aztán felemelte a kezét, és összehúzta a függönnyt.

— Ki lehet az az asszony? — kérdezte Simon.

— Biztos a felesége — mondta Iván.

A szőke csak nagy sokára tette hozzá.

— Fogoly.

Mivel a másik kettő nem szólt semmit, megismételte:

— Fogoly. Foglyok mind a ketten.

*

A kattogás meggyorsult, és vele együtt megerősödött a szél is. Fújt mindenfelől a szálfák közötti réseken. Nem törődtek vele. Még tartott a váratlan szerencse feletti öröm, és a daróckabátok is őriztek még valamit a forgalmi iroda melegéből.

— Étkezőkocsi — mondta a szőke, elfészkelődött az odúban, azután az iszákjából előkotorászta a maradék ételt. Ezt tette a másik kettő is.

— Most pedig átalakul hálókocsivá — folytatta a szőke, amikor befejezte az evést.

— Neked mindig van kedved tréfálni? — kérdezte keserűen Simon.

— Ha van, ha nincs, egyre megy. Alkkor miért ne tréfálnék? ... Most pedig, ha megengeditek, én durmolok egyet.

— Én nem bírok aludni — mondta Simon olyan vészhangon, hogy amazok felfigyeltek.

— Miért?

Senki senkinek az arcát nem látta a sötétben, és most ösztönösen is jobban figyeltek a hangra.

— Fázok — válaszolta röviden Simon.

A szőke tanácsára egybegombolták a három kabátot, és az egész most olyan volt, mint egy sátor, amelyet mind a három, egymás mellé kuporodva, a lehetetlennel melegítettek.

— Központi fűtés — mondta a szőke, és a másik kettő még nevetett is, olyan jónak látszott a sátor, a vonat pedig ment megállás nélkül, csak a kerekek megváltozó csattogásából tudták, ha néha áthaladtak valami alvó állomáson.

— Ha hazaérünk, egy hétig nem mozdulok a kályha mellől — mondta Simon.

— Én meg egy hétig nem kelek fel az asztal mellől — toldotta meg az álmat Iván.

A szőke nem szólt semmit.

*

Ahogy haladt az éjszaka, a hideg szél végül mégis átjárta a kabátsátort. Szétszedték, megpróbálták ismét külön-külön felvenni a kabátot, de ez se segített. Simon egyre csak azt ismételte, hogy fázik és utálja a hideget. A másik kettő hallgatott.

Jóval éjfél után lehetett már, amikor megeredt az eső. Havas eső volt. Nem látták, de érezték a szemükre, az ajkukra csapódó nehéz, nedves hópelyheket. A szél behordta a nyílásokon, és a kabátok lassan elnehezdedtek, átnedvedtek. Simon most már nem beszélt, csak vacogott, csattogott az összeverődő foga olyan hangosan, hogy a kerekek zakatolásán át is hallani lehetett.

— Megfagyunk itt — mondta inkább önmagának Iván, de a szőke meghallotta, és rájuk kiabált:

— Nem fagyunk meg! Nemsokára reggel lesz! Nemsokára megérkezünk valami állomásra, és bemegyünk a melegre! Addig mozogjatok! Tor-názatok! Mozgassátok a kezeket, a lábatokat!

Szót fogadtak neki, és egy ideig hallatszott a topogás, a daróckabátok csapódó ujjainak puffogása, azután ismét csak a kerekek kattogtak a sötétben.

— Álmos vagyok — mondta egy idő után Iván.

— Nem szabad aludni! Nem hagylak aludni! — kiabálta a szőke, aki megrémült, mert szendregésből riasztotta fel a hang. Kitapogatta őket a sötétben, és teljes erőből rázni kezdte mind a kettőt.

Iván hagyta, hogy a szőke rázza, de Simon elordította magát:

— Nem bírom! Nem bírom tovább! Elég!

A szőke meglepődött, és egy pillanatra elengedte. Simon fel akart ugri, de a sötétben beleverte a fejét a fölöttük levő szálfába, és visszaesett közéjük.

— Nem bírom — motyogta az ütéstől kábultan —, le akarok szállni, állítsátok meg...

Ismét nekirugaszkodott, hogy feláll, de a másik kettő nem engedte. Belekapaszkodtak a kabátjába, birkóztak vele, azután ráfeküdtek, és úgy tartották fogva a rángatózó testet.

Egy idő múlva lecsendesedett. Hagyta, hogy a másik kettő maga köré vegye, és egyre csak azt ismételte, hogy nem akar meghalni.

— Félrebeszél — mondta Iván.

— Nem beszél félre — válaszolta a szőke — csak fél.

Azután Simon abbahagyta a halál emlegetését, és sírni kezdett. Csukladozva, hangosan, keserűen sírt a sötétben, mint a magára hagyott kisgyerek.

*

Régel lett, az eső elállt, és a nap korongja már kúbujt vörösön a láthatár alján, mire a vonat lassítani kezdett. A napsugarak vörösre festették a farakást. A szőke felállt, és egy kiugró szálfának támaszkodva szembefordult a fényvel.

— Gyertek napozni — mondta a másik kettőnek. — Bizony isten melegít.

Azok nem mozdultak. Összekuporodva gubbasztottak az odúban, a hátukat egymásnak vetették, és gyanakodva nézték a szőkét, aki lám, megint kitalált valamit, amivel mozgásra akarja kényszeríteni őket.

A szőke nem erőltette a dolgot. Hallgatott, és szemmel látható élvezettel süttette magát az egyre erősödő vörös sugarakkal. Erre felkeltek, és odatelepedtek mellé.

— Csakugyan melegít — szólalt meg kismártatva Simon.

— Délebbre vagyunk — bölcsekedett Iván, de a szőke letorkolta:

— Hülyeség!...

A vonat most már teljesen lelassult. Úgy látszott, tilosra áll a semafor. Kétoldalt a vasút mentén apró kertés házikók jelentek meg, egyre sűrűbben, és a töltés oldalán, táskával a kezükben, fáradt arcú, álmos, munkás külsejű emberek mentek valahová.

— Hé, emberek! — kiabált be az egyik csoportnak a szőke. — Hol vagyunk? Milyen állomás ez?

Nem felelt neki senki. Az emberek közömbösen mentek tovább. Háromszor-négyszer is meg kellett ismételnie a kérdést, mire végre az egyik csoportból valaki visszakiáltott:

— Kecskemét! . . .

— Kecskemét — ismételte ragyogó képpel a szőke —, akkor jó irányba jöttünk.

A másik kettő álméltkodva nézett rá.

— Te nem tudad? — kérdezte Simon. — Hiszen a vasutas azt mondta, hogy délnek megy . . .

— No és?! Felrakott volna bennünket az a kecske a pokol vonatára is, csakhogy szabaduljon tőlünk.

— Biztos féltette tőlünk a feleségét — magyarázta komoly képpel Iván.

Ezen nevetni kellett.

*

A vonat végül is átdöcögött a váltón, és megállt. A szerelvény mellett vasutas jelent meg, kezében hosszú nyelű kalapáccsal, és ütögette a kerekeket. Amikor odaért hozzájuk, anélkül, hogy a fejét felemelte volna, felszólt:

— Jó lesz, ha leszállnak onnan, mielőtt még észrevennék magukat az oroszok.

Volt valami sértő cinikosság a szavában, és Iván dühösen válaszolt:

— Nekünk nincs miért félni az oroszoktól!

— Maguk tudják. Én szóltam — mondta egykedvűen a vasutas, és ment tovább ütemesen ütögetve a kerekeket.

Simon és a szőke vették az iszákjukat.

— Hova mentek? — vörösödött el Iván.

— Gyere — szólt rá csendesesen a szőke —, ne ugrálj. Tudod, hogy igaza van. Úgyis le kell szállnunk, valahol meleget keresni. A napozás nem elég.

Gémberedett tagokkal nagy nehezen lekecmeregtek a vagonból. A vonat kint állt egészen a váltóknál. Messze volt az állomás, és mire beértek, a gyaloglástól egy kicsit felmelegedtek.

A peron és a vágányok előtti tér tele volt katonákkal, és közöttük itt-ott néhány civil. Valamennyien járkáltak, beszélgettek, kiabáltak, és ők belemerültek a tömegbe.

Senki sem figyelt fel rájuk. Szürkésbarna darócuk hasonlított a katonaköpenyekre, és egyébként se tűnt fel akkoriban semmilyen öltözet, ha elég szürke volt, kopott és egyszerű.

— Meg kellene nézni — mondta Simon —, hátha van itt valami városterem, ahol megmelegedhetnénk.

— Majd én körülnézek — ajánkozott Iván, akinek a szeme kitégült,

valósággal itta a sokaságot, és mielőtt még a másik kettő valamit is szólhatott volna eltűnt a tömegben.

Simon és a szőke lassan tovább mentek. A nap már kisütött teljesen, az emberek közelsége is melegített, és ők el is felejtették, hogy nedves rajtuk a daróc.

Flaskóval a kezében egy kapatos katona támolygott eléjük:

— Elvtársak! Testvérek... igyunk!... Sztálinra!... A hazára!... A győzelemre!

Minden felkiáltás után körbe járt az üveg, és az erős pálinka átjárta őket, mint a tűz. A katona most örömeiben ölelkezni, csókolódnai alkart, de akkor megjelent három géppisztolyos, karon fogták a mulatozót, kivették a kezéből a flaskót, és élvezették. Nem tiltakozott, ment velük, mint a bárány, csak motyogott, hogy neki meg kell ünnepelnie a találkozást...

— Láttad, milyen színű volt a vállpántjuk? — kérdezte Simon.

— Láttam — felelte a szőke. — Mint azé a tiszté, aki tegnapelőtt kihallgatott bennünket.

— Gyere! Menjünk innen — kapta el a másik karját Simon.

— Csak lassan — nevetett kényszeredetten a szőke. — Ne csinálj feltűnést.

— Hol az ördögbe mászkál most Iván? — heveskedett ismét Simon.

— Megbeszéltük, hogy mindig együtt maradunk.

— Ne idegeskedj. Elment valami meleg helyet keresni. Majd előkerül...

— Nem érünk haza. Soha nem jutunk haza — mormogta Simon, de a szőke nem felelt neki.

*

Ahogy haladtak tovább, lassan gyérülni kezdett körülöttük a tömeg. Távolabb a többiektől egy katona ült a hátizsákján, fegyverét az ölébe fektette, kezébe kényér és egy darab hús, és mit sem törődve a zajgó tömeggel, lassan, tempósan falatozott.

Simon megállt, és nézte. Az ádámcsutkája fel-alá járt, szinte hallani lehetett, akkorákat nyelt.

A katona csodálkozva felnézett:

— Na mi van, elvtársak?

— Gyere — mondta a szőke, és szelíden megfogta Simon karját. — Gyere, majd találunk mi is valamit.

Emez szó nélkül hagyta magát vezetni, mint a beteg, csak időnként kérdezte meg újra és újra, hogy hol van Iván és vajon hazaérnek-e valaha is.

A tömeg teljesen elmaradt mögöttük, és rájöttek, hogy ez is kellemetlen. Ismét egyedül voltak a térben, és nem tartoztak senkihez.

— Nézd — intett a fejével a szőke —, ott van valaki.

Előttük a vágányon csukott tehervagonból álló szerelvény vesztegelt, szemmel láthatóan útrakészen, mert előtte mozdony dohogott. A mozdony mögött a második vagy harmadik vagon is pőfékelt. A tetején egy vékony bádorgkéményt dugtak ki, és abból is fehérés füst kanyargott a magasba. A félig nyitott ajtóban egy egyenruhás, bajszos idősebb ember állt, cigarettázott, és nézte a messzi tolongást a vasútállomáson.

— Lehet, hogy dél felé megy — éledt fel hirtelen Simon.

— Lehet — bólintott a szőke —, menjünk, kérdezzük meg.

*

Az öreg figyelte őket, ahogy tétován, látszólag közömbösen közeledtek. Köpcös, enyhén pókhasú kis emberke volt, és kerek arcán, a bajsza alatt, azoknak az álszent mosolya bujkált, akik megszokták, hogy az emberek kérni jönnek hozzájuk. Amikor köszöntek neki, visszaköszönt, és várt.

— Maguk hova mennek? — kérdezte végül is a szőke.

— Előre — mondta az öreg, és hamiskásan nevetett. Azután mintha megszánta volna őket, visszakérdezett: — És ti hova mentek?

— Haza — szólt vissza gögösen Simon.

Az öreg egy pillanatra végigvágott rajta a tekintetével, azután ismét nevetett:

— Szép, szép... hát csak menjetek.

Simon összeharapta az ajkát, és ismét a szőke vette át a szót:

— Megyünk haza, börtönből, Jugoszláviába.

Az öreg tovább nevetett, a vállát vonogatta, és rázta a fejét.

— Hagyjuk, nem érdemes — legyintett Simon visszaesve a kétségbeesésbe, de a szőke nem tágitott.

— Szeged — bökte ki utolsó, kétségbeesett kísérletként, és az öreg bólintott.

— Szeged, Szeged — ismételte ő is, és nevetett.

— Mi magával mennénk — mondta a szőke, és a biztonság kedvéért előbb magukra mutatott, azután a vagonra.

Az öreg megint nevetett egy sort, azután óvatosan körülnézett.

— Lehet — mondta —, ha akartok dolgozni.

— Akarunk — bólintott mély meggyőződéssel a szőke, és már indult volna a vagon felé, de Simon elkapta a karját, és az állomás felé mutatott, amerről kipirult arccal, madjnem futva jött Iván.

— Várjuk meg őt is.

— Ti hárman vagytok — kérdezte nevetve az öreg, és a szőke bólintott.

— Jó — mondta amaz. — Nagyon jó. Sok a munka...

Amikor Iván odaért, várni kellett, amíg kifújja magát.

— Elvtársak — kezdte azután felindultan, mintha szónoklatot tartana

—, elvtársak, minden rendben van. Mindent elintéztem, gyertek gyorsan.

— Hová? — kérdezte gyanakodva a szőke.

— Most nem érek rá sokat magyarázni. Megbarátkoztam az orosz katonákkal. Azt mondják, hogy mehetek velük. Felvesznek maguk közé.

— Részeg vagy! — szólt rá durván Simon.

— Egy kicsit ittam, muszáj volt, de nem vagyok részeg. Mindjárt indulnak. Gyertek gyorsan, felvesznek bennetek is.

Csend lett. A vagonajtóban közömbösen állt az öreg, és egy szalmaszállal piszkálni kezdte a fogát.

— Én megyek haza — mondta keményen a szőke.

Simon hallgatott.

— Haza, haza... mást se tudsz, csak haza — hadarta mérgesen Iván, akinek megoldotta a nyelvét a pálinka. — Ki tudja, hogy mi vár ránk odahaza és kellünk-e ott valakinek. Itt legalább tudom, hogy kívül és miért harcolok...

Még mondta volna tovább, de Simond ráfordult:

— Eredj!

— És ti? Veletek mi lesz?

— Mi közöd hozzá!

Iván még egy ideig állt lehajtott fejjel, talán azt várta, hogy a másik kettő meggondolja, vagy talán csak búcsúzkodni akart, de amazok nem mozdultak. Erre ő is felvetette a fejét, megfordult, és gyors léptekkel visszament az állomás felé.

— Mi van? — kérdezte az öreg a vagonajtóból. — A barátotok nem akar hazamenni?

— Nem. Itt marad katonának — válaszolt neki most Simon, talán, hogy kiengesztelje az iménti kis szócsatáért.

— Bolond — nevetett az öreg és intett, hogy szálljanak fel.

*

Amint felszálltak, az öreg behúzta az ajtót. Világosság csak a parányi felső ablakon jött be, és ez sejtelmessé, de ugyanakkor valahogy otthonossá is tette a vagon belsejét.

Később jöttek rá, hogy ez az otthonosság nem annyira a fénytől, inkább a hatalmas üstháztól származott, amelynek tűzterében fáradhatatlanul pattogtak az akácatuskók, kotlájában pedig valami csendesesen rotyogott.

Az üstön kívül volt ott még két nagyobbacska hordó is, néhány polc, konyhához való mindenféle holmival, és egy priccs, valószínűleg az öreg fekhelye.

A koci másik végében, szalmára szórva, nagy halom krumpli volt. Az öreg odavezette őket, mindegyiküknek kést adott a kezébe, egy óriási cinezett fazekat rákott eléjük, és mutatta, hogy hámozzák a krumplit.

— Ezt mind? — kérdezte jó hangosan Simon, mire az öreg bólintott, de egyúttal az ujját is a szája elé tette, és ijedten az ajtó felé pislantott. Hallgattak hát, és hámozni kezdték a krumplit.

Ügyetlenek voltak, és az öreg valahányszor odajött megnézni, hogyan halad a munka, mindig fejcsóválva távozott.

Azután végre elindult a vonat, és az öreget abban a pillanatban mintha kicserélték volna: füttyörészett, danázott, kevergette a kotlában az ételt, rájuk kacsintott, és hangosan cuppantva mondta:

— Borscs... hússal.

A szőke bólintott, de nem felelt neki. Dolgoztak tovább.

— Mit mondunk Iván szüleinek? — kérdezte Simon hosszú hallgatás után, mintha egész idő alatt ezen rágódott volna.

— Mit mondanánk?! Az igazat.

— Lehet, hogy nem is jön többé vissza.

— Odahaza az más — mondta némi töprengés után Simon. — Itt nem ismer senki.

— Legalább el kellett volna búcsúzni tőle — mondta a szőke.

— El — bólintott Simon, és csendesen elkezdett sírni.

Az öreg észrevette, és odatelepedett melléjük:

— Miért sír? — mutatott Simonra.

— Fázik — mondta a szőke, és hámozta tovább a krumplit.

— Hogyhogy fázik? — csodálkozott az öreg, és a kotlára mutatott.

— Nem úgy — mondta a szőke, és a mellére bökött. — Itt fázik.

Belül.

— Értem — bólintott az öreg —, nálunk úgy mondják, hogy fáj a lelke.

Felállt, és csendesen nevetgélve egy üveget meg egy gumicsövet vett le a polcról. A csövet az egyik hordóba dugta, megszívta, és megtöltötte az üveget. Azután kacsintott, és egy ikannából vizet töltött az ital helyébe.

— Nesze igyál — dugta Simon orra alá az üveget, és inni kellett.

— Én inkább ennék. Éhesek vagyunk. Tegnap óta nem ettünk — mondta a szőke, és a hasára mutatott.

— Nem lehet — fortyant fel az öreg. — Előbb dolgozni, azután enni!

Gyanakodva hunyorgott rájuk:

— Burzsujok!... Nem szerettek dolgozni!

Meghúzta az üveget, azután megenyhült:

— Ha kész lesz a borscs, akkor majd eszünk... dolgozzatok.

A vonat valami váltókon csattogott keresztül, ringott, himbálódzott minden, és az öreg, az üveggel a kezében, tántorogva ment a fekhelyéhez. Onnan még egyszer rájuk kacsintott:

— Nekem is fáj a lelke.

Lefeküdt, szájához emelte az üveget, és szinte le se vette, amíg tartott benne. Azután befordult a fal felé, és nyomban hortyogni kezdett.

— Meggyullad benne — szörnyülködött Simon, de a szőke vállat vont:

— Mindenki úgy megy haza, ahogyan tud.

— Haza, haza, mást se tudsz, csak ezt — fortyant fel Simon, és talán maga se tudta, hogy Iván szavait idézi.

A szőke nem szólt semmit. Sokáig nem hallatszott más, csak a kerekkek kattogása és az öreg horkolása. Azután Simon megkérdezte:

— Te csakugyan hiszed, hogy kellünk otthon?

— Kellünk...

— Honnan tudod ilyen biztosan?

— Egyszerű — mondta a szőke, — azért nevezik otthonnak.

— Igazad van — bólintott Simon. — Csakugyan egyszerű.

A NAGYKORÚAK KIVÁLASZTÁSA

VARGA ZOLTÁN

A terembe lépő bűvész meghajolt, szúrós tekintettel vette szemügyre a jelenlevőket. Rendkívüli magasságát és soványságát fekete frakkja még inkább kihangsúlyozta. Amikor pedig cilinderét is levette s tarkával felfelé a pódiumon álló székre tette, elefántcsontsápadt homlokának magassága is látható lett. Pontosabban szólva, az a két csupasz, szarvszerű nyúlvány, amely kétoldali kopaszágként egészen a feje közepéig ért fel, s amelyek közt fekete haja, keskeny félszigetet képezve, közepén szinte közvetlenül az orra fölött kezdődött. Egészen keskeny átjárót hagyva csupán a vastag összenőtt szemöldökök sötét vonala fölött.

— Hölgyeim és uraim — szólalt meg rövid szemrevételező hallgatás után, szája fölé hajló horgas orra alatt szinte bántóan vakító fogsort villantva. — Hölgyeim és uraim — rántott elő valahonnan egy makulátlanul tiszta selyemkendőt, széles mozdulattal meglobogtatva ugyancsak széles, némileg vigyorszerű mosoly kíséretében. — Nem tudom, mennyire emlékezteti önöket oltárra ez az asztalka itt előttem. Én mindenesetre azt szeretném, ha annak néznék, ezért is teritem le ezzel a fehér lepellel. Ezenkívül, az illúzió teljessége kedvéért, ráhelyezünk egy égő gyentyát is. Pillanat műve az egész, egyetlen mágikus kör a kalap fölött a varázspálcával, már meg is van, remélem elegendő ahhoz, hogy önök belemenjenek a játékba. Asztalkánk oltárrá nyilvánítása ugyanis elengedhetetlen feltétele annak, hogy a továbbiakban — elnézést az olcsó szójátekért — oltárian jól szórakozzunk. Könnyed és gondúzó időtöltés közben döntve el a nagyon is komoly kérdést: ugyan minek is érdemes oltárt emelni? Ehhez számítok elsősorban az önök segítségére, nagyra becsült figyelmükre mindenképp. Ne engem méltóztassanak figyelni különben, azokat a különböző tárgyakat, amelyek, mintegy az egyszerűség kedvéért, megint csak e cilinderből előbúvólva, az oltá-

runkra kerülnek, miközben én — ment eszem ágában sincs ezt titkolni — mindvégig az önök arcát fogom figyelni, elképp győződve meg tetszésükről vagy nemtetszésükről. Így és csakis így tehetünk eleget közösen magasztos feladatunknak.

Rövid bevezető szónoklatának befejeztével magasra emelte varázspálcáját. Majd mintha egy szájhoz illesztett trombitákkal, hurokra helyezett vonókkal várakozó zenekarnak intene be, karmesteri mozdulattal nagyot suhintott. — Ez itt egy oltár tehát! — kiáltotta szinte parancsolóan. — Szíveskedjenek kellő tisztelettel, sőt áhítattal tekinteni rá. Vagy inkább arra, amit díszként ráálltunk majd.

Aztán egy pillanatra megállt, elgondolkodott, pálcá nélküli balkezeivel ráncolt homlokához nyúlva hangsúlyozottan töprengett. — Igen ám, de mi lehetne az? Mi az, aminek látán leginkább indíttatást éreznek leborulására? Honnan tudhatnám, s honnan tudhatnák önök, így tehát ikapásból kell próbát tennünk. Mondjuk ezzel a hatalmas medvekoponyával itt. Ugye impozánsan hat roppant fogazatával? Félelmetesen, oltárra állón, nagy kár, hogy a csont színe belevész a terítő fehérségébe, szemben magával az állattal, mert hát nem kell feltétlenül a koponyánál maradnunk, ide varázsolhatjuk a bestiát eleven mivoltában is, bozontosan, barnabundásan, busafejűen és hatalmasan, hiszen hatalmasnak kell elképzelnünk, ez a kis játékkfigura ne tévessze meg önöket, elvégre is a maga vallóságos méreteivel el sem férne itt az asztalkán, pardon, az oltárunkon. Választhatunk azonban más állatot is, mondjuk ezt a fekete bikát, címeres szarvával, kocmányon csüngő roppant herével, világokat megtermékenyíteni kész phalloszával, gyönyörködünk benne, és higgyük el, belőle fakad az élet, tőle származik minden. Mielőtt az öreg tölgyhöz zárandokolnánk a több évszázados faóriáshoz, némileg ismét csak elkézelberőnk segítségével, érezzék hát magukat lombásra alatt, tekintsenek föl, fejüket nyakfájdítón hátrahajtva, helyenként fényszilkrákat átbocsátó és túlvilági titkokat suttagó koronájára, lejtselek mohával benőt odvas törzse körül gondolatban körtáncot, tiszteljék benne az erdő ősatyját. Amely persze zordon és komor, mint minden ősatya, s árnyékba borítón zsarnok is egyben, úgyhogy helyette valami bensőségesebb, tündéribb, merőben másképpen nem evilági képviselőjét is elképzélhetjük a növényvilágnak: halványan reszketeg kelyhét a lótnuszvirágnak, csodákat magában rejtő szent edényekként a termékenységnek, bár ezzel még korántsem mérítettük ki filóránk kiapadhatatlan gazdagságát, belát-

hatatlan dzsungelében vallójában még sokáig barangolhatnánk, mielőtt búcsút mondanánk az élővilágnak. Egyszersmind pedig földi világunknak is, ráébredve, hogy az égboltozatra is kell vetnünk néhány pillantást. Mindenekelőtt az életető sugarakat árasztó aranyló napkorongra. Nem az igazira ugyan, hanem annak földi, aranyozott kartonpapírból készült hasonmására. Silány anyag, elismerem, de hát ennyire futotta csupán, éppen ezért esne jól, ha pusztán a játék kedvéért elismernék, majdnem olyan, mintha színarany volna, valójában az egyetlen anyag, mely az életet adó napot idelelni a földön méltóképpen reprezentálja. Valószínűleg ama tulajdonságánál fogva, hogy ugyancsak képes bennünket elvakítani, szemben az életet adó napsugárral, nemegyszer halált okozón — ez is eszünkbe kell jusson, hölgyeim és uraim, bármennyire is nem tartozik szorosán vett tárgyunkhoz. Ellentétben az ezüstösen csillogó holdszarlóval, a havonként elfogyóval és megújulóval, benne valójában azt kell tisztelnünk, hogy semmi sem változik, mindössze ismétlődik csak, körbe-körbe, karikába, s kezdődik minden előlről, fenségesen, örökkévaló módon és unalmasan, amire előbb-utóbb csak ráébredünk. Aikárcsak arra is, hogy sok szép dolog van széles e világon, de azért mégiscsak mi vagyunk a legszebbek.

A bűvész újra felemelte varázspálcáját. Széles kört rajzolt a levegőbe, egyetlen mozdulattal tüntetve el oltárrá kinevezett asztalkájáról az aranynapot és az ezüst holdszarlót.

— Ugyan már, gyerekeség — mondta legyintve és ajkát biggyeszte. — Hogyan képzelhettük akár egy percig is, hogy nem mi állunk a világmindenség középpontjában? Mi sem természetesebb hát, mint hogy saját képünkre és hasonlatosságunkra készült figurákkal díszítsük oltárainkat. Királyaink, fejedelmeink, különböző rangú és rendű uralkodóink és egyéb tiszttségviselőink képére és hasonlatosságára készült figurákkal, mindenféle hatáskörrel ruházva fel őket képzeletünkben, különféle szerepeket adva nekik a világ dolgainak intézésében, fennen hirdetve, hogy oltárdíszjeink közül még a rangban legalacsonyabb is felette áll a leghatalmasabb földi hatalmasságnak, faramuci módon mégiscsak az utóbbiaknak használva ezzel, így téve lehetővé számukra, hogy csakis égi feletteseiknek tartozzanak engedelmességgel és számadással, ami számukra valójában azt jelenti, hogy nyugodt lelkiismerettel fütyülhetnek ránk. Fütyülnek is, efelől nyugodtak lehetünk, úgy megkeserítve életünket, hogy az élet eddig látott változatos jelképei helyett végül is a halál jegyeit

támad kedvünk oltárdísszé emelni. Alkalmasint egy kivégzőesz-
közt...

— Úgy, ahogy mondom, hölgyeim és uraim, kivégzőesz-
közt — ismételte a bűvész harsányan, de hangjában valami szomorúsággal.
Közben egy újabb pálcasuhintással utolsó darabját is eltüntette
azoknak a különböző álló, ülő, fekvő, olykor-olykor állatfejű em-
beralakoknak, melyeket nem sokkal előbb ugyancsak kifogyhatatlan-
lannak tetsző cilindereiből varázsolt elő. — Csak hát, c, c, c — csó-
válta fejét aztán elégedetlenül —, egy kínos halált eredményező ki-
végzőeszközön vergődő emberi test látványa mégiscsak lehangoló,
riasztó és félelmetes, olyannyira, hogy azt mindössze meghittségnak
is tekinthető megszokottsága leplezheti ideig-óráig valamennyire, saj-
nos semmivel sem akadályozva meg, hogy ne érezzük elviselhetet-
lenül banálisnak ezt a megszokottságot. Nem beszélve arról, hogy a
nyomorúságos rabszolgahálál eme ókori életre hívója helyett ugyan-
ilyen joggal akár egy akasztófát, guillotint vagy villamosszéket is
oltárra emelhetnénk építésünkre és okulásunkra. De ha már egyszer
így állunk, rögtön felmerül bennünk, miért ne tehetnénk meg ugyan-
ezt bármely egyéb tákolmányunkkal, annál is inkább, mivel így
egyszeriben kimeríthetetlen választékunk lesz.

Ekkor kezdte el a legkülönfélébb ember alkotta szerkezeteket elő-
bűvölni cilindereiből.

Eleinte még szertartásosan el-elidőzött egy iránytűnél, ékesszólóan
ecsetelve a helyes irány ismeretének fontosságát, különös tekintettel
a kitűzött óél ellérésére, vagy egy csillagászati távcsőnél, egekig ma-
gasztalva a végtelenbe pillantás jelentőségét. Ugyanígy járt el iké-
sőbb a földgömb, a légsúlymérő, a spektroszkóp esetében is, vagy
a mikroszkópot kézbe véve, amikor is a parányok világáról beszélt
lelkies szóvirágokkal. De mikor már a szivattyúk, gőzgépek, mozdonyok,
szövő- és varrógépek kerültek sorra, szeszélyes logika szerint
keveredve fűrészekkel, ácsszekercékkal, ásókkal, kapákkal, nagy-
harangokkal, sarkókkal, kallapácsokkal, csípő-, lapos- és harapófogók-
kal, csavar kulcsokkal és -húzókkal, vető-, arató- és cséplőgépek
apró modelljeivel, valamint gőzmalomok, cementgyárak, melegen-
gerművek makettjaival, egyre kevesebb szót vesztegetett rájuk, né-
melyiküket némán felmutatta csak, s máris továbbment, hadonászó
pálcájának gyorsuló ütemével mind hevesebb iramot adva a töme-
ges varáztatás műveletének. Úgyhogy mire a villanymotorokhoz,
automobilokhoz, zeppelinekhez, röntgenkészülékekhez és furcsa ro-
varra emlékeztető kétfedelű repülőgépekhez érkezett, varáztatának

termékei már többmagukkal kezdtek kiugrálni a cylinder rátongó kráteréből, eleinte kettesével-hármasával, miközben tengeralattjáró képezett furcsa együttest dűgőhúzóval, toronydaru villanyrezsóval, messzehordó ágyú és bombázó fogorvosi fúrógéppel, hamarosan azonban már valóságos áradata kezdett érkezni a legkülönfélébb autómódelleknek, lemezjátszóknak, rádió-, és tévékészülékeknek, motorcsónakoknak, villanyborotvákknak, elektromos fogkeféknek, vibrátoroknak, s mindezek tömegében időnként kubista és szurrealista festmények, absztrakt, sőt kinetikus szobornművek képeztek üde színfoltot. Nem hiányoztak azonban mindezek tömegéből a különböző államférfiak, kitüntetésekkel felcicomázott diktátorok fekete-fehér vagy színes fényképei sem, futó pillanatokra villanva csak meg a közönség szeme előtt, elkeveredve a Nobel-díjas tudósok és írók, akadémiai elnökök, sarkkutatók, rakétatervezők, egyházfejedelmek és világhírű karmesterek képeivel, nem is szólva a dzsessz-trombitások, táncdalénekesek, box-világbajnokok, filmrendezők, futballsztrók, sakkbajnokok, valamint a felöltözött, fél- vagy egészen meztelen színésznők fotóiról, amelyek, mintha csak valami láthatatlan ventilátor szele röpítette volna fel őket a fekete kúntólkalapból, gyakran egészen a mennyezetig repültek, hogy aztán lassú, pergő lebegéssel ereszkedjenek alá az értük kapkodó közönség sorai közé. Fajsúlyuk jóvoltából jutva el a leghátsó sorokig is, szemben a többi valamivel súlyosabb tárggyal, melyeket a bűvész, feledékenységből vagy szándékosan, vagy éppen időmegtakarítás céljából, szintén, nem tüntetett el, úgyhogy azok eleinte a mondvacsinált oltár fehérleplel lapján maradtak, lassanként halomba gyűltek, majd pedig a feltartóztathatatlanul továbbtermelő cylinder újabb termékei becsapódásának hatására lefelé kezdtek potyogni az asztalról, a pódiumra, s onnan tovább a padlóra, ahol többnyire megállapodtak. Kisebb részük azonban, gömbölyű vagy hengerded formája következtében, messzebbre gurult, egészen a széksorok közé. Más tárgyak viszont, úgy mint a miniatúr mentő-, hűtő- és tűzoltókocsik, játéktraktorok, úthengerek, önjáró emelődaruk, nyerges vontatók, harc-kocsik, hernyótalpas nehézüzérségi lövegek és mozgó rakétakilövő berendezések, önerejükből kezdték el a helyváltoztatást, nem létező vezetőik ügyes manőverezéssel igyekeztek utat találni maguknak a nézők lábai között, gyakran mégis nekik sodródva és egymással is összeütközve. Mialatt a terem légtérében, utat vágva maguknak a tömegesen hulló fotók közt, mindenféle légi járművek keringtek, a darázsnyira zsugorított parányi helikopterektől kezdve egészen a

kiterjesztett szárnyú ludak méreteit is elérő csapatszállítóig és légi-buszokig. Mind idegesebb csapkodást váltva ki a széksorokban ülőkből, akiket leginkább a fülük mellett ijesztő sivitással nyílseben elhúzó vadászgépecskék készítettek riadt fejkapkodásra.

De a bűvészt mindössze néhány néző hirtelen felugrása és pánik-szerű menekülést előlegező mozdulata készítette közbelépésre. Egyetlen erélyes pálcasuhintással vetett véget az eszeveszett kavargásnak: az előbb még kerge rovar- és madárrajként keringő repülőgépek szárnyaszegetten lehullottak, váratlanul ijesztő csend lett.

— Nos, hölgyeim és uraim? — kérdezte ekkor a bűvész mind a harminckét fogát vicorszerűen kivillantva, tekintetét szúrósan hordozva végig a jelenlevőkön. — Mit szólnak hozzá? Ennyi minden közt kissé nehéz a választás, ugyebár? Mintegy a választék áttekinthetetlenlensége következtében. Ezért bátorodom arra utalni, hogy e szédületes halmaza a különféle készülékeknek, apparátusoknak, mechanizmusoknak és konstrukcióknak nem annyira külön-külön, hanem egészében, áttekinthetetlenlenségében és felmérhetetlenlenségében, mintegy a maga roppant volumenében készítet bennünket tiszteletre, imádatra, térdre hullásra, fenék vagy hasra esésre. Tekintsünk illő áhítattal erre a lenyűgöző szemétrakásra, nem feledve el, hogy önmagunkat tiszteljük benne.

Részben felszólító, részben ölelő mozdulattal tárta szét karját. Néhány pillanatig így maradt, mintha csak a várt elragadtatás kiteréséhez kívánna időt engedni.

— Vagy talán mégsem tetszik? Úgy látom, nem túlságosan — szólalt meg aztán hangjában némi csalódottsággal sőt megbántottsággal. Hogy utána nyomban megértő mosolyra váltson: — Na persze, igazuk van, hölgyeim és uraim, önöknek, mint mindig, ezúttal is csak igazuk lehet. Ízléstelenség, határozottan ízléstelenség. Ilyen méretű felhalmozása a tárgyaknak mindenképpen az. Nem is szólva arról a nyomasztó érzésről, ami e kaotikus látvány hatására önökön eluralkodik. Oly mértékben, hogy áhítatos leborulás helyett egyre inkább a korábban imádott tárgyak elpusztításához éreznek kedvet. Vagy legalább lerugdosni őket onnan, ahol semmi helyük sincs: az oltárunkról. El velük hát, pokolba e töméntelen vacakikal! — kiálltotta hirtelen az asztal tetejére szökkenve.

Pár percig ugrált rajta csupán, csak amíg a játékszerkészlet rajta fennmaradt részét, dühös szitkok közepette lerúgta róla. Egyik-másik darabját messze a lelkesedés, zavar és kíváncsiság közt ingadozó

közönség sorai közé. Pálcájának intésével valamit is eltüntetni közülük azonban, mintha csak eszébe sem jutott volna. Úgyhogy a nemrég elővarázsoltt játékszerek, modellek és makettek tömege szétszórt roncstelepként továbbra is ott hevert a teremben, jobbára a pódium körül.

— Így! — sóhajtottá, szinte kimerülten szállva le az asztalról. — Végre sikerült tabula rasát csinálnom. Üres lapot utolsó kísérletünkhöz. Rövidesen minden véget ér, hölgyeim és uraim, már nem sokáig veszem igénybe türelmüket.

Tekintetét a jelenlévőkön újra végighordozva, néhány pillanattal ismét hallgatott. Közben gondosan megigazította az asztalterítőt, tenyerével lesimogatta, úgyhogy annak időközben gyanússá vált fehérsége újra valótóan makulátlan lett, szinte világított, mintha csak a kezdet kezdetén lenne.

— Ösendet és figyelmet kérek — szólalt meg aztán ünnepélyesen. — Lehetőleg teljes mellőzést minden csodálkozásnak, meghökkenésnek vagy botránkozásnak. Nem kell csodálkozni tehát azon sem, ha a most bemutatásra kerülő két objektumot, a korábbi miniatürizáltakkal szemben, ezúttal a természetesenél nagyobb méretekben varázsolom ide az önök szeméi elé. Kimeríthetetlennek látszó tökfödönk mélyéről vagy éppen legfenekéről. Csiribi, csiribá! — Itt le minden eddiginél szélesebb és lendületesebb kört a kamnesteri varázspálcával. — Hopplá! Íme, máris láthatjuk két műtárgyunkat. Máris gyönyörködhetnek a kagylóként feltárulóban és a diadalmasan felmeredőben. Ebben a jelentőségüket méltóképpen hangsúlyozó felnagyításban, s azzal a forradalminak is mondható gondolattal összhangban, hogy ugyan miért is fussunk e szenteheverő holmiku-pac bármely darabjéért is, ha egyszer eme két alkatrész eleve arra rendeltetett, hogy rajongásunk tárgyát képezze. Emellett pedig nemzetiségre, fajra, bőrszínre, iskolai végzettségre és társadalmi helyzetre való tekintet nélkül megvan mindannyiunknak. Sajnos a természet rendelése értelmében egyikkel vagy másikkal rendelke-zünk csak, ami kétségtelenül a dolgok elrendezésének bizonyos tökéletlenségére vall, mivel ideálisnak csak azt tekinthetnénk, ha vala-mennyien mindkettővel rendelkezhetnénk. De hát végtére is felnőttek vagyunk, rég beláttuk már mindennemű tökéletesség hajszolásának céltalanságát, tudomásul vettük, hogy ez van, ezt kell szeretni. Na de se baj, mivel bőséges vigaszunkra szolgálhat e két leválaszthatatlan felszerelés kölcsönadhatósága, valamint hogy esetükben a kölcsönadás egyben viszontkölcsönzést jelent, méghozzá kölcsönösen

azonos időtartamra, úgyhogy ez a kölcsönös kölcsönzés valójában olyan csereakcióként jellemezhető, melynek során egyetlen pillanatra sem kell megválnunk saját tulajdonunktól. Ősi és semmivel se helyettesíthető tárgyakkal van tehát dolgunk, annyira egyedül méltókkal az oltárra emeltetésre, hogy csakis megbocsáthatatlan bambaságunkkal magyarázható, miért is nem velük kezdünk, folytattuk és fejeztük is be mutatványunkat. Úgy is mondhatnám, végre célhoz értünk.

Diadalmasan kihúzva magát, rövid időre újra elhallgatott. Arcán lelkesedést váró, minden eddiginél szélesebb vigyor terpeszkedett.

— Nos, hölgyeim és uraim? — kérdezte aztán. — Ugyebár nem is fest rosszul. — Féktelen örömben percenkig önelégült tetszelgéssel tekintett szét a teremben, mintha csak teljességgel a fáradságos munkával kiérdemelt elismerés beseprésének adná át magát. Mielőtt arra váratlanul újra elborult volna.

— Újabb csalódás, újabb! — kiáltotta színpadias kétségbeeséssel a hangjában, könnyekkel küzdve. — Véget nem érő sora a csalódásoknak. El velük, el, szemétre velük — söpörte le megvető mozdulattal azt a két tárgyat is, melyeket az imént még, mint próbálkozásai hosszú sorának végeredményét emelt oltárra. Olyan kivörösödött arcú dühvel nézett utánuk, hogy az előbb élénken kuncogó, sőt viháncoló helyiségre hirtelen ijedt csend telepedett, aggodalommal teli vagy éppen menekülésee kész szemek tekintettek rá.

Lassan nyugodott csak meg, magabiztosságához nélkülözhetetlen vigyorához visszatállva. — Szíves elnézésüket kell kérnem, hölgyeim és uraim, amiért az imént kissé elragadtattam magam — kezdett eleinte zavart kis nevetésekkel tankítozottan mondókájába. — Mint ahogy azt is kérnem kell, nehogy azt higgyék, holmi hirtelen támadt undor, csömör vagy idejétmúlt erkölcsi felháborodás folytán került sor erre. Szó se róla, nem savanyú a szőlő, nagyon is édes, éppen csak a szőlőnek sem kell oltáron lenni. Egyébről sincs szó tehát, mint egy most már mindenképpen döntő felismerésről. Arról, hogy oltárunk így szép, díszítetlenül, érintetlen tisztaságában. Röviden szólva: úgy szép, ha üres! Ugye egyetértenek velem, ugye egyetértenek? Még ha nem is mindnyájan, de legalább valamennyien, néhányan talán. Mert ha nem, nagy szégyen lenne. Elvégre mégsem hihetem, hogy csupa kiskorú gyűlt össze itt a teremben. Akinek tehát ez a megoldás tetszik, kérem, emelje föl a kezét és fájadjon hozzám. Például ön, uram, ott a harmadik sorban, az ötödik széken. Úgy látom, bujkál valami a tekintetében, bátran hát, szánja

rá magát, kiválasztottak közé tartozni csak dicsőség lehet. Így, nagyszerű, köszönöm. Na és ön, uram? Ott a hetedik sorban? Ön, igen, ön! A kopasz fejével és a szemüvegével. Hasonlóképpen ön is, a tizenegyedikben, a nyolcadik széken. Ne tessék tétovázni, higgye el, mintha csak erre volna predestinálva. Helyes, nagyon helyes, íme, már hárman vagyunk. És hogy ön is, az már egyenesen fenomenális, micsoda meglepetés, asszonyom, férfiasan bevallom, önre nem számítottam. Bravó, bravó, biztosíthatom, semmi oka előnytelen külseje miatt elkeseredni... Na és még ön ott a bal sarokban, egészen hátul. Vagy talán tévedtem volna?... Kérem, ahogy óhajtja... Senki több tehát? Kár, de ha meggondolom, így is többen vagyunk, mint remélni mertem... Ezek szerint együtt is lennénk, készen a távozásra, feltéve, hogy hajlandók velem fáradni. Lesújtó pillantással véve búcsút a jelenlévőktől, egyedül hagyva őket infantilis leborulási hajlamukkal, együgyű adorációs szükségletükkel, primitív eufóriás igényükkel és triviális gloriifikálási készségükkel. Gyerünk hát, törekedjünk rugalmas elszakadásra, így őrizve meg magunkat a korpa közé keveredéstől, komolyabb, felnőttekhez illő feladataink tudatától mélyen áthatva. Erre tessék, erre, következetesen maradva meg a szeparálódás útján. Jómagam csak önök után természetesen — miután egy meghajlás erejéig még hátramaradtam. Isten önökkel tehát, hölgyeim és uraim, válogasanak csak továbbra is ebben a roppant kacattömegben. Remélem, mélikülem is jól szórakoznak...

VISELKEDÉS ÉS BETEGSÉG

HÓDI SÁNDOR

SIKERES ÉS SIKERTELEN SZOCIALIZÁCIÓ

A szocializáció sikeres vagy sikertelen voltát a társadalmilag kívánatos magatartáson tudjuk lemérni. Az uralkodó emberképnek megfelelő vagy ebből a szempontból tolerálható magatartás a társadalmi beilleszkedés sikerét jelenti, az ettől való eltérés viszont kóros magatartásnak, deviáns viselkedésnek minősül.

A sikeres szocializáció tulajdonképpen azt jelenti, hogy felnőtté válva az emberek maguktól is úgy viselkednek, ahogyan azt társadalmi környezetük elvárja tőlük. Az ilyen személyek közösségük írott és íratlan szabályai szerint élnek, tudják, mikor mit kell tenniük, különböző szerephelyzetekben hogyan kell viselkedniük, mi az, amit maguknak másokkal szemben megengedhetnek stb. És ami még fontosabb, a sikeresen szocializált személyek olyan tudásra és képességre tesznek szert, amely révén — a társadalmi munkamegosztás különböző posztjaira kerülve — alkalmassá válnak a társadalom újratermelését szolgáló tevékenységekre: munkavállalásra, családalapításra, gyermeknevelésre stb.

A fenti meghatározásból értelemszerűen következik, hogy ezzel ellentétben, minden olyan esetben, amelyben az egyén a szükséges normák és magatartásminták híján nem tud a társadalmi elvárásoknak megfelelő magatartást tanúsítani, illetve megfelelő tudás és képességek hiányában a munkamegosztásból rá háruló feladatoknak nem képes eleget tenni, a szocializáció sikertelenségéről kell beszélnünk.

A sikeres szocializáció az individuális életvitel szempontjából meghatározott perspektívát és biztonságot jelent, míg a sikertelen szocializáció többnyire zsákutcás élethelyzeteket eredményez és kisebb-nagyobb személyiségkárosodással jár együtt.

Perspektíváról persze sikeres szocializáció esetében is csak meghatározott értelemben, kizárólag a konformitás szempontjából beszélhetünk. Nevezetesen az érvényesülési lehetőségeknek azt a formáját kell perspektíván értenünk, amelynek lényegében véve nem sok köze van a személyiség pszichológiai fejlődéséhez: sokoldalúvá válásához és kiteljesedéséhez.

A sikeresen szocializált személyek, miközben a velük szemben támasztott társadalmi elvárásoknak igyekeznek maradéktalanul megfelelni, e beállítódásuk és törekvésük (ideologikus) értékszempontjainak megfelelően abban az illúzióban élnek, hogy anyagi gyarapodásukkal, hivatali előrehaladásukkal, családi körülményeik változásával, társadalmi javak mint státusszimbólumok birtoklásával stb., ahogyan „haladnak előre”, ezzel együtt voltaképpen maguk is „fejlődnek”. Az árucserre-viszonyokon alapuló társadalmak belső struktúrájából fakadóan a mindennapi életszemlélet elválaszthatatlanul együtt jár az ember személyi fejlődésének, társadalmi kiteljesedésének ezzel a hamis tudati értelmezésével. Nem mintha az anyagi javak gyarapítása, a diplomaszerezés, különböző társadalmi funkciók vállalása, hivatali előrehaladás, vagy akár a családi életben lejátszódó változások: lakáskörülmények, gyermekek száma stb., a személyes életvitel vagy az ún. önmegvalósítás szempontjából érdektelenek volnának. Hiszen az ember individuális fejlődésének lehetőségei adott társadalmi-gazdasági struktúrában belül nagymértékben éppen ezeknek a környezet- és szerepváltozásoknak a függvénye. Csakhogy a konform magatartás alapjául szolgáló szemléletmód révén ezek a törekvések öncélúvá válnak. Nem a személyi fejlődést segítik, nem új társadalmi tartalom elsajátítását szolgálják, hanem az anyagi javak, státusszimbólumok, hatalmi posztók mint közvetlen *személyi értéktényezők* állandósítják és fokozzák e partikuláris célokra való törekvést. A sikeresen szocializált személyek így módon lélektani értelemben megmaradnak primitív személységű embereknek, akik a társadalmi sokoldalúság helyett a tulajdonukat képező javakon önnön értéküket. Ennek megfelelően életük értelmét sem másokhoz fűződő viszonyaikon, tevékenységük társadalmi fontosságán mérik, hanem éppen ellenkezőleg, elkülönültségükben másokkal szembeni egzisztenciális előnyüket használják fel öntömjénezésül. Meghatározott társadalmi-gyakorlati viszonyok szempontjából jelentheti ugyan ez a magatartás is a szocializáció „sikerét”, társadalom-lélektani és társadalomfilozófiai szempontból azonban sikerről aligha lehet beszélni.

A jelzett perspektíva mellett a szociálisan adaptált viselkedés más előnyökkel is jár azokkal szemben, akik az adott társadalom vagy társadalmi csoport szempontjából normaszegőnek minősülnek. Mivel a mindennapi tudat éppen azt a magatartást és mentalitást tartja normálisnak, amit a sikeresen szocializált személy képvisel konformizmusával, ez a körülmény meghatározó szerepet játszik az önértékelés és identitástudat kialakulásában. A sikeresen szocializált személyek a mindennapi tudat ideologikus értékszempontjainak köszönhetően mintegy a „természetes emberi magatartás” megtestesítőivé válnak. Ebből kifolyólag minden körülmények között meg vannak győződve álláspontjuk igazáról s annak másokra is érvényes, kötelező voltáról. Ezért minden olyan megnyilvánulást, ami számukra szokatlan vagy idegen, megszólalnak, kicsúfolnak, el-

ítélnék. Tiltakozásuk és felháborodásuk mértékétől függően a kifogásolt viselkedéssel, gondolkodásmóddal kapcsolatban megfelelő intézkedések is sor kerülhet. A társadalom külön intézményeket tart fenn ennek érdekében. A rendőrségi, bírósági, pszichológiai, ideggyógyászati stb. beavatkozások során a „szakértők” a legmesszebbmenőkig figyelembe veszik a konform magatartású személyek ilyen irányú elvárásait. Ami, ha tudjuk, hogy a konform magatartású személyek érzelmi-tudati állásfoglalásában, a normalitással kapcsolatos kritériumaikban ugyanaz a társadalmi gyakorlat nyer igazolást, mint a megfelelő intézményes eljárásokban, egyáltalán nem lehet meglepő számunkra. A normalitás kérdésének megértéséhez nem nélkülözhetjük majd ennek az összefüggésnek a részletesebb kibontását. Itt csak annyiban érdekes ez most számunkra, amennyiben rá kellett mutatnunk a konform magatartású személyek fölény- és biztonságérzetének alapjára.

A perspektívát és biztonságérzést nyújtó konformizmussal szemben a sikertelen szocializáció állandó feszültségek forrása. A sikertelenül szocializált egyén konvencionálistól eltérő viselkedésével, szokatlan gondolkodásmódjával, cselekvéseinek és magatartásának látszólagos motiválatlanságával úton-útfélen összetűzésbe kerül környezetével. Ezekből a konfliktusokból fakadóan a megfelelő társadalmi szerephelyzetekkel való azonosulás is zavart szenved. A másokhoz való viszonyulásból és fogadtatásból származó, mind kilátástalanabbá váló konfliktusok, valamint az egyre mélyülő identitászavar végül is elkerülhetetlenné teszi a feszültség csökkentését szolgáló pótcselekvések megjelenését majd ezek tünetté szerveződését. A tünet formáját öltő feszültség tovább rontja az egyébként is életviteli és beilleszkedési nehézségekkel küszködő ember helyzetét. Amíg korábban „csak” a nonkonform magatartási jegyek szolgálták a megkülönböztetés alapjául, a tünetek alkoholizmus, bűncselekmények, szexuális zavarok, neurotikus panaszok stb. formáját öltve még inkább felhívják magukra a figyelmet, sokkal nyomatékosabb elutasítást és nemtetszést váltva ki a környezet részéről. Már e tünetek jelölésére szolgáló fogalmak is olyan stigmát jelentenek, ami, mint látni fogjuk, a stigma viselőjét gyakorlatilag nem engedi többé szabadulni a társadalmi sztereotípiák ördögi köréből.

A sikertelen szocializáció okai és következményei után kutatva különböző utakat választhatunk. Ha a kóros reakciók pszichés vonatkozásai érdekelnek bennünket elsősorban és azt vizsgáljuk, hogy a különböző személyiségzavarok milyen életvezetéssel párosulnak, abban az esetben pszichopatológiai, pszichiátriai, személyiség-lélektani stb. kérdésekbe kell bocsátkoznunk. Ha ellenben inkább arra fektetünk nagyobb súlyt, hogy a normaszegő magatartásformák társadalmi vetületeit feltárjuk, ha azt kutatjuk, hogy milyen zavart okoznak, milyen feszültségről árulkodnak stb., úgy ez a kérdéskör mint devianciakutatás, illetve társadalmi-beilleszkedési zavarok kutatása kerül szóba. Ez esetben viszont szociológiai,

szociálpatológiai, egészségügyi s nem utolsósorban ideológiai (politikai) kérdésekbe kell bocsátkoznunk. Bármelyik utat válasszuk is elsőként, ha következtetések maradunk, a végső összefüggéseket tekintve egyazon eredményre kell jutnunk.

A VISELKEDESZAVAROK PSZICHOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSI MÓDJA

Kezdjük talán fejtegetésünket az előző kérdéscsoporttal.

Hogyan tekint a lélektan az ún. viselkedészavarok vagy kóros lelki jelenségek kialakulására? Milyen kritériumokat alkalmaz meghatározásukra? Miben látja kialakulásuk okát? És milyen lehetőséget lát a sikertelen szocializáció eme következményeinek az orvoslására?

Zavarba ejtőbb kérdéseket nem is tehetnénk fel ezeknél a válaszadásban kompetens szakértők számára. Mert amilyen játszi könnyedséggel és tévedhetetlen pontossággal állapítják meg a laikus emberek egymásról, hogy ki „normális” közülük s ki az, akinek a viselkedésével, gondolkodásával valamilyen „baj van”, olyan aggályossá és tanácstalanná válnak a szakértők — pszichológusok, elmeorvosok —, ha e kérdésben hozzájuk tanácsért fordulnak. Persze a laikus emberek sokkal egyszerűbb helyzetben vannak. Számukra ez a kérdés, tekintettel arra a körülményre, hogy saját konform magatartásukat tekintik normálisnak, mindig egyértelmű és nyilvánvaló. Hiszen csak össze kell hasonlítani magatartásukat másokéval. Minden, ami eltér saját állásfoglalásuktól, gyanússá válik számukra, s minél idegenebb az tőlük, annál nagyobb nyomattékkal lesz kórosnak vagy deviánsnak nyilvánítva. Azzal sem törődnek sokat, hogy a kórosnak vagy deviánsnak nyilvánított személyi magatartásformák mit takarnak, milyen emberi szituációkból származnak. Az elméleti összefüggések tisztánlátására törekvő szakemberek számára ez a kérdés, érthetően, sokkal bonyolultabb. Már csak abból kifolyólag is, hogy a sokféle kórosnak tartott magatartás mögött pszichológiai szempontból nem mutatható ki semmiféle *olyan személyiségállapot*, ami a minősítést követően minden esetben kimutatható volna. Ennek ellenére a pszichológusnak nincs módjában az ellenkezőjét sem bizonyítani. El kell fogadnia, hogy a kórosnak tartott személyi reakciók mögött, a minősítést végző egyének vagy csoportok szempontjából, van valamilyen releváns tényező, amit neki, ha módszereivel nem is sikerül igazolni, tudomásul kell vennie. Így végül is, ha használni kényszerül mégis e fogalmakat, ezek számára kizárólag azt a szubjektív értékelést tartalmazzák, amit a laikus emberek formálnak maguknak a rendellenesről és kórosról.

Kellemetlen helyzet ez egy „szakértő” számára. S nem is csak ebben rejlik a helyzet kényes, megalázó volta. Az egész kérdéskör igazán attól válik nyomasztóvá (és áttekinthetetlenül bonyolulttá), hogy különböző

egyének és különböző csoportok gyakran egészen más dolgokat tartanak kórosnak. S noha a kóros lelki reakciók minősítésében szerepet játszó legfontosabb változókat így még nehezebb megragadni, a laikus emberek, mit sem törődve ezzel, elvárják a pszichológustól, hogy a mindegy ki által, de deviánsnak tartott személy „kóros magatartására” vonatkozóan magyarázattal szolgáljon. A laikus emberek főleg azt akarják megrudni a deviánsról, hogy az miért követ el olyan cselekményeket, amit az ő megítélésük szerint „normális” embernek semmiképpen sem szabad megtennie. Hogy tehát mi készítenet egyeseket tiltott dolgokra: iszákosságra, hűtlenkedésre, bűnözésre, perverziókra, kábítószer-élvezésre, csavargásra, munkakerülésre...

Szorult helyzetük ellenére a tudósok — hiszen ezért tudósok — megpróbálnak ezekre a kérdésekre valamilyen választ adni. Válaszadásukban nemcsak hogy elfogadják és alátámasztják a laikusok minősítésének jogosságát, de elfogadják azt a mindennapi gondolkodás szempontjából „evidensnek” látszó magyarázatot is, hogy a deviáns magatartású személyekben van, kell, hogy legyen, valamilyen minőségileg sajátos, lényükhöz tartozó „kóros készítenet”, ami esetükben szükségsszerűvé teszi a szabályok megszegését. Elfogadva a minősítést és ezt az előfeltevést, a pszichológia kénytelen-kelletlen elfogadja vele az ember természetének sajátos filozófiai értékelését is. Ezt követően kizárólag olyan teóriákat gyárthat a kóros magatartás értelmezésére, olyan általánosságokat, szabályokat, törvényszerűségeket kínálhat fel a lelki élet történéseinek megértéséhez, amelyekkel, bár logikailag rendet visz a megfoghatatlannak látszó történésekbe, valójában meghamisítja az okozati összefüggéseket, és korlátozza e kérdéskör megértésének lehetőségeit (1).

BETEGSÉG-MÍTOSZ

A legáltalánosabban elterjedt ilyen teóriák egyike az, hogy a deviancia lényegileg valamilyen kóros belső folyamatnak, „betegségnek” a megnyilvánulása. Ez a szemléletmód azon az orvosi analógián és téves hiedelmeken alapszik, hogy a tanult magatartás komplex jelenségei és a testi defektusok megnyilvánulásai között nincs lényeges különbség. A test defektív működésének analógiájára így a pszichés funkciók vagy a magatartás kísérőjelenségeként tapasztalható rendellenességeket is a betegség közvetlen bizonyítékának lehet tekinteni. (2) Ennek a megengedhetetlen párhuzamnak köszönhetően vált „mentális betegséggé” először a hisztéria, a hipochondria, a kényszeres neurózis, a depresszió, majd ezt köve-

1. Vö. Howard S. Becker: A kívülállók. In.: *A deviáns viselkedés szociológiája*, Gondolat, Budapest, 1974.

2. Lásd Thomas Szasz: Az elmebetegség mítosza. In.: *A deviáns viselkedés szociológiája*, Gondolat, Budapest, 1974. 485. old.

tően az alkoholizmus, a kábítószer-élvezés, a homoszexualitás, a prostitúció, a bűnözés stb. Annak ellenére, hogy e káros magatartásformák egyike sem fejez ki, vagy ír le olyan „betegségentitást”, ami tudományosan körülírható és igazolható volna. Ezek a fogalmak, jóllehet az egyén viselkedésének jellegzetes vonásairól árulkodnak, elsősorban ezeknek a viselkedési jegyeknek a *társadalmi megítélését* tükrözik vissza, s nem a személyiség valamilyen önmagában vett kórosságáról tanúskodnak. Ugyanezen az alapon a legkülönbözőbb szociális és etikai magatartás is „betegségnek” nyilvánítható, attól függően, hogy adott társadalmi közegben hogyan tekintenek ezekre a szociális és etikai megnyilvánulásokra. Mint ahogyan találhatunk is rá példákat. A nyugtalan, lehangolt állapotoktól kezdve a heves dühkitörésekig, a szorongástól és gátlásos magatartástól a hideg, fesztelen, kockázatvállaló fellépésig, a betegség gyanúja járul lassan mindenre, amit valaki, önmagán vagy másokon, szokatlanul véli, és orvoshoz, pszichológushoz fordul vele. Szász Tamás ironikus szavait idézve, sokan a betegség jelét látják már a válaszban is, elvégre ez is valami meghíúsulásának, személyi alkalmatlanságnak az eredménye. Mások a művészetről, a nemkívánatos politikai vezetésről, a politikai ügyekben való részvételtől vagy éppen az ilyen ügyekkel szembeni közömbösségről vélekednek így.

A betegségkonceptió, mint látjuk, lehetővé teszi, hogy úgyszólván bármilyen magatartást orvosi problémaként kezeljünk. Betegséggé minősíthető így minden visszahúzóadás vagy törekvés, ami az adott társadalmi gyakorlati viszonyoknak éppen nem felel meg.

Ami az ún. „mentális betegségek” kóreredetét illeti, ezzel kapcsolatban háromféle koncepció él a pszichiátriában s kisebb-nagyobb megszorításokkal a patopszichológiában.

Az első változat szerint minden lelki zavar hátterében szomatikus folyamatok, idegéletti változások húzódnak meg. A deviáns magatartás kialakulásának okát eszerint tehát mindenekelőtt az agy neurohormonális folyamatait megzavaró organikus elváltozásokban kell keresnünk. Az olyan szimptomák pedig, amelyek nem vezethetők vissza mégsem organikus elváltozásokra, betegségeknek sem tekinthetők. Vagy, ha mégis azok, akkor minden bizonnyal arról van szó, hogy a tudomány még nem ismerte fel organikus alapjukat.

Ehhez a ma már meglehetősen elavult szemlélethez képest előrelépést jelent az a változat, mely szerint a betegség — pszichés zavar —, bár nem feltétlenül organikus okokra, azonban mindenképpen valamilyen funkciózavarra vezethető vissza. Ezt a funkciózavart az organikus elváltozások mellett „külső tényezők”, nehéz körülmények, konfliktusok, stresszhatások stb. is kiválthatják.

SZÖVETMINTÁK AZ ISKOLÁBÓL — MÓDJÁVAL

(KOMMENTÁR OTTLIKHOZ)

BALASSA PÉTER

Az *Iskola a határon* az eltelt két évtizedben konszenzust teremtett abban, hogy olvasói és hívei körülbelül tudják, hol vannak azok a trouvaillé-ok, amelyekhez mindig újra és újra odallapoznak. De a legkisebbeket is ismerik már, „ki van csemegézve”. Mértéktartásra éppen az int, hogy az *Iskola*... megtévesztően és csábítóan kínálja magát ehhez a csemegéhez, hogy amint lépre mentünk, akkor azonnal elveszejtsen abban az útvesztőben, amit szövetnek neveznek. Mintha csak azt mondaná önkéntelenül is magával a szövés módjával minden lehetséges elemzőnek és elemzésnek, hogy az analízis — gőg és becsvágy. Hiszen szabad-e meglesni *valójában*, a maga valójában mindezt; és egyáltalán megleshető-e?? Hiszen *mit* is revelál, ha szövetminták segítségével megállapítjuk, hogy a műben ez meg ez, így és így függ össze, vonatkozik egymásra, sőt ez és ez az „értelme”; itt meg itt kapcsolat van, és így tovább? Minden csak formalizálás a szövet valóságos belső lélegzéséhez, életéhez képest. Ezért az alábbiak mind csak megszorítás jegyében állnak: *módjával*.

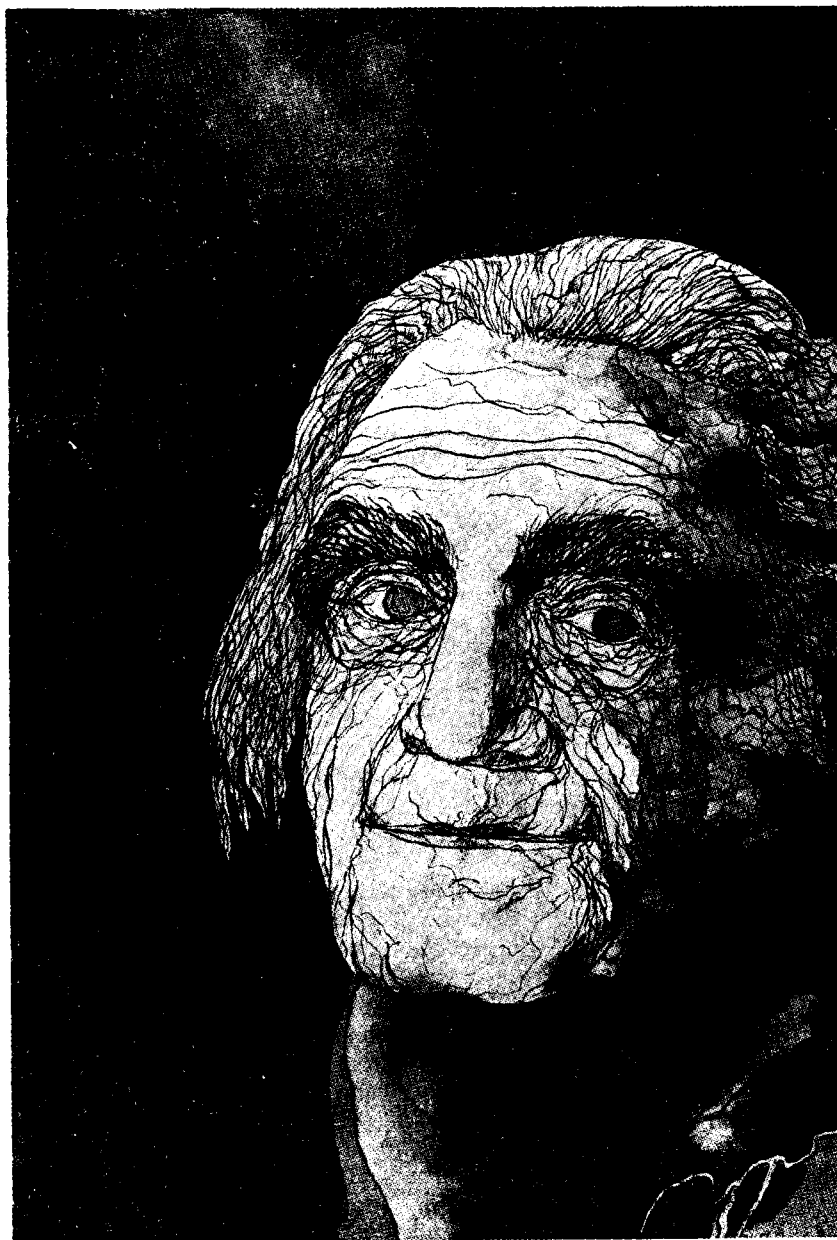
Első pillantásra mintha nyugodtak lehetnének, hiszen itt is ugyanúgy megvan az épületekre emlékeztető nagyforma, mint másutt, és megvan a hagyományos homlokzati arányok. Sőt, mintha Ottlik igencsak tartaná magát a hagyományokhoz. Mert *egyik oldalról* tartja is magát. A könyv tehát három részből áll, egy bevezetővel, a Második és a Harmadik rész körülbelül egyforma hosszúságú, az Első ezeknek a fele. Beszélhetünk továbbá jól kivehető, hagyományos csúcspontokról és mélypontokról: a történet két sűrűsödési pontja a mű kétharmadánál, illetve a befejezés előtt van. Az előbbi a *Sár és hó* című rész vége felé, Medve szökése és visszatérése idején, az utóbbi a Harmadik rész utolsó fejezetei előtt a Merényi-ügy lezajlása idején. Található végül egy rejtett mélypont, mely mintegy elosztva az egész *Sár és hó* részen végigvonul: maga az eső, a sár és a hó motívuma, összekapcsolva a semmi és a remény „ide-

(Részlet a szerző „... az végeknél...” című nagyobb tanulmányából.)

áival". A regény utolsó, körülbelül egyívnyi fejezeteiben a hagyományoknak megfelelően oldódik a feszültség, hiszen Ottlik könyve nem a csattanóval záró regények típusába tartozik, hanem az epilógussal záródók típusába. Mindez azonban legföljebb durva hangsúlyokat jelez, nem többet.

Minden olyan esetben, amikor az elemző nagy íveket és egységeket próbál megragadni, bajba jut. Egyáltalán, ha elkülöníteni igyekszik, vagyis megfelelni a műelemzés saját követelményeinek — bajba jut. Például itt vannak a fejezetzáratok. Kiszámíthatatlan, „véletlenszerű” rendet követ a mű; hol folytatólagos, hol lekerekített egy-egy fejezetvég; sokszor cselekményesen, tematikusan zár olyan fejezetet, mely gondolatmeneteket, hangulatot, valami „lágy részt” világít meg, sőt belső monológot, magánfóhászt tartalmaz. Végsőkig férfias marad ilyenkor, nem fojtódik el. Ám másutt ezt az elfojtódást is megengedi magának, hiszen aki „így” tud csinálni, az „úgy” is tud. Alki részvéten elbeszélő, az alkár a részvéttet is elbeszélheti ezen a *hangon*, gondoljunk a *medvesapó*-zárlatra (Második rész, 19. fejezet), Medve elalvására, illetve a visszaszökés jelenetére. A Medve-monumentum kerülő utakon való fölállítása nem megy érzelmi kilengések nélkül — neki sem. Mégis: arkangyali részvétlenséggel írja le Medve viszontagságait, azokat a pillanatokot, amikor „elhagyta magát”. Hiszen nagyon szereti... A leggyakoribb zárlattípus az eseményes, a cselekményes. Ilyenkor egy-egy drámai történést követően, tompán megy tovább az élet; ott marad ugyan a „fekete kéz” a falon, de látszólag nem vesszük figyelembe, hanem hártunk, ami leggyakrabban az elemi funkciók kielégítésében mutatkozik, legtöbbször evéssel, rágszálással és a napirend imertetésével zárulnak a fejezetek, különösen a középészben. Táplálkozunk vagy menetzakorlatra megyünk. „Schulze-nap, Bognár-nap.” Bfbelődünk a tanszerládával (e bfbelődés része a híres szójáték is), tehát valami egészen kicsire és elementárisan fontosra — a létfenntartásra koncentrállunk. És ez a *helyénvaló*, például az Ötvenévi-ügy, Medve szökése, vagy a Merényi-ügy után. Alkalmazkodni kell görcsösen, illetve behúzódni egy kíméletlenül elkerített helyre, szabadulásért. Megmaradni, akár egyetlen falás, vagy harapás, vagy ülepen rúgás erejéig. „Jó meleg volt az ágyban. Nem mozdultam. Arra gondoltam, hogy alhatom tovább, és ez jó. Az eső rossz, gondoltam. Az eső nem rossz, gondoltam ezután.” Később mindig, mindenütt kiderül, hogy az élet, mint fiziológiai működés, mint automatizmus, valami más jelentést is kap, tompán túllendül önnön holtponyján, és ez az újbóli, varázslatos felfedezés.

Ha még közelebb hajolunk a regény áthatolhatatlan, bár áttetsző felületéhez, akkor, ha hiányosan is, de láthatóvá válik a szöveget. Elsősorban a szövésmodor érzékeljük, az ismétléseket, a rímeket, az előre- és hátrautalásokat, az ellenpontozó összecsengéseket, a rejtett cselekmény- és motívumvezetést. Ezek adják össze a mű valóságos mikroarányait, ritmikáját, a motívum- és hangváltás technikáját. A nagy egységek is csak ezek-

Maunits Ferenc rajza Ottlik Gézáról

nek a mozaikos összeadódásából jönnek létre. Bújtatott szerkesztésmód ez; nem a nagy egységekből, a „nagy tervből” levezetett a szövet, hanem a szövet mikroegységeinek összeadódása hozza létre az egységeket. *Nem osztott, hanem additív forma.* Alábbiakban majd csak mutatót lehet mindebből nyújtani. Előbb azonban a nyelvről, a beszédmódjáról: az elemző ugyanis újra bajban van.

A szöveg általánosságban rendkívül sűrű, ami a direkt közléseket illeti. Az elbeszélő rengeteg apró és kevésbé apró eseményt, tényt, információt közöl néhány mondatban, gyorsítva, tömören, hogy birtokollhassuk a szükséges és ott, akkor életfontosságú tudnivalókat (evés, ágyak elhelyezkedése, a csúcsfejú Inkey cikkelésének szerepe, a tanszerláda stb.). Igen tárgyias ez a beszédmód. Ottlik tárgyai rendkívül kézzelfoghatóak, gondoljunk például az átázott cipőkre, melyeknek konkrétsága és tapinthatósága Van Gogh parasztcipőre emlékeztet. Tárgyiasságában — Mészöly Miklós művészete mellett — valóban iskolát teremtett a magyar prózában. Tárgyi leírásai ugyanakkor motívumkapcsolások is, mint például a sapka és a zene motívumának összekapcsolása („a sapka . . . talán zenére lefordítható — titkos lényege”), illetve a sapka és a cipők összekapcsolása, mellyel az éggel érintkező féj és a földdel érintkező, legtestibb láb villanásnyi *univerzumát* teremti meg, hogy azután mindez az „ismerős” és a „reménytelen” fejtegetésébe torkolljon (Második rész, 21. fejezet).

Ha viszont igaz az, hogy minden le van csiszolva, és „nincsen érzékelhető forma”, akkor az Ottlik-próza ugyanennyire anyagtalan is, nyelve abszolút „könnyű”. Anyagtalansága és tárgyiassága ugyanannak a két arca: néha oly finomak és részletezően árnyaltak a leírásai, különösen drámai pillanatokban, amikor a gyerektömeg reakcióit kell leírnia, hogy igen érzékeny műszerek precíz leírására emlékeztetnek. Nyelvi és ritmus- és tempóváltozások révén kibontakozó bekezdés- és mondatarányok bonyolult lüktetést hoznak létre a szövegben. Lassítás és feszültségnövelés, fel- és leütések által jönnek létre a csúcspontok és a kioldódások. Kottázandó szöveg. Ottlik tud valami alapvetően fontosat a próza idejéről, annak szövevényes beosztási lehetőségéről. Mondatai rendkívül oldottak, élőbeszédszerűek, viszont váratlan tömondatai, hiányos, egyszavas mondatai, melyek egy-egy szakaszt vagy fejezetet zárnak, hirtelen egy mélyebb nyelvi valóságot mutatnak föl. A *parole* mélyén rejtőző állító, megnevező, érvénytelenítő, a létezés alajait kimondó, illetve megjelölő alapszavakat sejtetnek. A „létezésszakma” zsargonja ez. E primitív alapszavak ugyanakkor — és ebbe bele kell nyugodnia a széplelkű olvasónak — a káromkodós, a katonai, az érthetetlenül nyelvfacsaró beszéddel függ össze, a nem civil, ám mégis valamiképpen a létezés alapjait megmutató, rámutató nyelvvél, mely mindennapjaink alján rejtőzik. Az *Iskola a határon* nyelve — létbeszéd. Ahogyan a könyv minden rétegében, úgy nyelvében is „az végeknél” tart; az emberi beszéd a létezés határait, végpontjait mutatja, értékelő akcentus nélkül. És ez az értékközömbőség :

tolerancia, mely része ama szolgálatetikának. Nézzük csak a káromkodás, a hallgatás és a hazugság paradoxonjairól szóló fejtegetést: „Az igaz, hogy Szeredyvel sohasem hazudtunk egymásnak, talán ezzel kellett volna kezdenem. Illetőleg: nem hazudhattunk egymásnak, nem voltunk abban a helyzetben... Nem erkölcsi emelkedettségéből gyűlöltük a hamisságot és hazugságot, hanem szinte testileg, az idegrendszerünk visszafojthatatlanul undorodott tőle;” „Szókinccsünk, a nemi élet és az emésztés köréből vett fél tucatnyi trágárság mindegyike rugalmasan tudta pótolni a legkülönbözőbb igéket, főneveket, melléknveket, határozószavakat...” Vagy gondoljunk a nyelvet helyettesítő, illetve gazdagító meta-kommunikációra: „Sűrű, sokféle és árnyalatos rúgásainkkal sok mindent ki tudtunk fejezni. Ezeket a közléseket szintén nagyon nehéz szavakra lefordítani. Önálló érvényű, mással nem helyettesíthető kifejezőmód volt ez, mint a beszéd és az írás vagy a kép, a zene vagy a csók...” „Minél jobban ritkulnak a szavak, annál jobban sűrűsödik az igazság.” Hang nélkül, szórtlanul érteni kezdik egymást barátok és ellenfelek ebben a világban. Ilyen értelemben a *nyelv mint téma* is megjelenik a regényben. A regénynek a nyelve mint elemzendő anyag, és a nyelv mint regényanyag — átfedi egymást. A nyelv tematikus szerepe a legközvetlenebb emberi válságkérdéshez kapcsolódik: Medve hite, illetve hitetlensége az emberi kommunikációban létprobléma és *mint ilyen*: nyelvi. „Hitt tehát abban, hogy a gyarló szavakon és nehezen kormányozható tetteken túl sokkal épebb és egészségesebb titokzatos megértés köti össze egyik ember a másikkal. Hitt abban, hogy egyenesen beleláthatunk egymás lelkébe. Most ez a hite megingott. Megingott, aztán újra megszilárdult. Megint kétségek árasztották el, erősebb hullámban, s megint füléjük kerekedett.”

A *motivikus ismétlések* nemcsak a művön belül, hanem Ottlik egyes alkotásai között is megtalálhatók, például állandó alapok révén (Bébé, Halász Péter, Szabek Miklós), illetve az *Iskola a határon*-ból leágazó novellák révén (A Drugeth-legenda, Apagyi). Bizonyos módszerbeli hasonlóságok is föltűnnek, mint például a keretesség. Megfigyelhető, hogy ez annyira kedvelt megoldása az írónak, hogy legutóbbi egész kötete, a *Próza*, mely igazán különálló írások füzérének látszik, azzal tüntet, hogy a különállás viszonylagosságát érzékelteti, az elején *Czakó halála az Új Nemzedékben* című írásával, és a végén *Augusztus Rómában (1947-ben)* című írásával, melyek a kötet keretét alkotják. Ugyanakkor Czakó Pali halálának álhíre motivikus ismétlés is: Halász Péter történetének, a *Hajnali háztető*nek a csattanójából ismerős.

A rímek és az összecsengések valójában már adva vannak a keretességben, hiszen ez a megoldás bizonyos lekerekítést, szimmetrizálást, megfélelteret kiegyenlítéseket feltételez. A rímek ugyanakkor mindig szelölősek, nem fojtogatóak, éppen, hogy észre lehet és kell venni őket. Például az első oldalon, 1957-ben azt mondják, hogy „kutya meleg van”, és ez az „odalenti” világra vonatkozó mondat ismétlődik az epilógusban, a Dunán

lefelé úszó hajón; a szereplők ugyanazok — Bébé és Szeredy. Az elem is ugyanaz: a víz, mely a művet mintegy körbemossa, mint várat a vízcsatorák. Végül ugyanitt, a legvégén Szeredy cigarettaparazsa izzik föl, illetve a lelegején „elnyomta a cigarettáját”. Rímelt egymásra a „nők” motívuma a bevezető ikeretben, és a „nő” a varázsos Júlia személyében a végén. Szintúgy a keret és a zárlat összecsengése az a bizonyos *kötés* a három növendék között, mely végigvonul a művön: „A tehetetlen összetartozásnak időtlen időkre szóló köteléke bogozott össze minket...”

Motivikus ismétlődéssel, illetve rímmel találkozunk az Ottevényi-ügy idején is: Kalugyerszky a kacacszírral és Ottevényi a gyümölcsizzel ellentétes összecsengést hoz létre. Az Ottevényi-üggyel cseng össze a Mufi-Varjú párbaj jelenete. Bébét és Colaltot kérszer, igen hasonló körülmények között hallgatják ki a regény folyamán, reakciójuk az egyikben a bukás szélére sodorja őket, a másikban már csak megerősíti a végeredményt. Másutt Czakó Pali sapkájával dobálóznak Merényiék, ahogyan Formesről mindjárt az elején leszedik a bakancsot, és ahogyan Orbán Elemért „sapkaként” vagy más tárgyként kegyetlenül megtáncoltatják a medvetánc-jelenetben; mindhárom fiú reakciója azonos szituációban élesen különbözik.

Igen fontosak az elvont fogalmakhoz kapcsolódó, hallatlan következetességgel végigvitt motívumok: az idő, a remény a semmi, amelyek viszont mindig, kivétel nélkül a lehető legkonkrétabb, elemi motívumokból bontakozik ki, az esőből, a sárból, a ködből. Az idő, mint a várakozás és az egyhangúság közömbös eleme, illetve az idő mint civil mérték és mint katonaiskolai mérték állandó motívum: ami odakint 3 hónap, az idebent 15 évnek tűnik. Ez az időbeli kettéosztása a világnak térbeli megerősítést is nyer: „konkrétabb és valóságosabb helyem talán azóta sem volt életemben”.

Az idő kettős értelme és megélése nagyobb motívumcsoporthoz tartozik: a mű a világ kettéosztásával — civilekre és nem civilekre — kezdődik. Ez egyben a dolgok fontossága, illetve lényegtelensége, és a fontosság „főlölségességének” finom megkülönböztetése is; a kettéosztás — mozgékony viszonyítási alap. Egyetlen példával érzékeltetendő: Medvéék a civilek életét komolytalannak tartják, a magukét viszont az *igazi* felnőttégeknek, amelyhez hozzátartozik az, hogy a felnőttek gyerekességeit és álszent dolgait elnézik. A kettéosztás motívumcsoportja egyúttal a két világ közötti hallgatás állandósulását is jelenti, amit egy kulcsjelenet — Medve és anyja közötti párbeszéd és némaság — sűrít össze, illetve azon belül egyetlen, a másik világ számára teljesen érthetetlen mondat: „Most lemarodok az uzsonnakiosztásról”.

A motivikus rímeket, a motívumvezetés eseteit voltaképpen a végtelenségig lehetne sorolni, mivel a szöveg maga nem más, mint e rímek összessége; itt mindenütt van összecsengés, mindennek van megfelelője. Még olyan alig észrevehető poémok is el vannak rejtve, mint Merényi dala:

„A töröknek! Tar a koponyája!” — éneklí Kőszegen, egyúttal a fiú egyetlen közlése, valódi mondata ez a rejtélyes dalocskaszöveg. Vagy gondoljunk a medvetáncjelenetre, amely mélyebben a másik dalocskához, a „Már mindenki Így csinál Úgy csinál” jelentéséhez kötődik: a dróton rángatás, a kreatúra tökéletes kiszolgáltatottsága Orbán Elemér megtanoltatásában fogalmazódik meg; véletlen és szörnyű kényszer összefonódása ez. A katonaiskolai rendszer a mű közepe felé eléri önnön tökéletességének és működőképességének lehetséges csúcsát, amibe beleértendők e működés zavarai is (Ottevényi, Medve, Apagyi). Van egy abszolút holt-pont, a Második rész vége felé, amikor szinte csak a kondicionáltságot, a megmeredt elnyomást érzékeljük, a tompa fényű éjszakai lámpa, a folyosó, a sár, az eső, a köd révén. De végül a könyv egyik legsűrűbb pillanatában: a szabályszerű átlendül önmagán, valami nem várt történik, amire számítani nem lehet, és az adott rendszer végül is ennek van kiszolgáltatva: lehull a hó. Ugyanebben az összefüggésben válhat az *árnyékszék* az emberi kommunikáció, a függetlenség, a méltóság és a meditáció oázisává.

A motívumminták közül a legbonyolultabb és legkevésebb „elemezhető” az, amit szabadságmotívumnak lehet nevezni: a szabadság *gondolatának és tényének* folytonos jelenléte ez szinte mindenütt. Tehát nemcsak a szabadság idejéről, hanem kiharcolt, kicsikart tényeiről, eseményeiről van szó. Nemcsak Medve „vízióiról”, a Trieszti Öbölről, az édes unalomról a fürdőhelyen és az ismeretlen városban, nemcsak a tájról a lovassal, aki „nehéz parancsot hoz”, nemcsak képzelgésről olyan körülmények között, amikor „Ez a visszakozz volt a leggyakoribb vezényszó”. Hanem arról, hogy a „víziók” és a képzelgések végül valóban *ténnyé* válnak, valóságra vergődnek: „Esze ágában sem volt, soha nem akart egy percig sem az emberek közt élni. Csak az a lovas! Az a Trieszt felé ügető lovas. Utolérte őt a hágón, és nehéz parancsot hozott. Egyetlen szóból állt: Él! Ahelyett, hogy még elkeseredettebben tudott volna sírni, egyszerre végképp kijózanodott. Letörülte maradék könnyeit, és visszafordult a hátára. Hiába, mindez színészkedés, maszlag. Szerepeket próbál, áltatja magát, komédiázik. Ravaszkodik, hogy megkönnyebbülést merítsen a sírásból. De nem megy. Megcsömörlött tőle. Hiszen él. Ketrebe zárták, és Medve Gábor növendéknek hívják. Ő azonban valahol egészen másutt van, teljesen szabad és független... Ő él, és ingyen szórakozik. Jó meleg van itt.” A Trieszti Öböl rendre a rabság és a kiszolgáltatottság tetőfokán jelenik meg Medve előtt, és ez a képzeleti menedék — létfenntartó valósággá lesz. Ezért Medvét nem jellemzi az, hogy milyen ruha van rajta — írja Bébé, és sapkáját is úgy viseli, hogy mintegy kiszakítja vele magát az uniformisból. De ugyanennek a Medvének a szabadságához tartozik, hogy nem megy vissza édesanyjával Pestre, és hogy visszamegy az iskolába, szökése után. Ennek a rendkívül szigorú, relativitás szabta függetlenségtartománynak mintegy az ellen-

téte Apagyi szabadsága, melynek valóban nincs határa. Az elbeszélő szinte megfajzandó rejtélyként adja elő az Apagyi-történetet; olyan szabadságfokot képvisel a bamba fiú, mely túl van a Medvéén, ám rossz, határtalan, parttalan szabadság, melynek bizonyosan előfeltétele a fiú tompasága, és érzéketlensége. Ha normális, akkor *nem lehet* ilyen független az iskolai társadalomtól. Apagyi egyértelműen kivételes eset, deviancia, nem tartozik „ide”, éppen ezért élesen világíthatja meg a bent lévők helyzetét, szabadságuk lehetőségeit és barátait. Apagyi nélkül nem érthetnénk meg azt, hogy a gyerektömeg miért lehet meggyőződve arról, hogy valójában a Merényi—Varjú-féle társaság él emberhez méltóan, hogy miért kell elfogadniuk az alávettettek helyzetét; hogy ez maga a szabadság kiküzdésének egyik lehetősége. Apagyi világítja meg a bátorságnak is, ennek a 20. századi erénykatalógusokból teljesen kikopott értékeknek a határait és lehetőségeit. A szabadság is, mint minden ebben a műben, önmön határaival együtt értendő és megértendő. Az *értékéről* nem is szólva.

A szabadság motívuma ugyanakkor összekapcsolódik megint csak az idővel, azzal, ami egyben mikrotagolásai révén a szövésmód egyik alapja. Az idővel való vesződség, az előreutalásokban és a késleltetésekben, meg a nekiiramodásokban, az odavetett témaígéretekben és a széles kibontásokban — szabadsággal való gondos játék is: beosztani a minimális szabadságfokot, takarékoskodni a lehető legkevesebbel. A szabadság itt kivárás, kínos makacsság, kihúzás dolga is, olykor viszont az ellenkezőjén: hirtelen szélesebb, reflexszerű tetten múlik. Tehát mindkét esetben sebesség, és így: idő. Az idő mintegy azok között a lehetetlenül finom varrások, fejezet- és bekezdészárlatok, fel- és leütések között telik és múlik el, amelyek folyton említettnek, ám becsületes fogalmaink nincsenek hozzájuk; a steril irodalomelméleti fogalmi lehetőségek pedig elégtelennek bizonyulnak, sorjában. Hiszen ezek az idő- és szabadságképző váltások, varrások sem tematikus, sem technikai, sem szemantikai értelemben nem különíthetők el, ahogyan a rímek meg a motívikus ismétlések sem.

Ugyanezek a látszólag „fogásnak” minősülő idő-, szabadság- és (végül) regényképző elemek rajzolják ki az alakokat is; nincs „külön” lélektana, „emberábrázolási módja” az *Iskola a határon*-nak. *Koreográfia van, rémületes és néhol mulatságos balett van.* Ennek a „táncnak” a lejtésében mutatkoznak meg az alakok. A koreográfia, a balett igen szigorú, hierarchizált világgal párosul. A mindennapi élet szögletes, érthetetlen parancsokon alapuló koreografikus rendben *telik el*. Ebbe a rendbe nemcsak az intézeté, hanem a Merényiék diktálta ordó is beleértendő. Utóbbiak, alkik a látványos szcénákat, a megtáncoltatásokat rendezik, igen szigorú, már-már rituális szabályok szerint cselekszenek. Az adott jelenetet általában Matej és Varjú kezdi, utána a többiek. Gereben Énok, Mufi, Homola, majd a külső körön álló másod-harmadrendűek,

miközben odakint” a csúcstejű Inkey felügyel, majd a legvégén, hárterlen lép elő a rettenetes, néma-arctalan Merényi a vörös Burger kíséretében. Az előbbieket mintegy kezdeményezik és kialakítják a helyzetet, a hierarchia tetején állók elé tárják, hogy azok befejezzék. Noha a rendszer mindig koreografált formában működik, sohasem ugyanez, hiszen a hierarchia, hat-hét növendék kivételével rendkívül gyorsan és irracionális módon változik; vannak fölfelé ívelő karrierek és csúnya, végleges vagy időleges bukások. Ottlik „nagy fogása”, hogy a valóságos elnyomást a növendékek világán belül ábrázolja, nem pedig az intézeti világ egészében (Schulze persze kivétel). Alig engedi be osztálytermébe és hálótermébe a külvilágot, hanem a hatalom szétroncsoló erejének növekedését a lelkekben, azokban a bázisokban mutatja föl, melyek később egy másfajta valóságos világ hierarchiájában játsszák majd — ugyanezt. Hiszen tévedhetetlen biztonsággal ábrázolja koncepciók perként *nemcsak* az Ottevényi ügyet, hanem a Merényiék elleni eljárást is! Ugyanolyanok a kihallgatások, a vizsgálat, a bizonyítékok (Tóth Tibor besúgásai) az egész koreográfiája, akár egy Varjú—Homola-féle megrendezett párbaj, fosztogatás, kihallgatás. Ebben a világban nincsenek igazságos ítéletek, *nem lehetnek*, még akkor sem, ha Merényiék kicsapása igazságos. Csakhogy *senkié* ez az igazság. Végül is *nem* Medve és *nem* Both és *nem* Szeredy csapja ki őket. „A többi már ment simán. Arra kellettünk csupán, hogy megerősítsük az újra és újra felsorolt vádpontokat. Merényiék bűnlajstromát ezek a sorozatos vallomások se nem bővítették az elszólásaikkal, se nem csökkentették a tagadásokkal, hanem meghagyták eredeti formájában, ahogy Tóth Tiborral a Monsignor megfabrikálta.” „Szégyelltük, mert hazug, hamis dolog volt. Zavarba hozott bennünket, mert az eredménye mégis az igazsághoz hasonlított. Én azt éreztem, hogy nem így kellett volna ennek történnie.”

A koreográfia hallatlan dinamikát kölcsönöz az események leírásának. Minden szcena, párbaj, rekvirálás és büntető hadjárat után a rendszer hajszálfinom átrendeződése zajlik le, melyet azonban a megelőző drámai esemény alig enged észrevenni. Holott minden kulmináció után másképpen működik életük, csak ez a homlokzati történések *alatt*, hihetetlen lassúsággal megy végbe: „Valami mégis aláaknázza lassan Merényiék hatalmát, ez csak most kezdett látszani, utólag.” Noha az alaphangot végig vagy legalábbis hosszú ideig ez a mondat adja meg: „Sosem lesz itt semmi.”

A koreografikus mozgásokkal leírt eseményekkel egyben egy mélyebb mozgáshoz, dinamikához jutunk közelebb, a gondolati, a lelki, az érzelmi-indulati élet mikromozgásaihoz. Valóságos embermikroszkópiáról lehetne beszélni. Állandó, bár sokszor alig észlelhető mozgásban van a hatalom gépezete *a lélekekben*, a monologikus részletekben, melyeket erő és kiszolgáltatottság, fent és lent, függőség és függetlenség libikókája mozgat. Ezekben a helyeken a legkényesebb ez a másutt is kényes szövet, mert a

viszonyítások, a distinkciók egész hálózatát mozgatja az elbeszélés. Hogyan lehet alkalmazkodni minimális veszteséggel; miért nem lehet az ember finnyás (mint pl. Medve oly sokszor), másutt viszont kötelező ugyanez: miért neveztetik Medve „bűnösnek” egy helyen, amiért „Schulzét felbőszítette”; hányféleképpen viszonylagos szeretet és barátság és hányféleképpen feltétlen stb.? Az ismét csak elemezhetetlenül sokrétű háló érzékeltetésére egyetlen, kevésbé „közkedvelt”, kevésbé ismert példát hozok föl, Matej pálfordulásának 15 soros, 6 mondatból álló történetét, minden további analízis helyett: „Novemberben, amikor megpróbált belekötni Medvébe a szökése után, hogy ráuszítsa Merényiékert, váratlanul kudarcba fulladt jóhiszemű vállalkozása. Akkor megsértődött Szabó Gerzsonra meg a többiekre, s talán úgy akart bosszút állni rajtuk, hogy egy ideig egészen udvarias volt Medvéhez. Lehetséges azonban, hogy félreértette a kivételes esetet, és azt képzelte, saját sérelmének túlzott jelentőséget tulajdonítva, hogy Medve helyzete hirtelen gyökeresen megváltozott. S mire észrevette tévedését, sietve visszatért ugyan régi, megvető magatartásához, de már nem tudta ugyanolyan meggyőződéssel üldözni újonc szomszédját, mint azelőtt.” Az életismeret mélyeséges függetlensége és mozgékonyága a rabság körülményei között.

A szövetminták sorát, mely nem más, mint az elemzés bukásának bizonyítványaga, a nevek, a tartalomjegyzék problémájával zárom. A nevek az *Iskola a határon*-ban a valódi megnevezés és az imkognitó határán állnak. Kimondás és hallgatás határán. Éppen úgy, mint ama végsők, mikről szó esik, bár kimondhatatlanok; a nevek, melyek látszólag egy szöveg legkülönbözősebb rétegéhez tartoznak, valójában legfelülre mutatnak, ha van egyáltalán ilyen hierarchia. A szereplők neve ugyanis talányosságot áraszt. Enigmatikusak, mert a beszélő név határán állnak, mégsem azok. Ortevényi, Eynatten Vince, Both Benedek, Colalto Egon, Szeredy, Medve, Gereben Énok, Formes Attila, Kalugyerszky, Palugyay, Apagyi, Kovách Garibaldi stb. Két figyelemreméltó mozzanatra utalok: az egyik az Első rész legeleje, a szeptember eleji nap, amikor Eynatten nevét ketten is hibásan üvöltik — Hejnatten!, illetve Hejnaker! — mintegy fölítve a regény egészét, a másik az alábbi szöveg: „A civil ruha miatt azonban ezek a nevek már nem illettek rájuk, s inkább úgy néztük őket, hogy »aki valaha Homola volt«, »aki Burger volt«, talán az egy Gereben Énok kivételével. Ő némiképp most is Gereben Énok maradt.” Talán Varjú és Merényi a két beszélőnek nevezhető név, sem Medve, sem Both, sem Szeredy nem azok, a látszat vagy a belevetítés ellenére sem. Valamit mintha állandóan kifejeznének ezek a nevek, ami függ is meg nem is hordozóiktól, valamit jelentenek, mélyen a személyiségük aljáról, amit már megnevezni sem szabad, ezért a megnevezés mintegy félbemarad, hallgatag súlya az olvasóra nehezedik. Igen figyelemreméltó az a tény, hogy Merényinek a keresztneve ismeretlen marad előttünk, közlése nem szükséges, semmit sem mondana hordozójáról, mert

senkit sem közül. Merényi — teljes szüksézsavúsága és meghatározatlan arckifejezése is jelzi — a *senki*, akinek valószínűtlen hatalma éppen ebben a hiányban rejlik. (Ez az apró tény megfelel egyébként annak az újkori történelmi tapasztalatnak, hogy a valóban hatékony és győztes hatalom-ideológia, egyáltalán a hatalmi szó végtelenül eszköztelenül és jellegtelenül csak-hatalom, maga a primitív birtoklás, mely a neki ellenálló szellem szavához képest ezért szükségképpen abszolút fölényvel bír. Az alantas, a maga módján tiszta birtoklás pusztán helyzeténél fogva fölülkerekedik.) Hallgatnak ezek a többnyire karakterisztikusan csúnya nevek, s mindvégig majdnem megszólalnak, már-már tudjuk is, mit mondanának, de végül kimondhatatlan marad mondanójuk. Ezért is hordja magában az *Iskola a határon* olvasója évtizedekig a szereplők névsorát. A regény nevei sejtelmesen néma, csaknem beszédes tanúkként és feszes hadrendben állnak, a hallgatás határait őrizve. Csakúgy, mint a különös tartalomjegyzék címei, melyek mintha irányítanak és eligazítanak — hívogató szívéllyességgel — az olvasót, holott elterelik, illetve elterelve irányítják atekintetben, hogy mi a lényeges és mi a lényegtelen, miközben gyakorta egy ifjúsági kalandregény vagy egy 17—18. századi roman d'aventure alcímeit imitálják.

A név, a megjelölés még egy szempontból fontos a regényben: Medve hátrahagyott kézírata fölé ezt írta: *Non est volentis neque currentis, sed miserentis Dei.** Az Első rész címe: *Non est volentis*, a Harmadik részé: *Sem azé, aki fut*, a Második rész címébe viszont természetesen nem a latin mondat harmadik tagmondatát írja oda, hanem csak egyszerűen: *Sár és hó*. Mint ahogy Medve fölülmúlhatatlan zárómonológja a „tízezer lelkem”-ről is véglegesen rejtett, tehát valóságos értelemben nevezhető — *imának, fohásznak*, olyasminek, ami „magyarázkodás nélkül is” megértetik. Hiszen bizonyos végsőkről, igazságokról hallgatni kell, lehetőleg hazugság (itt: beszéd) nélkül; ilyenkor kivárás van, esetleg valami végtelen időhúzás, addig, amíg szabaddá nem lesz az igazság beszéde és nyelvezete. „Kétségtelen, hogy igaza volt, de miként a matufenyegetés miatt sem lehet úgy védekezni, hogy felborítjuk a sakktablát, az igazság nehézágyút sem lehet bevonszolni olyan törékeny szerkezetekbe, amelyenek az emberi társadalmak.”

* (Szent Pál levele a Rómabeliekhez, 8. 9.)

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

KONGRESSZUSI TÉMÁK

KULTÚRA ÉS TUDOMÁNY

Vitatételek

MAJOR NÁNDOR

1.

Még sohasem volt rá annyi okunk megállapítani, hogy a tudomány, a kultúra és az oktatás öngazgatási átalakulása valójában az egész társult munka és az egyetemes társadalom öngazgatási átalakulásától függ, mint napjainkban. A Kommunista Szövetség nap mint nap leszögezi, hogy az átalakulás nem csupán azt követeli meg, hogy a tudományos, a kulturális és az oktatásügyi intézményekben elvben ugyanolyan módon alakuljanak a jövedelemszerzési viszonyok, fejlődjenek a küldöttségi viszonyok és érvényesüljenek a dolgozók úgynevezett elidegeníthetetlen jogai, mint a társult munka többi szervezetében, hanem azt is, hogy azokkal közös terveket készítve és szabad munkacserét folytatva maga a tudomány, oktatás és kultúra is beépüljön a társult munka egészébe. Nem nehéz megállapítani, hogy míg az első követelmény teljesítése elsősorban maguktól a tudományos, kulturális és oktatási dolgozóktól függ, a dolog másik része már nem csupán rajtuk áll.

Ami a tudományos, kulturális és oktatási intézményekben uralkodó belső öngazgatási viszonyokat illeti, azok nemigen maradtak el a társult munka egyéb területeinek öngazgatási viszonyaitól. Egyes általános megállapítások éppúgy illenek rájuk is, mint a társult munka összes többi részére. Például a tudományos, kulturális és oktatási társultmunka-alapszervezetek is egyre inkább affirmálódnak mint a társult dolgozók közvetlen hatalmát megalapozó intézmények, azonban — akárcsak az anyagi termelést folytató alapszervezetek — még mindig nem váltak ama mozgató és összefogó alaptényezővé, amelyre a társult munka és az egész társadalom gazdasági és politikai viszonyrendszere épül.

Ellenkezőleg, a tudomány, a kultúra és az oktatás nem csupán a kö-

vetelményekhez, hanem a lehetőségekhez mérten is lemaradt a társult munka egészébe való, öngazgatási alapon történő beolvadás terén.

Különálló szektor-jellegük annak arányában fog egyre inkább elpangani, amilyen arányban maguk az anyagi termelést folytató dolgozók úrrá válnak azon anyagi eszközök felett, melyeket tudományra, kultúrára és oktatásra befizetnek, illetve társítanak, mert akkor az öngazgatási érdekközösségek is fokozatosan megszabadulnak majd az állami szervekre olyannyira emlékeztető jellegüktől — mármint hogy hatalmi pozíciókról töltenek be közvetítő szerepet a munka különböző területei között —, s valóban azzá válnak, ami a rendeltetésük is: a különböző munkát végző dolgozók közös érdekegyeztetésének intézményévé.

2.

Jóllehet nem vitás, hogy a tudománynak, kultúrának és oktatásnak nagy része van a társadalmi újratermelésben — s ennél fogva egyáltalán nem tekinthető csupán fogyasztó ágazatnak, amit egyébként az új alkotmány is kimond —, megfelelő paraméterek híján, amelyekkel ki lehetne fejteni és mutatni „termelő” voltukat, igen vontatottan hódít tért a szabad munkacsere. És ennek nemcsak az az oka, hogy nincsenek megfelelő paramétereink, hanem jórészt az is, hogy társultmunka-alapszervezeteink még sokáig nem lesznek képesek többet áldozni arra, hogy az egyes tudományos, kulturális és oktatási tevékenységek a jövőben ne a polgárok személyi fogyasztásának terhére tartsák fenn magukat, hanem annak révén teremtsék elő jövedelmüket, hogy munkájukkal belesegítsenek az anyagi termelést folytató munkaszervezetek jövedelmének gyarapításába.

Ezért eleve abból a feltevésekből kell kiindulnunk, hogy a tudomány, kultúra és oktatás társadalmi helyzete csak lassan fog változni, illetve új helyzetük csak vontatottan alakul majd ki. A tudományos intézmények jelenleg bevételüknek csupán mintegy 25 százalékát szerzik az öngazgatási érdekközösségek kebelében lebonyolított szabad munkacsere útján, és még egy csekélyke hányadát közvetlen munkacsere útján. A kulturális intézmények összbevételeibe alig valamivel több mint 10 százalékot hoz az érdekközösség keretében lebonyolított szabad munkacsere, és körülbelül ugyanennyire tehető a közvetlen munkacsere útján szerzett bevételük is. A kultúrában egyébként az a kifejezett jelenség figyelhető meg, hogy egyes ágazatai kizárólag az érdekközösségektől kapott juttatásokra szorúlnak, más ágazatai szinte teljes egészében a piacról élnek, ismét mások pedig ugyanazt a programot részben a polgárok személyi fogyasztásából, részben pedig az öngazgatási érdekközösségtől kapott bevételből válóják valóra.

Figyelmünk mindmáig elsősorban a szabad munkacserén alapuló kapcsolatok fejlesztésére irányult, mintha azok uralkodnának a tudomány-

ban, kultúrában és oktatásban. Ha továbbra is ezen az úton maradnánk, egyoldalúságba esnénk, elégedhetetlen tehát, hogy nagyobb gondal kezdjük törődni az öngazgatási és jövedelmi összekapcsolódás egyéb formáival is. Ez ugyanis — például, ha a könyv előállítói valamennyien egyetlenegy jövedelemszerző láncba állnának össze, vagy ha a filmiparban hasonló összekapcsolódás jönne létre a filmgyártók, -forgalmazók és -bemutatók között — sokféle monopólium végét jelentené, s ezzel együtt a különféle klikkeknek és egyéb privatizálási jelenségeknek is vége szakadna. A művelődésnek azokon a területein pedig, amelyeken még sokáig a személyi fogyasztásra alapuló piaci viszonyok uralkodnak, már az öngazgatási jellegű társadalmisítás bármely formája — példának okáért az öngazgatási tervezés bizonyos elemeinek kifejlődése — előrelépést jelentene.

A művelődésügyi és a tudományügyi öngazgatási érdekközösségek keretében végbemenő szabad munkacsere csak ritkán terjed ki egész programok finanszírozására, többnyire csak egy bizonyos hányadot vállal belőle, s a programhoz szükséges pénz többi részét a kulturális és tudományos intézmények „egyéb módon” teremtik elő. Arra vonatkozó elvi mérceék, hogy egy-egy vállalkozás iránt mekkora társadalmi szükséglet és érdek nyilvánul meg, hogy aztán az érdekközösség ehhez igazodva juttasson rá pénzt, nem is léteznek. Ennélfogva a pénz gyakran csak fiktív, megfoghatatlan munka alapján cserél gazdát, s semmiféle konkrét kötelezettség nem áll fenn arra vonatkozólag, hogy ki fogja majd kamatoztatni a vállalkozás eredményeit és milyen módon.

Az érdekközösségekben végbemenő szabad munkacsere főképp azoknak a tudományos és kulturális vállalkozásoknak a támogatására szolgál, amelyek régebben is állami gyámolításra szorultak. Ez lényegében arról árulkodik, hogy a társult munka még nem mérte fel, hogy a kultúrának és tudománynak mely ágazatai járulnak hozzá a legnagyobb mértékben a társadalmi újratermeléshez, hanem a polgári társadalomtól rámaradt értékmérceék alapján választotta ki, hogy hol mindenütt fog elsősorban a szabad munkacsere révén e tevékenységekben interveniálni.

Mindezekből kifolyólag a tudományügyi és művelődésügyi érdekközösségek kebelében lebonyolódó szabad munkacsere nem csupán az adóztatásra emlékeztető eszközbeszedés (társítás) és nem csupán a pénzbeszedés és a pénzelosztás között megszakadó kapcsolat miatt hasonlít a régi költségvetési-finanszírozási módra, hanem annál fogva is, hogy a kulturális és tudományos intézmények jövedelme szempontjából ezek az eszközök milyen sajátossággal bírnak. Egyes intézmények esetében ezek az eszközök szinte alig burkolt költségvetési juttatást jelentenek, mások esetében pedig dotációt a kulturális és tudományos javak piacán elszenvedett veszteségekért.

3.

Jóllehet már évek óta mást se hallani, mint hogy az anyagi termelést folytató munkaszervezetektől túl sokat „vonnak el” a tudomány, kultúra és az oktatás „pénzelésére” — mintha ez nem is az ő szükségleteik kielégítésére szolgálna —, mind a tudomány, mind a kultúra és oktatás súlyos anyagi helyzetben van. Már jó néhány éve egyre kisebb részt kapnak a nemzeti jövedelemből.

Hátrányos anyagi helyzetüket megannyi jel mutatja. Példának okáért az általános iskoláknak átlag csak 50 százaléka rendelkezik olyan felszereléssel, amelyet pedig már két évtizeddel ezelőtt tervbe vettünk. A szakirányú középfokú tanintézmények többsége igen gyatra gyakorlati oktatást nyújt hallgatóinak, mert a legelmeibb felszerelése sincs meg hozzá. A tanügyi dolgozók egyes kategóriái — például a tanítók — személyi jövedelme helyenként minimális. Hiába kapott nagyobb juttatásokat az oktatás, a pénz elsősorban az iskolahálózat túlzott bővítésére, a tanulmányaikat mindjobban elnyújtó, éveket ismétlő fiatalok oktatására, az új iskolák tanári karának biztosítására fordították.

A kulturális intézmények bevételei lassabban és kisebb mértékben emelkedtek, mint anyagi költségeik és az infláció. Emiatt évről évre csak nagy nehézségek árán tudták azonos szinten tartani produkciójukat, sőt olykor még ez sem sikerült nekik. A külföldi szerzők jogdíjának fizetésében és a szakkönyvek behozatalában keletkezett nehézségek pedig csak ártanak hazánk tudományos és kulturális téren való közismerten nyitott voltának, amit pedig még a Tájékoztató Irodával való megütközésünk óta oly nagy gonddal ápolunk.

Nem tulajdonítottunk kellő jelentőséget annak a körülménynek, hogy a tudományos intézmények bevételei közt egyre nagyobb arányban nő a úgynevezett „mellékes gazdasági tevékenységből” származó tétel. 1974-ben még csak 10 százalékra rúgott, 1978-ban pedig már 30 százalékot tett ki. Túlnyomórészt kisüzemi módon gyártott ritka és drága műszerekről, vagy pedig monopóliumhelyzet alapján nyújtott szolgáltatásokról van szó. Az alkotmány rendelkezéseiben nincs is szó arról, hogy a tudományos intézmények az így szerzett bevételüket kutatások finanszírozására fordíthassák, s az üzemekben dolgozók társadalmi helyzete is rendezetlen.

4.

A tudomány, kultúra és oktatás terén az utóbbi néhány évben élelnekbb eszmei mozgások figyelhetők meg, mint régebben. Mind mélyebb gyökeret ereszt a szocialista öngazgatási tudat. Gyakran bukkanni művekre és nézetekre, amelyekben, igaz, a proletár osztálytudat nem eléggé kifejezett, de mégis a szocialista öngazgatási fejlődés széles talapzatán

állnak. Ez azt bizonyítja, hogy a Kommunista Szövetség nem törekszik eszmei monopóliumra; a demokratikus dialógus folyamatában fejlődő demokratikus viszonyok között ezek a művek is gyarapítják kulturális javainkat.

Az utóbbi időben azonban gyakran hangot kapnak, mi több, nyíltan és sokféle formában jelentkeznek bizonyos öngazgatásellenes és ellenzéki nézetek is. Hosszú évek után újból előfordult nyílt djülasizmus, sőt tájékoztatóirodás—zsdanovista dogmatizmus is. Persze nem találtak támaszra. Nacionalista kilengésekre is van példa. Miközben mi a kongresszusra készülődünk, egyes csoportok nyelvi kérdések tendenciózus politizálásával próbálják felkorbácsolni a nacionalista indulatokat, mások pedig a tudomány, kultúra és oktatás országos egysége iránti aggodalom örve alatt unitarista nézeteket hirdetnek. Imitt-amott olyan jelenség is van, hogy a kulturális intézmények ellenzéki politikai vitaklubokká alakulnak át, egyes íróink hagyatékát nem csupán az egykori események megvilágítására használják fel, hanem a Kommunista Szövetség elleni támadásra is. Akadnak emberek, akik továbbra is csökönnyösen azon vannak, hogy „demisztifikálni” kell forradalmunkat, azt az akciót pedig, amelyet a Kommunista Szövetség a tizedik kongresszus előtt a szellemi ellenforradalom ellen indított, boszorkányüldözésnek minősítik.

Már ezek a különösebb válogatás nélkül felsorolt jelenségek is elárulják, hogy eszmeileg mennyire heterogén a tudomány, kultúra és oktatás produkciója. A Kommunista Szövetség és tagjai megfelelő eszközökkel fognak küzdeni minden ilyen jelenség ellen, hogy megvédjék az alkotószabadságot, és elősegítsék a ténylegesen demokratikus viszonyok kifejlődését.

5.

A fent felsorolt jelenségek ellenére társadalmunk legfőbb eszmei problémái pillanatnyilag mégsem a tudományos, kulturális és oktatási alkotómunka területén jelentkeznek, hanem mind az anyagi termelésben, mind a társadalmi tevékenységekben kialakult termelési viszonyok terén. Arra gondolunk, hogy az eszmei nézetek vagy csupán szavakban jutnak kifejezésre, vagy tárgyasulnak is. Közismert dolog, hogy mindenütt, ahol csak elidegenítik az eszközöket a dolgozóktól — akár a jövedelemszerzés, akár a bővített újratermelés tekintetében —, a munkáellenes ideológiai tudat mindenféle verbális megfogalmazás nélkül is közvetlenül tárgyasul. S mi még csak nem is szoktunk erről mint eszmei jelenségről beszélni.

Habár önmagában véve az sem jó, hogy például néhány közgazdász-tudósunk eleve kétségbe vonja a társult munka alapszervezetére vonatkozó alkotmányos elveket, a nagyobb bajnak mégis azt tartjuk, hogy a velük azonos alapszervezetben dolgozó többi 200—300 ember színleg

semmit sem vitat el ugyan, csak éppen semmit sem tesz az alapszervezetre vonatkozó alkotmányos elgondolás gyakorlati megvalósításáért. Pedig túlnyomó többségük a szocialista öngazgatás vonalán áll.

Hogy ennek mik az okai és következményei — ennek feltárása az egyik legfontosabb eszmei-politikai kérdés.

6.

A nevelés és oktatás öngazgatási átalakulásának további folyamata és kimenetele mindenekelőtt attól függ, milyen gyorsan válik képessé valamennyi társultmunka-szervezet arra, hogy maga is eleget tegyen az oktatással, tudásgyarapítással kapcsolatos szerepének és feladatának. Minden egyes kommunista köteles harcolni ezért.

Oktatási reformunk egyes céljainak és feladatainak teljesítésére csak akkor lesznek jobb feltételeink, ha megszűnnek a foglalkoztatással, elhelyezkedéssel járó nehézségek. A fiatalok például csak ezek után iratkozhatnak be azzal a biztos tudattal valamely iskolába, hogy előzőleg már munkaviszonyra vagy szerződéses viszonyra léptek a rájuk, majdani tudásukra igényt tartó munkaszervezettel. S leendő munkaszervezetük öngazgatásába is csak ekkor kapcsolódhatnak be. Ebben az esetben a marxizmust sem tanulják majd szemantikusan, hanem a munkaszervezetükben folyó öngazgatási gyakorlattal összefüggésben. Mihelyt a fiatalok többségének már a szakma első fokozatának elnyerése után lehetősége nyílik az elhelyezkedésre, maguk a társultmunka-szervezetek is reálisabban mérhetik fel és vehetik tervbe a káderképzés és oktatás iránti szükségleteiket, s az iskolákban folyó képzés is jobban meg fog felelni a társult munka igényeinek. Csak ezután válik lehetővé az is, hogy a főiskolák és egyetemek olyan intézményekké váljanak, ahol a dolgozók vagy munkájuk megszakítása nélkül, vagy munkájukat egy időre félbeszakítva tanulnak tovább, s a folyamatos továbbképzés elve jobban érvényesül az oktatási rendszerben.

Fölöttébb aggasztó jelenség, hogy a fiatal munkanélküliek számával együtt a betöltetlen munkahelyek száma is növtön nő. A foglalkoztatás tekintetében egyre nagyobb gondot okoz a hiányszakmák problémája és a fiatalok pályaválasztását meghatározó értékítélet ügye. A kommunis-táknak ezért okvetlenül fel kell hívniuk a köz figyelmét arra, hogy ezt a kérdést az oktatási intézmények egymagukban aligha lesznek képesek megoldani, lehetetlen is elvárni tőlük. Csak alaposan kimunkált anyagi, társadalmi és erkölcsi ösztönzési rendszer hozhat majd némi változást — oldhatja meg a problémák egy részét —, de a gazdaság egyes ágazatai még ezek után is kénytelenek lesznek azzal szembenézni, hogy fejlődésük távlata eleve meg van kötve amiatt, hogy a dolgozók más ágazatok szakmái iránt tanúsítanak nagyobb érdeklődést.

7.

Számtalan feladat vár ránk a szűkebb értelemben vett oktatás és nevelés további megreformálása terén is. Íme néhány:

Okvetlenül növelni kell az iskola eddig meglehetősen elhanyagolt nevelő szerepét, összehangolni a társadalom összes nevelő tényezőjének munkáját, mert közülük egyesek — például a szóralkoztató lapok, a szennyirodalommal és fércművekkel elárasztott tévéműsorok és mozik — az iskola nevelő céljaival merőben ellentétes hatást váltanak ki.

Vagy: mindaddig hasztalan mondogatjuk, üres szólam marad, hogy egybe kell ötvözni a munkát és az oktatást, amíg a fiatalok részére nem hagyunk elegendő időt és nem teremtünk kellő lehetőségeket arra, hogy elméleti és szakmai ismereteik gyarapításával párhuzamosan azt is jobban megtanulják, hogyan kell dolgozni, sokkalta jobban, mint a régebbi technikumokban és szakmunkásképző iskolákban.

Harmadszor, gátat kell vetni a tízéves iskola bevezetése felé való sodródásnak, s ennek érdekében óvakodni kell minden olyan szervezeti formától, amely gyakorlatilag a tízéves iskola világra jöttét segítené elő. Mindez megköveteli, hogy okvetlenül vizsgáljuk felül a középiskolák úgynevezett „közös alap”-jának tanítási módját. A tízéves iskola létrehozását egyáltalán nem irányozzák elő a nevelési és oktatási reform eszmei alapelvei.

Negyedszer, a szervezett szocialista erőknek síkra kell szállniuk, hogy a szakirányú oktatási rendszer első és másodfokú szakmai képzést is adjon. Az eddigi rendszer ugyanis, amelynek keretében e két fokozatot a „közös alap”-pal párhuzamosan folyó „választott program” elsajátításával lehetett elnyerni, nem járt kellő eredménnyel. Ennek rendezése azokat a fiatalokat érinti, akik kétkezi munkásszakmát választottak, s minden korosztálynak valamivel több mint egyharmadát teszik.

Az ötödik sürgető feladat: országos viszonylatban egységes gerincanyagot megszabni az egyes tantárgyak oktatásához és a tankönyvek készítéséhez, emellett azonban következetes harcot folytatni mindenemű, a nevelés és oktatás konzervatív jellegű unifikálására irányuló kísérlet ellen.

Magától értetődik, hogy ezenkívül még sok más időszerű teendő is akad.

8.

Azt a követelményt, hogy hazánk technológiai előrehaladása érdekében okvetlenül fel kell lendítenünk tudományos kutatásainkat, már a X. és a XI. kongresszus határozatokba foglalta. Azóta több tanácskozással foglalkozott ezzel a kérdéssel, készülődésben van egy társadalmi megállapodás is, gyakorlati téren mégis alig-alig történt valami. Közben viszont

újabb okok is közrejátszottak benne, hogy ez a kérdés minden eddigénél égetőbbé vált.

A társult munka valamennyi szervezete számára meg kell teremtenünk a kellő előfeltételeket ahhoz, hogy a szavakról végre áttérjenek a tettekre. Felméréseink azt mutatják, hogy a társult munka szervezeteinek fejlesztési terveiben rendszerint egyetlenegy szó sem esik a technológia felújításáról. A fő probléma, a jelek szerint az, hogy az anyagi termelést folytató munkaszervezetek többségének egyáltalán nincs fejlesztési vagy kutatási részlege — az egész országban mindössze hetven akad —, egy szóval nincs olyan osztálya, amely képes lenne arra, hogy egyrészt szakszerű felmérés alapján papírra vesse és a kellő tudományos intézményhez benyújtsa egy-egy konkrét munkaszervezet fejlesztési igényeit és lehetőségeit, másrészt világosan és érthetően munkaszervezetének dolgozói elé tudná tánni, hogy mi mindent hasznosíthatnának vagy alkalmazhatnának egy-egy már befejezett kutatás eredményei közül. Csak ha mindez meglesz, csak akkor fejleszthetjük a tudományt olyan irányban, hogy ezeknek a követelményeknek eleget tehesen. A követelmények pedig egyaránt fennállnak mind az alap-, mind az alkalmazott, mind a fejlesztési kutatások terén. És megfelelő csatornákra is szükség van, amelyeken szabadon áramolhatnak az információk és kérdések, mert enélkül sem a tudomány, sem a társult munka szervezetei nem fejlődhetnek.

Csakis az ily módon kialakuló — tudományos programokra és vállalkozásokra épülő — összekapcsolódás nyújthat alapot arra, hogy a tudomány úgy olvadjon be a társult munka egészébe, ahogyan azt a Kommunista Szövetség szorgalmazza. S csakis ez a fajta viszony- és kapcsolattrendszer teremthet lehetőséget a tudomány jelenleg nem kielégítő anyagi helyzetének javítására.

9.

A Kommunista Szövetség mindig kivételes gondot fordított a társadalomtudományokra, mert csakis a marxista elmélet folytonos fejlesztésével töltheti be vezető szerepét a munkásosztály forradalmi gyakorlatában. A XI. kongresszus megállapítása szerint a társadalomtudományok fejlődése lemaradt a társadalom szükségletei mögött.

A forradalmi munkásmozgalmtól és élcspatától a társadalomban végbemenő forradalmi átalakulás és erőviszony-módosulás bármikor megkövetelheti, hogy a társadalom fejlődését eszmei és elméleti ismeretei alapján megvilágítva akkor is választ adjon a „hogyan tovább” kérdésre, ha a marxista tudományos elméletnek — bármilyen oknál fogva — még nincs is rá világos válasza. Társadalmunk alkotó erőit maga köré tömörítve, a Kommunista Szövetség ily módon biztosította a társult munka társadalmában kialakítandó viszonyok eszmei-elméleti kimunká-

lását is. Ámde a forradalmi folyamat további sikeres alakulása érdekében az így megteremtett eszmei-elméleti alap és a reá épülő gyakorlat is folytonos tudományos mérlegelésre, felülvizsgálatra és ellenőrzésre szorul,

Az utóbbi években — bizonyára azoknak a társadalmi erőknek hatására, amelyek a társadalmi fejlődés szakadatlan forradalmasítása helyett a társadalmi status quo fenntartására törekszenek — nemcsak a társadalomban, hanem magában a Kommunista Szövetségben is elharapodzóban van a pragmatizmus és praktikizmus szelleme. Emiatt a társadalomtudományok is pragmatizálódnak, egyre inkább érezhető bennük a pozitivizmus, normativizmus és apologetika. Ellentmondásos belső fejlődésük következtében — ami nemcsak abban nyilvánult meg, hogy mindezek ellenére még az utóbbi évek folyamán is fejlődtek, hanem abban is, hogy még mindig nem tudtak szakítani a polgári tudomány egyes elméleti hagyatékaival és a II. és III. internacionálé eszméivel — és részint elavult fogalomtáruk miatt egyre inkább képtelenek a társadalmi valóság vizsgálatára és a további forradalmi változás lehetőségeinek felismerésére, pedig erre most volna a legnagyobb szükség, amikor figyelmünket immár a munka és termelés, a termelőeszközök és termelési viszonyok területére fordítva, a politikai forradalomról áttérünk a szociális forradalomra.

A Kommunista Szövetség már azzal is tevőlegesen hozzájárul a társadalomtudományok fejlődését előmozdító feltételek kialakításához, hogy vezető szerepét elvszerűen, azaz forradalmi módon tölti be. Most már gyakorlati lépésekre volna szükség olyan, nagy műveltségű marxista teoretikusok kinevelése érdekében, akik az általános marxista elméletből kiindulva műveikkel gyarapítanák a társadalomtudományok egyes ágait. Ennélfogva ösztökölnünk kell a tudósokat, hogy pontosan mérjék fel, hol is tartanak fejlődésükben az egyes társadalomtudományok, mert ez az előfeltétele annak, hogy jelenlegi beszűkültségüket megszüntessük, korlátaikat ledöntsük.

A Kommunista Szövetségnek okvetlenül fel kell élnékítenie az eszmei-elméleti munkát. Az alapszervezetek ezért fordítsanak megkülönböztetett figyelmet minden olyan tagjukra, aki képes is, alkalmas is a forradalmi gyakorlat elméleti megalapozására.

10.

Azt, hogy Jugoszlávia nemzeti és nemzetiségi a tudomány, kultúra és oktatás tekintetében is együvé tartoznak, a köztársaságaink és tartományaink közt folyó jelenlegi együttműködés nagyrészt csak formálisan, csupán külsőségekben juttatja kifejezésre. A rendkívül kifejezett történelmi, gazdasági, nemzeti, néprajzi és egyéb sajátosságok miatt mind a tudomány, mind a kultúra és az oktatás a köztársaságok és tartományok kizárólagos hatáskörébe tartozik, de mivel a két kongresszus közt a köz-

társaságok és tartományok — akárcsak a többi társadalmi-politikai közösség is — inkább állami szempontból fejlődtek, semmint öngazgatásilag, az együvé tartozás tartalmát és jellegét túlnyomórészt az állami szervek befolyása, ráhatása szabta meg.

Az együvé tartozásunk elmélyítésére irányuló általános erőfeszítésekkel semmiképpen sem álluk össze az a tény, hogy az együvé tartozás konkrét formáival és tartalmával kapcsolatos megbeszélések többnyire túlságosan elhúzódnak, s gyakran az gördít eléjük akadályokat, hogy akik a köztársaságok és tartományok nevében a megbeszélésekben részt vesznek, szűkkeblűséget, csoporttulajdoni érdekeket, mi több, elkülönülési törekvéseket mutatnak. Azoknak a köröknek agresszív sopánkodása mögött pedig, amelyek szerint a kultúra, tudomány és oktatás terén való összetartozásunk szétesőben van — holott az együttműködés az utóbbi öt-hat évben sem méretét, sem minőségét tekintve nem változott számottevően —, unitarista törekvések bújnak meg.

A fő probléma ezzel szemben az összetartozás jellege. Ez pedig aszerint fog fokozatosan megváltozni, ahogyan a köztársaságközi együttműködés és összetartozás tényezői maguk is változnak. Ha majd az állam helyett a társult dolgozók válnak a kultúra és kultúrpolitika irányítóivá, ezzel együtt az együvé tartozás tartalma és jellege is fokozatosan módosulni fog. Az állam már megszűnt vitathatatlan irányítónak lenni, a dolgozók viszont még nem váltak azzá, s szerepüket jelenleg azok a csoportok töltik be, amelyek alkalomról alkalomra kisajátítják maguknak ezt a funkciót.

Jugoszlávia nemzeti és nemzetiségi kulturái között még nem áll fenn tényleges egyenrangúság — márpedig egyedül ez lehet az alapja az újfajta együvé tartozásnak —, egyelőre csupán jogilag egyenrangúak. Mi persze egyenjogúsági politikát folytatunk, ennek is köszönhető, hogy mindinkább csökken az egyenlőtlenség, s ennek keretében alakul ki és ölt formát az újfajta összetartozás is. Amíg több jugoszláv nemzetnek már régóta saját tudományos és művészeti akadémiaja is van, egyes nemzetek és nemzetiségek, köztük a macedónok, crnogoraiak, muzulmánok, albánok és mások — jóllehet évszázados kultúrájuk van —, csak az új Jugoszláviában kaptak lehetőséget a nemzeti érvényesülésre, csak most kezdték el az egyenjogú kulturális fejlődésért indított harcukat az alapvető nemzeti kulturális intézmények létrehozásával. Mi több, egyikük-másikuk még csak a felszabadulás után látott hozzá nyelvének és nyelvtanának kodifikálásához és első tanítóinak képzéséhez.

Kulturális identitásának felkutatása és megtalálása valamennyi nép számára elengedhetetlen a nemzeti érvényesülés szempontjából. Az utóbbi években egyes nemzeteknél és nemzetiségeinknél épp ez a folyamat játszódik le gyorsított ütemben. Amíg egyesek ezt a magukra találás örömeiként élik át, mások úgy tekintenek rá, mint „saját” kulturális javaiktól való megfosztásukra, mint köztársasági szeparatizmusra, az

együvé tartozás „rombolására”. E folyamattal, természetesen, káros kísérőjelenségek is együtt járnak, mint például a kizárólagosság, túlzás, elkésett nemzeti romantika. De a kulturális identitás nemcsak valamennyi nemzetünk és nemzetiségünk egyenjogúsága, hanem kulturális együvé tartozás szempontjából is elengedhetetlen előfeltétel, ezzel szemben az identitás hiánya óhatatlanul némely népeinknek a más népeink fölötti kulturális szupremáciához vezetne. Mindezekből egyértelműen következik, hogy valamennyi kommunista köteles az osztályalapon nyugvó együvé tartozásáért, a kulturális szupremáció megakadályozásáért küzdeni.

A társult dolgozóknak nem holmi elvont, nemzetek fölötti kultúrának, hanem az egyes nemzeti kultúráknak szubjektumaivá kell válniuk. E folyamat előmozdítását szolgáló feltételeket vállalva kell megteremtünk minden nemzeti kultúra kebelében; minden egyes nemzetünk és nemzetiségünk legbecsesebb alkotásait közös kincsünknek tekintjük — ily módon erősödik együvé tartozásunk a kultúrában. Ha azonban ez a folyamat bármely nemzeti kultúrában megrekedne, azt ugyan hiába próbálnánk pótolni egy másik nemzet kultúrájában netán már létrehozott munkáshatalommal vagy holmi általános munkáshatalom bevezetésével.

11.

Egyetlen kommunista számára sem lehet sürgetőbb feladat, mint annak a tudatnak a terjesztése, hogy minden munkának mindenkor az alkotó, újat teremtő komponensét kell fejleszteni, mert ez a feltétele annak, hogy a munkából fakadó, a munkából kisarjadó kultúra — az emberi szükségletek folytonos fejlesztésével egyidejűleg — mindinkább áthassa a dolgozók mindennapjait, s ezzel utat nyisson a sokoldalúan fejlett személyiség kialakulása felé. Ennélfogva mindig csak örömmel fogadhatunk minden olyan művészi alkotást, amely alkotási vágyat ébreszt a dolgozóknak, olyan alkotási lázat szül bennük, amely a világ forradalmi megváltoztatására sarkallja őket. A Kommunista Szövetség tehát nem azt várja el a művésztől, hogy alárendelje magát a napi vagy akár hosszú lejáratú politikai céloknak, hanem azt, hogy segítsen neki a sokoldalúan fejlett alkotó személyiség kialakításában, egyszóval a forradalmár ember megteremtésében. Hiszen a művészet kétségtelenül az emberért van, az embert szolgálja.

AZ IRODALOM MA

ALEKSANDER FLAKER

Irodalmunk jelen idejének a feltérképezése során nem hagyhatjuk figyelmen kívül az alábbiakban összegezhető történelmi előfeltételeket:

a) Jugoszlávia különböző tájegységein az irodalom funkcionális szerepet töltött be a nemzeti előrehaladásban, és a kialakult hagyományok szerint az író nemzeti érdekek képviselője, nyelvteremtő és ideológus (Prešern, Gaj, Vuk Karadžić, Njegoš).

b) A modern esztétizmus funkcionálissá tételére például Matoš és Nazor esetében nemzeti, Cankaréban pedig szociális vonatkozásban került sor.

c) Nagyon korán bekövetkezett a Krleža és Cesarec körül kialakult avantgarde mozgalom funkcionálizálása, ami az esztétikai újraértékelés elveinek az 1918-tól fennmaradt társadalmi struktúrák szociális és politikai újraértékelési törekvésével való összekapcsolását jelentette, s ugyanakkor nem megfelelő módon jutottak kifejezésre az irodalmi „baloldal” más tényezői — kezdve a szlovéniai „proletáriródalomtól”, egészen az irodalmi és ideológiai népiességhez is kötődő „szociális irodalomig”.

d) Erős ellenállás alakult ki az alkotótevékenység „szocialista” szabályozásával szemben, különösen Krleža körül, de ez kifejeződött a szlovén baloldal és a szerb szürrealizmus (Ristić) tevékenységében is, párhuzamosan a népi kultúrában keresett ihletforrásokkal (a nyelvjárásban írt versek, a naiv festészet megjelenése).

e) A közvetlen fasiszta veszély körülményei között az irodalmi baloldal tényleges ellentétei pragmatikus módon leszűkültek a személyes vádaskodások síkjára.

f) A népfelszabadító háború körülményei között — amelyben a legkülönbözőbb hagyományok képviselői vettek részt, s a szecessziótól a szürrealizmusig tartó vonulat ideológiai színskálája a Radić-pártiaktól a keresztényszocialistákig (Kocbek) terjedt — lehetetlen volt egy normatív rendszert kialakítani.

g) Ellentétbe került a szocialista realizmus szektásan meghirdetett programja azzal a titói politikával, miszerint 1945 után minden rendelkezésre álló erőt a JKP vonalán kell tömöríteni. Ez a politika az irodalmi

gyakornlatban lehetetlenné tette a szocialista-realista modell eluralkodását, és olyan helyzetet teremtett, melyben a forradalom által létrehozott legkiemelkedőbb értékek közé került Nazor költészetének mítoszteremtő öröksége, Ivan Goran Kovačić esztétikailag és eredetiségével egyaránt kiemelkedő *Tömegsír* című poémája, Zupančić modernizmusa, Andrić történelmi és egzisztencialista vonásokat felmutató elbeszélésmódja, a szerb szürrealizmus hagyománya Ristić és Davičo szövegeiben, valamint Krleža óriási opusa is. Ennek a politikának következtében vált lehetővé Crnjanski későbbi visszatérése és gyors felemelkedése az irodalmi értékrenden. Az irodalmi értékrend gyors kialakulását hamarosan leállította a tömegessé váló irodalmi alkotótevékenység, ami a népfelszabadító háborúban vette kezdetét (a harcosok szövegei a kiterjedt katonai publicisztikában, a katonai egységek kiadótevékenységé, az ún. „öntevékenység”).

h) Titónak a nemzeti kérdés következetes megoldásában elfoglalt határozott álláspontja lehetővé tette a macedón irodalmi standard kialakulását, a macedón irodalomnak az általános jugoszláv esztétikai folyamatokba való bekapcsolódását, a muzulmánoknak mint népnek és sajátos kultúrájuknak az elismerését, ami közvetetten ösztönözte a bosznia-hercegovinai muzulmán hagyományokon alapuló irodalom létrejöttét (pl. Meša Selimović és mások), lehetővé tette a Crna Gora-i nemzet és irodalom kifejezésre jutását, az albán, a magyar, az olasz és egyéb nemzetiségű irodalmak fejlődését, amelyek a szomszédos országok irodalmával való kapcsolódás mellett sajátos módon el is különültek, amire egyes esetekben a helyi nyelvjárás jegyében került sor (pl. Rovinjban).

Az ötvenes évekkel kezdődő időszakban ezek az előfeltételek tették lehetővé a következőket:

1. A normatív szemlélet fokozatos túlhaladását és az esztétikai pluralizmus elismerését, aminek következtében az irodalom autonóm szerepet kapott, de ugyanakkor erős ellenállásba ütközött az esztétikai vagy alkotói hitvallásban kifejezésre jutó álláspontok egyén feletti vagy csoportjellegű konstituálódása. Így a javaslatok ellenére sem szerveződtek irodalmi társaságok különböző esztétikai programok alapján, lehetővé vált a hasonló nézeteket valló alkotók időnkénti *tényleges* tömörülése egy-egy folyóirat körül (*Delo*, *Krugovi*, *Razlog*, a szlovén folyóiratok és a velük kapcsolatos vita), valamint az irodalmi élet perifériáján jelentkező, többé-kevésbé homogén csoportok megjelenése (szignalisták, a belgrádi klototristák).

2. A szocialista realizmus normatív irodalomszemléletének az elutasítását, amelyet először a „szocialista irodalom” fogalma váltott fel, majd pedig a társadalmi értékmérceként hangsúlyozott „jugoszláv irodalom”, végül pedig ennek az „unitarista” fogalomnak a kiiktatásával került sor minden egyes irodalom nemzeti jellegének a hangsúlyozására s azok határainak a tudományos és kritikai elszigetelődésig menő meghatározására.

3. Az irodalmi élet anyagi feltételeinek öngazgatáson alapuló decentra-

lizálása különböző kiadványállalatok és kiadványok létrehozását tette lehetővé, mégpedig igen gyakran a hagyományos kultúrközpontokon kívül, hozzájárult a regionális irodalom megerősödéséhez, különösen Horvátországban, ahol intézményessé váltak a nyelvjárás-irodalmak (Čakavski sabor, Kajkavsko spravišće), valamint egy-egy vidék irodalmi többnyelvűségének gyakorlati elismerését eredményezte (példul az Istra kroz stoljeće sorozat esetében).

4. A művelődési és irodalmi élet hangsúlyozottan nemzetivé válhatott, miközben Tito állandó éberséggel vigyázott, hogy ez a nemzeti jelleg ne válhasson a nacionalista ideológia — beleértve a jugoszláv unitarista nacionalizmus — felújulásává, ment az ténylegesen veszélyeztetné az önigazgatású demokratizálódás folyamatát. Ennek kísérőjelensége a nemzeti jellegnek a köztársasággal való gyakori felcserélése, s a „mai nézőpont” (Svetozar Petrović fogalma) hangsúlyozott alkalmazása, ami oda vezetett, hogy a kulturális hagyományokat a jelenből kiindulva vizsgálták, máskor pedig a köztársaságok jelenlegi területét vetítették vissza a múlt-ra. Ebből következően egész sor vita indult egyes írók múltbeli és jelenkori *nemzeti hovatarozását* illetően.

5. A szöveg elsődleges fontosságú tényezője az esztétikai funkció, s ezzel kapcsolatban egy új fogalom is jelentkezett, a „szocialista esztétizmus” — amit Sveta Lukić dolgozott ki —, s ez vált a szocialista realizmus képletének szemantikai ellenpontjává. Az esztétikai funkció elsődlegességének hangsúlyozása egészen napjainkig ismételten ellentétbe kerül a hangsúlyozottan nemzeti jelentőségű modellekhez szokott, vagy pedig a hangsúlyozottan társadalomelemző szerepkört elváró recepcióval. Az utóbbi szemléletmód gyakorta hivatkozik Krleža opusára, és a korábbi *tendencia* kifejezést a széleskörűbb és korszerűbb, francia forrásokból származó *elkötelezettséggel* váltja fel (lásd: Predrag Matvejević írásait). A társadalomelemző funkciót elváró recepció rendszerint saját ellentétéhez vezet: ellenállást fejt ki a jelen társadalmi és politikai kérdéseinek közvetlen tematizálásával szemben, különösen a szatíra és igen gyakran a tömegtájékoztató eszközök útján közvetített műfajok (drámák és tévésorozatok) esetében, miközben gyakran hivatkozik a munkásosztályra vagy a harcosokra. Így tehát az „elkötelezett” irodalommal szemben támasztott „elvárások” (H. R. Jauss fogalma) többnyire nem valósultak meg, bár napjaink jelenségei éppen ennek az ellentmondásnak fokozatos feloldására utalnak.

6. Szerteágazó kapcsolat alakult ki a világban végbemenő korszerű esztétikai folyamatokkal, miközben a kritikai szelekciót gyakran akadályozza a nagy közegek kínálata, amelyek mind keleten, mind nyugaton az irodalmi javak divulgációjára törekszenek (lásd: a második világháborúval kapcsolatos szovjet szépirodalmi igényű publicisztika fordításban való megjelenetése körüli nemrégiben lezárult vitát). Ennek az élénk kommunikációnak szükségszerű velejárója az „idegenként” megjelölt iro-

dalmi magatartásformák mechanikus átvétele iránti bíráló hozzáállás. Irodalmi közegünk egyrészt szembehelyezkedik a szovjet típusú társadalmi és politikai funkcionális kihívásaival, másrészt az elszigetelten megjelenő „disszedens” magatartással, ami egyben válasz a nyugatiak esztétikán kívüli elvárásaira. Ennek során a „zsdanovizmusnak” gyökerei vannak a befogadási rendszerben valamint az adminisztratív erőkre való támaszkodásban. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy viszonylag szűk kapcsolatok fűznek bennünket a nagy nyelvek körén kívül eső irodalmakhoz (megemlíthetjük például azt a lengyel prózaantológiát, amely éveken át várt kiadásra az egyik zágrábi kiadónál), s ugyanez vonatkozik a nagy közegeken belül is periférikus helyzetben levő irodalmakra (pl. az ukrán irodalomra), habár a latin-amerikai irodalom éppen ennek az ellenkezőjét példázza: a maga eredetiségével hódított teret!

7. Szakadás következett be a hangsúlyozott esztéticizmus, illetve az irodalmi szövegújítások és a befogadó állandósult esztétikai beidegződése között. Ezt a szakadást a szubkulturális hagyományok és irodalmi értékek figyelembevételére való felhívással (Zagorka, *Čaruga* a Teatar u gostima színházban, a Mir—Jam belgrádi bemutatója, a Maurović-féle sztrip hagyományának felújítása), az irodalomnak a Gutenberg utáni médiumokhoz való közelítésével és az „elitkultúra” bírálatával igyekeznek áthidalni, de esetenként a munkásosztály kreatív erőinek aktivizálásával is, valamint az irodalmi életünkben elenyésző számú és magára maradt nem hivatásos szerzők támogatásával.

8. Utak nyíltak a „nagyregény” sikere előtt, amely a regionális, illetve a nemzeti történelem megformálására és önnön korszerűsítésére törekedve vált vezető irodalmi műfajjává (Andrić, Čopić, Čosić, Božić, Davičo, Marinković stb. esetében), ami a rég múlt idők történelmi vonatkozásainak modellálásában (Pekić), a jelenkor kérdéseire adott metaforikus válaszokban (Selimović), a közelmúlt történelmi mozzanataira való ritkább kitérésekbe. (Mihailović, Zupan Hofman Jovanović) nyilvánul meg. A jelenkor kihívásainak metaforikus megválaszolása a drámára és a többi irodalmi műfajra is jellemző (Matković, Hieng stb.). A kanonizált regény elfogadásával párhuzamosan sor kerül az irodalom dehierarchizálásának folyamatára, ami lehetővé teszi az autentikusságra való törekvésben kifejezésre jutó irodalmi és nem irodalmi szövegek tényleges interakcióját (nem fikatív, hanem valóságosan létező „idegen” szövegelemeket építenek be a művekbe), ami, ha ideológiai modellek kétségbe vonásával van összefüggésben, még mindig ellenállásba ütközik (lásd: pl. Kišt és Ristićnek a Borisz Davidovics-motívumból kiinduló színpadi montázsait). Az irodalom dehierarchizálását illetően nagy jelentősége van a szociális, ideológiai és egzisztenciális összefüggések közé ágyazott bűnügyi regény megjelenésének (Pavličić), a próza olvasmányossá válásának (Kapor, Bilopavlović), egyes könnyűzenei dalszövegek költészetté nyilvánításának (a francia sanzon mintájára). Ebben jelentős szerepet játszott-

tak a tömegmédiák, a sajtó — különösen az ifjúsági lapok —, a popzene, a tévé (összehasonlításként megemlíthetjük Mirko Božićnak a tévésorozat szövege alapján létrejött regényét). A kanonizált értékek — például a szociális és pszichológiai „tartalmakkal” vagy erkölcsi és etikai dilemmákkal telített „nagyregény” — és a modellek hierarchiájának felszámolására irányuló törekvés közötti összetűzés felismerhető a kritikában, s elsősorban az összehasonlító értékelés során kerül felszínre.

9. Az irodalmi szöveg közvetlen társadalmi szerepvállalásától való eltávolodás a mimetikus elvek háttérbe szorulásához és a fikcionális próza képzeletbeli fabuláris motívumainak megjelenéséhez vezetett, sőt a *valóságpróza* (a szerb kritika által kialakított fogalom) és a *valóságelemektől mentes próza* ellentétének a hangsúlyozásához (ez utóbbi nemcsak a fantasztikumra terjed ki), valamint a tudományos fantasztikus modell (science fiction) elfogadásához, amely még kelet-európai viszonylatban sem mutatkozik túlságosan termékenynek. A közvetlen társadalmi szerepvállalás háttérbe szorulása a „fogalmi költészetből” (Ante Stamacnak fogalma) való eltávolodásában jut kifejezésre, és a szöveg jelentéstanai vonatkozásoktól való mentesítésében, az avantgarde hagyományok felújításában (pl. a szignalizmus) mutatkozik meg, azzal együtt, hogy a költői szónak az ideológiától való látszólagos eltávolodása szabály szerint nem talál megértése a befogadónál, de nem vált ki jelentősebb kritikai ellenállást sem. A kritikai ellenállás olyan esetekben fokozódik, amikor nem az avantgarde különböző származékairól van szó, hanem az avantgarde hagyomány eszközként szolgál meghatározott történelmi és társadalmi modellek átértékeléséhez. Ilyenkor a költői szó megértésre talál a befogadók körében, de esetenként látszólag megingathatatlan értékek bírálataként is értelmezik (ez váltotta ki az ellenállást Sallamun költészetével szemben). Napjainkban ez az ellenállás nem egy esetben *szélsőséges* esztétikai türelmetlenséghez vezet (például a Sterija Játékokon a hagyományos drámai szövegek színpadra állítása körüli vita esetében). Mellesleg azt is megemlíthetjük, hogy a szövegek politikummal való telítésére — a műfaj természetéből adódóan — a színpadon gyakrabban kerül sor, mint más irodalmi közlésformákban.

10. Sor kerül az *esztétikai* tilalmak egész sorának a felszámolására, többek között az erotika és a szex esetében (Davičo *Költevény* című regényétől Matejićon át Milko Valentig ível ez a vonulat), a zsargon és a vulgáris kifejezések (ebben a „farmernadrágos próza” játszott szerepet), a groteszk abszurditás, a turpizmus és az antiesztétizmus (Goran Bobić) használatát illetően, miközben az irodalmi kifejezéseknek társadalmilag tiltott formái is vannak, a nacionalistának, öngazgatás-ellenesnek vagy az elnemi kötelezettség politikájával ellentétesnek tekinthető, így interpretálható szövegek esetében (vannak például külpolitikai vonatkozásban káros közlések). A közelmúlt hagyományaihoz való kegyeletstörténeki minősíthető viszonyulás is a tilalmak körébe tartozik (lásd a M. Bulato-

vić: *Herój na magarcu* című regényével kapcsolatos már letisztázott ellenállást). Ilyen esetekben a „politikai pornográfia” tényének megállapítása gyakran történik bírósági úton, mégpedig esetről esetre a politikai pragmatika menetrendjének megfelelően. Mivel nincs preventív cenzúra, ezek a tilalmak kritikai pamfletekben fogalmazódnak meg, amelyek az adott szöveg szerzőjét erkölcsi és politikai szempontból is diszkreditálják (ezeket a pamfleteket szépítve a „polémiák” közé sorolják), de ide tartoznak az időnkénti adminisztratív beavatkozások is a *post festum* sorra kerülő bírósági ítéletek. Paradox módon a társadalmi tilalom kifejezésre jutásának mindkét formája hozzájárul egyrészt az inkriminált szöveg gyors elterjedéséhez, másrészt viszont az öngigazgatási társadalmi ellenőrzés (a recenzensek, a kiadói tanácsok, a szerkesztők és a kiadók) „éberségének” fokozódásához, de a „belső cenzúra” felélenküléséhez is. Ennek az ideológiai szabályozásnak szükségszerű velejárója a *tényleges* kritika értékcsökkenése.

11. Az egyébként sem erőteljesen érvényesülő normatizmus felszámolása során a szövegek közvetlen eszmei-politikai értékelését az esztétikai értékelés elve váltotta fel, amit a díjakban kifejeződő társadalmi értékelés korrigál és egészít ki (köztársasági és szövetségi díjak, egyes sajtóorgánumok, társadalmi szervek, ritkábban pedig munkaszervezetek díjai: Horvátországban például az INA, a Podravka, a sisaki Vasművek díja stb.). Kiegészít és korrigál a sajtókritika is, ami gyakran a társadalmi döntéshozatal központjai és a kulturális élet szervezetlen csoportjai (klánjai) hatásának van kitéve. A társadalmi értékelés szinte csak elvétve foglalkozik egy-egy mű szélesebb vagy szűkebb körben való ajánlásával (ritkán jelennek meg *bestseller*-listák, ritkán végeznek közvéleménykutatást könyvkereskedésekben és könyvtárakban). Ezúttal is hangsúlyoznunk kell, hogy a társadalmi értékelés és az olvasók körében kialakult fogadtatás közötti eltérés, az irodalmi szövegek hierarchikus rendjének a felszámolása során, egyre kevésbé feltűnő, ami szintén irodalmi életünk egyik kedvező vonatkozása.

Ezek a tézisek Jugoszlávia mai irodalmi pillanata történelmi feltételezettségét szándékozták megfogalmazni. A tézisek szerzője előtt azonban világos, hogy itt több szó esett az irodalmi szövegek által valló világmodellálás *körülményeiről*, mint magukról az irodalmi szövegekről. Az ország irodalmi termése túl gazdag és sok nyelven íródik, az egyes irodalmakat köztársasági határok választják el egymástól, ezért tudatában vagyunk, hogy az országos irodalmi folyamatokat zágrábi nézőpontból vettük szemügyre, ezenkívül a téziseket meghatározta szűkebb érdeklődési körünk, a próza figyelemmel követése is. Viszont éppen ezeknek a sokszínű és gazdag *körülményeknek* — amelyek az irodalmi élet régi ellentmondásainak a felszámolásával újakat teremtenek (ez minden esztétikai folyamat velejárója) — köszönhetően mondhatjuk, hogy a szocialista öngigazgatású közösségünkben születő alkotások sok esetben a „világiroda-

lom” fogalomkörébe tartoznak, mivel magukban hordozzák kultúránk, kulturális régióink eredetiségét és sokoldalúságát, de a nálunk érvényesülő kulturális és társadalmi törekvéseket is. Határainkon túl éppen sokrétűségükkel képviselik a „jugoszláv kultúra” fogalmát.

A nálunk létrejövő alkotásokat vizsgálhatjuk irodalomtörténeti megvilágításban, olyan értelemben, hogy milyen helyet foglalnak el egy-egy nép vagy vidék eltérő irodalmi hagyományrendjében; kiindulópontul választhatjuk az egyidejűség elvét is, azt vizsgálva, hogy milyen hely illeti meg őket a világirodalom korszerű esztétikai folyamataiban; lehetséges egy jövő felé tekintő kritikai megközelítés is, ami azt igyekszik feltárni, hogy a világnézeti aspektusokat is magába foglaló kritikus vélemény szerint milyen irányban fejlődnek az esztétikai folyamatok. Csak ez a három megközelítési mód adhat teljes, tudományos igényű értelmezést az egyes irodalmi szövegekről, hazánknak a nyolcvanas évek elején kialakult — normák, értékek és szerepkörök összetett kölcsönhatásai által meghatározott — irodalmi életéről, annak bonyolult szerkezetéről. Amíg egy ilyen tudományosan megalapozott kritikai megközelítés megvalósítására sor kerülne, irodalmi jelenünk, egy következő szakaszba, a jövőbe fejlődne át, az említett kritikai hozzáállás pedig irodalomtörténeti adalékká minősülne, amit maga a jövő vonhatna kétségbe. Éppen ezért kell beszögeznünk, hogy téziseink csupán érintik az irodalmi élet egyes rétegeit, és csak találmokra említettünk példákat, az újnak azokat a képviselőit, akik meghatározhatják — de nem kötelező érvényűen — irodalmunk jelenidejét.

GARAI László fordítása

REVICZKY GYULA

BORI IMRE

AZ ELÁTKOZOTT KÖLTŐ

A költő, aki az 1870-es évek első felében hatványozott válságtudattal lépett fel, Reviczky Gyula volt. Sokelágazású válságjelenség fogalmazódiák majd meg műveiben pályája tizenöt esztendeje során, az 1874 és 1889 közötti időszakban. Gyanakodhatnánk fiatalos világfájdalomra, amikor ennek okait keressük, hivatkozhatnánk azokra az ismert életrajzi tényekre is, amelyek ugyancsak önléte krízisét váltották ki, hiszen identitása szenvedett hajótörést, ám célszerűbb, ha korának válsághangulatára mutatunk, ezzel kapcsolatban pedig arra az összhangra, amely a „költő és kora” viszonyában a disszonanciák végső kicsengéseként mégis felfedezhető mála. Egészen nyilvánvaló tehát, hogy Reviczky Gyula költőként megélt és megfogalmazott válságproblémája bír érdekléssel elsősorban: benne öltött mintegy testet a költői szerep és a vers akkor egyetemes, Európa irodalmait általában is mélyen érintő krízistudata, olyan módon, ahogyan a szimbolisták megélték és megénekelték. Olyan mély volt Magyarországon is a költői szerep társadalmi válsága, hogy azt nem csupán a „nép oly törvénytelen fia” (Vajthó László) érzékelte, mint amilyen Reviczky Gyula volt, aki a bohémélet nyomorúságában élt, hanem az anyagi léte biztonsága szélvédettségében meghúzódó, a pályája végéhez közeledő, elismerésekben részesülő Arany János is. Egyenes folyománya volt ennek a vers válsága is, amelyben kétségtelenül a létezésről való gondolkodás végkövetkeztetései is reflektálódtak. Előlegezett megállapításként jelezzük, hogy ebben a felfogásban a költő trónjától megfosztott életfejedelem, aki belenyugodott detronizálásába, s már csak „kolduséneket” mondhat, illetve szemétdombra vetett Jóbként várhatja a halált.

Amikor 1883-ban végre sajtó alá rendezheti első verseskönyvét, az *Iffjúságom* címűt, a költőszerep oly égető kérdését drámaként interpretálja: az Emma-ciklus első, *Himnusz* című versében a lírai én Danteként a nagybetűs Árvaság, Szegénység, Megalázás, Szenvedély, Dicsvágy stációit

járja meg, majd a „boldog istenek” a Szerellemmel ajándékozzák meg, hogy az Emma—Beatrice a mennyországba ragadhassa. A stációk természetesen tovább sorakoznak: az Ifjúság, a Szabadság, a Dicsőség, végül pedig a Bölcsesség istene lép fel. Am itt nem isten-, hanem ember-, még pontosabban önlátás következik:

És Bölcsesség is üdvözölt: „Szeretnek,
Jobban, mint bárki mást, az istenek!
Azért küldtek rád bánatot, keservet,
Hogy győzz a kín, az ördögök felett,
S az üdvöt fájdalmak között szeresd meg,
Kedvence te a boldog isteneknek!”

A bánat, a keserv, a fájdalom stigmáját természetesen a költővé vált én hordja már. S ez kivételezettségének a jele is — költők és bölcsék részeseznek a szenvedésnek ebben az isteni kegyelmében. Asbóth János, Reviczkyvel szinte egyidőben, a költőt és a politikust tartja az emberiség kivételezettjeinek, az isteni ajándék nekik a teljesség belátásának a képessége. Reviczky ellenben a szenvedés üdvtanának evangélistáit látja a költőben és a filozófusban, így tulajdonképpen azzal a gondolattal kezdi első verseskönyvét, amellyel Asbóth regényének hőse, Darvady Zoltán, nyilvános szereplését végzi: a misztika elfogadásával. A felsőbbrendűséget azonban mind a ketten hangsúlyozzák, főképpen, hogy ez az állapot a társadalmi kívülállás tényét is feltételezi, szinte függetlenül attól, hogy kivonulásról vagy pedig kirekesztettségről van-e szó, illetve a „világba kitzasztottság” állapotáról, amelyet a *Mikor húsz éves lettem* című versében emleget, s ennek tudata majd Reviczky Gyula életszemléletének egyik meghatározó tényezője lesz. Tudjuk, mind Asbóth János, mind Reviczky Gyula nézete a költőről és politikusról, illetve a költőről és filozófusról Schopenhauerre mutat. A német filozófus hirdette ugyanis, mint Komlós Aladár írta, hogy „csak a filozófus és a költő látja a világ igazi lényegét”. De Reviczkyék esetében sem az azonosságok vagy a hasonlóságok az elsősorban tanulságosak, hanem a különbözőségük foka, a schopenhaueri eszmék adaptációjának jellege és mértéke. Ha tehát a költőnél szó van a „jelenségeken túl az örök eszméről”, abban a szenvedés és üdvösség gondolata éppen úgy szerepet kapott, mint ahogy a látzat és valóság problémája is, a „jelenségeken túlnak” az emlegetése révén a „jelenség” megkérdőjelezett mivoltának elfogadása. Akit az istenek kegyelnek, s a költő ilyen kegyenc, azt a szenvedések a kínok örömeivel ajándékozzák meg, ezért találja meg a bibliában Jób történetét, és ezért ismer a Jób-helyzetben a maga költői szituációjára Reviczky Gyula, ezért emlegeti a bibliai nagy szenvedőt verseiben, és teszi meg drámájának hőségé is.

Kitetszik azonban a *Himnusz* című jelképekiké alakuló allegóriáikkal

benépesített verséből, hogy a *költő* problématikáját ezen a fokon lezárt-nak tekinti. Ha itt jelzett kiindulási pontját később sem veszíti el szemé elől, mindenképpen új elemekkel gazdagítja a költői elánkozottság ná-la oly nagy szerepet kapott képzetkörét. Bizonyos, hogy innen a krisztianista nézetekhez jutott el Reviczky, hiszen az *elátkozott költő* „áldottságának” az aszkétizmusát itt előlegezi már, és majd második köte-tében, tehát élete utolsó hat évében, mondja tovább:

Ó, mindenütt, mióta Jób keserge,
Meg volt az verve, meg volt bélyegezve,
Ki érző szívvel jött e zord világra
S csalárdok közt az igazsághoz állta.
Kín volt az élte, gúnykacaj, közöny;
Párnája kődarab, nektára könny...

(A Volkov-temető)

A *Rossz istenek* című verse harmadik versszakában a költő Apolló já-tékszere. Nem Bacchus, s nem is Vénusz, hanem éppen Apolló a legke-gyetlenebb: jaj annak, akit ő igaz le, s tart hatalmában! Nem véletlen, hogy éppen az Apolló rontó hatalmát ecsetelő szakasz a költemény leg-értékesebb szövegrésze, itt emelkedik a legmagasabbra, és itt hagy el minden konvenciót:

A legkegyetlenebb a harmadik.
Mint vámpír ül meg, véred szívja ki.
Nyomását érzed, bárhova szaladj,
S még áldod őt, hogy kínoz s rabja vagy.
Az életrajzból elhurcol magányba,
Hogy lelked' ennél jobban szétzilálja.
Az élet örömeiből mit sem juttat;
Szomjaznod kell, szánalmas Tantalusznak!
S te istenarcát együgyűn imádod,
Elhagyva érte nőt, otthont, családot.
Szent kéj fog el, ha szempillája rebben,
Mindenre alkalmatlan és ügyetlen.
Elkésél élni; — csak hitedbe' gazdag,
Terhére vagy társaidnak és magadnak.
Játéka vagy csak, nem hozzá hasonló,
Kit összetörvén, elhajít Apolló.

Reviczky Gyula Apollója még nem hordozza azt a „modern” jelentést, amellyel Nietzsche nyomán megtanulta a világ az „apollói művészetet” a „dionüszoszitól” megkülönböztetni. Az ő Apollója még szabályos mi-tológiai isten, a lantos költészet istene, akinek jóshelyén az „Ismerd meg

magadat!” jelszava van kírva, szent hegye pedig a Pannaszos. S való-
jában nem is az istenről, hanem költő-imádójáról van szó, végső fokon
pedig a magányról, a költői tehetség kint kiváló természetéről, a költő
kiszolgáltatottságáról, arról, hogy az alkotói lét egyszerre szenvedély és
szenvedés is — a maradéktalan elátkozottság minden ismérvével. A költő
önnön művészetének az áldozata ebben az egészen modern felfogásban,
az alkotás „öröme” embertelenségéből fakad nála: aki költő akar lenni,
annak életét kell az áldozati oltárra feltennie. A költő tehát az az em-
ber, aki ha választania kell élet és irodalom között, akkor az irodalmat,
a költészetet, Apolló szolgálatát vállalja. A művészet nem élet, csu-
pán „hitben gazdag”. Magányos léleké válik, elvesz életrajza, lelke
szétzilálódik, nem merülhet az élet örömeibe, nem ismerheti meg az idil-
likus családi élet szépségeit, a hétköznapi élet gyakorlati kívánalmainak
nem tud eleget tenni, s általában is „elkésik élni”. Az örökké szomjazó
Tantalusz a jelképe, de az lehetne Baudelaire oly híres albatrosza is. A
művész- és költősors és helyzet ilyen felfogása egészen közeli rokona
Baudelaire önlátásának, s mi több, az öncélú művészet igényének a kör-
vonalai is kirajzolódnak benne. Horváth János figyelmeztet ennek az
igénynek a jelenvalóságára, amikor Reviczky humorfelfogását minősíti:
„A humorista öncélúságot tulajdonít a költészetnek, a költőt kivonja a
gyakorlati élet kötelékeiből, s egy kész gondolatrendszer korlátai között
kényszeríti élni; neki csak a költészetben való élés az egyedül üdvözi-
tő.” Az ilyen felfogásnak természetesen voltak más vonatkozásai is. Ha
a költő sorsának, mivoltának ezek a jellemzői, akkor abban sajátos élet-
drámát kell látunk, s ha ezt nézzük, akkor Reviczky Ady Endre fel-
fogásának az ősképet teremtette meg, hiszen olyan, a költészettel kap-
csolatos mozzanatok kerültek előtérbe, amelyek előtte jelentősebb szere-
pet nem játszottak, már csak azért sem, mert Reviczky előtt a költészet
nem volt egzisztenciális kérdés, s ha az is volt, a belátás és a tudatosság,
az önismeret fokára nem emelkedett. Vajda János után ő lesz az első
költő a maga korában, aki verseskönyveit megtervezi, a drámaiság szel-
lemében rendszert mutató műalkotássá fejleszti.

De az *elátkozottságnak* ugyanakkor több ismertetőjegyét is felsoralkoz-
tatja. Sziszüphosz még nem hőse Reviczky korának, annál inkább Tan-
talusz és Ahasvérus, de amikor azt az észleletét akarja megfogalmazni,
hogy a XIX. század második felében, a költő „értéke” mintegy deval-
válódott, a költészet pedig varázserejét veszítette, akkor Orpheuszra hi-
vatkozik, aki majd igazán a szürrealisták hőse lesz:

Zaharán jártam, számumot, leheltem,
Óázt hiába leltem útamon:
Rám törtek, hogy pihennem ne lehessen,
Sakál, hiéna, bős ember-barom.

Az üldözött vadnál is kimerültebb,
 Erősek közt egyetlen gyöngye, én.
 Daloltam, ah, de meg nem szelidültek,
 Mint hajdan, Orfeusznaik énekén...

(Énekek éneke)

A modern Orpeusz azonban már „énekülő koldus” valójában, de ha nem is sújtja porba képzetét, földre szállítja le, és megjelöltségének is új jegeit emeli ki. Az „énekülő koldus” képzete, mint Mezei József írja, a „szerep tragikus átélését” hirdeti, ugyanő jelzi Arany János *Koldus-énekével* a kapcsolatát is. Először 1884-ben, az *Idő előtti sírvers* című költeményében kap egy versszakot a költő ilyen felfogása:

Énekülő koldus volt címem.
 Élnem kenyéren és vízen.
 S azt hittem, hogy király vagyok,
 Bolondok közt a legnagyobb.

Egy esztendő múltán *Énekülő koldus* címen ír verset, hogy a lírai azonosítást betetőzze:

Heverve púha pamlagon,
 Új versemet simítgatom.
 Nehéz egy sors a koldusé!...
 De a költő más sorsú-é?...

Pályája — nem mondok sokat —
 Még szomorúbb, még gyászosabb:
 Mert énekét, óh jaj neki!
 Átéli, át is szenvedí.

Vagy ő is elfásul talán,
 Ha senki sem hevül dalán;
 S csak azért nem tud fogni másba,
 Mert költőnek jött a világra?

Az Ahasvérus, a megállni nem tudó „bolyongó”, az „örök zsidó”, aki nek allegorikus-szimbolikus alakja átvonul Arany János költészetén is, Reviczky-nél az „énekülő koldus” rongyaiba öltözik, hétköznapi, „magyar” s életképszerű formát öltve a *költő* deklasszációjának a folyamatáról ad hírt. Két esztendővel később, 1887-ben, azután a képzet profanizálásának a mélypontján jelenik meg újra Reviczky *Késő bánat* című versében, olyan módon, hogy a kezdetek elvárásait is megidézi:

S lettem rajongó, büszke ifjúból
Tévelygő lantos, kősa proletár . . .

Annak a presztízszvesztésnek vagyunk itt tanúi, amelyet a francia művészeti életben Arnold Hauser figyelt meg az 1848-at követő időszakokkal kapcsolatban. S ha Reviczky tudatában a „proletár” nem a „lét alatti lét” (Losonczy Ágnes) megélője még, de már kifejezi a költő társadalomból kiszorult egzisztenciájának a tényét. Eszmei-érzelmi szempontból nézve nem nehéz arra következtetni, hogy „Reviczky Gyula joggal gondolta, az „utolsó költő” ő, aki Ahasvérust „vén, törődött cimborájának” nevezi *Az utolsó költő* című, a költő harmadik kötetét lezáró, „látománynak” minősített nagy versének „teljes kézirati szövegében”, a végleges változatban pedig Ahasvért boldognak mondja, mert „kínsszenvedett”. Itt olvashatjuk a következő sorokat is:

Shakespeare és Goethe, Dante . . . óriások,
Egykor napok, most kialudt világok:
Oh, jó nekik! hogy oly régen halottak,
S hogy idáig mint én, nem vánszorgtak . . .

A „látomány” magas hőfokán természetesen kinyílik a vers látásszöge is, s már nem csupán az elátkozott költőről, hanem a születéssel sújtott emberről is beszél. A fenti idézet folytatása ugyanis az első fogalmazásban a következőképpen hangzik:

Kegyes nirvána, befogadtad őket,
A soha többet föl nem ébredőket.
De én, szegény elkésett jövevény,
Végpusztulásnak hirdetője, én,
Elátkozom, mely szült az anyaméhet,
A véletlent, hogy itt vagyok, hogy élek.
Síró szavam bús temetési gyászdal,
Együtt halók a haldokló világgal!

A *Himnusz* allegorikus-jelképes isten-felvonulása után *Az utolsó költő* „látománya”, a *Késő bánat* idézett vershelye következtében érthető s magyarázható. Itt már elképzelhetően a Vajda János „látta” új Ádám, de túllicitálja Madáchat is, akihez *Az utolsó költő* valójában közvetlenül kapcsolódik. Az első fogalmazásból ez félre nem érthetően ki is tűnik: a bevezető sorok *Az ember tragédiája* tizenegyedik szívére apelálnak.

Van két Reviczky-vers, mindegyik kötetében egy-egy, amely a *költői létezés problémáját* nem a maga hétköznapi közvetlenségében, hanem mintegy „képüleg” állítja az olvasó szeme elé. Az 1877-ben keletkezett

Az oázis panasza inkább allegorikus még, s hirdeti a szenvedésnek azt a predestinációját, a kiválasztottságnak azt a keservét, ami a költőszereppel ebben a Reviczky megélt világban együtt jár. Átokká átalakuló áldás itt is a költői tehetség: a magánynak az okozója. A nagy sivatagban az oázis magánossága ez:

Mért lássak évről évre új tavaszt,
Ha nincs, aki velem megossza azt? ...
Mért éljek és viruljak itt magam,
Magános életnek mi haszna van? ...
Ha nem lehet oly zöld, üde
A sivatag, mint én vagyok,
Hát szemrehányásképp' ide
Ki küld nekem virágot, harmatot?
Lehetnék bár homok a homokon,
Legalább volna társam, otthonom
S megszűnne így a mindennapi vád,
Hogy puszta, puszta az egész világ!

Nem a büszke kiváltságtudat szólal meg ebben a versben. Reviczky még nem érezte azt a költői gögőt, amelyet Ady Endre már büszkén vállalt. Neki teher, a költői tehetség velejárója, tehát születése, „világba vetettsége” nehezen viselt következménye, maga az elátkozottság. Annak szózata azonban, „kinek nevét nem ismeri” „Atyám, uram, vezérem, Istenem! Világszellem, természet, őserő...”, mintegy a másik arcát mutatja a költői keservnek:

Pusztába' zöldnek lenni nem
Nagy kiváltság-e, kérdelek?
Bánt, hogy magányban élsz? — Hiszen
Ez a te legfőbb érdemed!
S hogy környezeted meztelen, kopár,
Főbüszkeséged, földicsedre vál' ...

Azaz: ha közönséges ember, ha olyan, mint a többi, akkor nem költő! Más korokban nyilván nem ebben a formában vetődne fel a költői létezésnek ez a kérdése, de a költői szerep és költői lét érték- és árfolyamcsökkenése tudatában kielezett formát kaphat, mint kapott Reviczky nál is. Ő — s ez alapvetően jellemzi — ennek az állapotnak a tudomásulvételével meg is elégszik, és nem kovácsol magának belőle olyan költői fegyvert, mint amilyenrel francia költő kortársai harcba indultak a megvetett társadalom ellen, ezért a befelé fordulás kényszerét sem aknázza ki költői szempontból jelentősebb mértékben. Az elfogadás elve tehát ezen a síkon is érvényre jut Reviczky szemléletében.

Az 1880-as évek első felében azonban az addig elvontságban szemlélt, a költői létezés problematikus voltát érintő kérdést térben és időben konkrétan látta, s most már jelképbe is tudta foglalni. A *Pálma a Hortobágyon* már szimbolista vers, amelyben a költő áttörte az allegória határait és korlátait. Noha a jelképe nyilván *Az oázis panasza* című versében gyökerezik még, már kevésbé alkalmazza azt az „okoskodó és megnevező eljárást”, ami miatt Komlós Aladár szerint Reviczky Gyula nem tudott a szimbolizmusig eljutni. Amit közölni akar, a konfliktus, teljességgel a szimbolizmusra valló: a Hortobágy itt már a magyar világ jelképe („S hol az ákác, fűzfa gyökereznek: A homokban nem gyökerezett meg...”), s a „híres, büszke pálma”, az egzotikus „csoda” is jelképi erővel bír. A mondanivalót a látvány egésze hordozza, s ha a költő részletez, nem a gondolatot fejt ki aprólékosan, hanem a kép vonásain dolgozik talán a szükségesnél többet. Nem is véletlenül került, más ciklusban ugyan, de a *Rossz istenek* című verse közelébe Reviczky verseskötényében: mind a kettőben a kiszolgáltatottság és tehetetlenség érzése erősödik fel: a *Rossz istenek*ben a költőt markában tartó sors, a *Pálma a Hortobágyon*-ban a magyar viszonyok, a körülmények pusztítják el a tehetséggel megáldott embert.

A vers keletkezése után egy esztendővel, 1885-ben a *Nincsen remény* című, Komlós Aladár szerint Justh Zsigmondnak címzett cikkében azután tételen is kifejti, amit a „pálma a Hortobágyon” jelképében közölt. Egyértelmű a véleménye a költő-zseni sorsa és a világ karaktere közötti összefüggésekről. Jellemző lehet, hogy nem csupán korának viszonyaiból eredezteti a költő tragédiáját, hanem olyan történelmi adottságból is, amit a kis nép—nagy nép lehetőségei jelentenek. Annál feltűnőbb ez, mert Reviczky más megnyilatkozásai azt mutatták, hogy tudta, az ő kora jellegéből közvetlenül következik a költősors alakulásának a szemében is fájdalmas „iránya”. Írta tehát a *Nincsen remény* című cikkében:

„Íróvá lenni és nem emelkedni a nagyok közé, tévesztett pálya, hiábavaló élet. Pedig nálunk nagy írónak készülni annyi, mint lehetetlen akarni. Tudja, hogy miért? Mert kis nép vagyunk. A géniusznak, hogy rendes módon kifejlődhessék, szabad és nagy világra van szüksége, nem olyanra, mely apró házibajaival bűbölődik, s nem bír oly magasságra emelkedni, ahol, mert az egész emberiséget belátja, tárgyilagos lehet. Kis népek éghajlata mostoha, hol a genie tropikus vegetációja lehetetlen, ahol a fűzfa jobban megél, mint a pálma. Kis népek szellemi világában nincsenek tengerek, csak pocsolyák, amelyekben a vízi pókok és a csiborok nagy kényelemmel úszkálnak, míg a nagy halak nem bírnak mozogni vizekben.

A géniusz, ha kis nép szüli, kalitkába zárt sas; azért sehol sem uralkodnak annyira közepszerűségek, sehol sincs annyi elkallódott, aki nem fejlődhetett, meg nem értett nagy tehetség, mint apró nemzeteknél. Kis-

faludy Sándorok, Garay Jánosok és Szigligetiek kellene nekünk, nem Katonák, Kemények és Vajdák!”

Reviczky Gyula igazi jelképe mégsem a délszaki pálma Hortobágy zordonabb ege alatt, hanem Tantalusz. Szemlélete ugyanis ritkábban időzik a *Pálma a Hortobágyon* című verse és a *Nincsen remény* című cikke társadalmilag is meghatározott „magyar ugarán”. Ő a cikkében említett „tárgyilagosságra” tör, problémáját tehát egy általánosabb, mondjuk így: kora jellegzetességeit is felölelő módon akarja értelmezni. S mert futurisztikus elvárásai nincsenek „filozófiája” következményeként, figyelme inkább *jelene* tölti ki, a múltból is csak tanulságait akarja kiszűrni, ihletét, miként *A költő világa* című versében írta, abban nem keresi. A 1870—1880-as évek jelenének költői vállalása ez Reviczkynél — mindazokkal a konzekvenciákkal egyetemben, amelyek e korhoz tapadásból adódnak. „A költőnek nincs több, csak egy világa, Amelyben él, csupán ezt érti meg...” — hirdeti *A költő világa* című, lényegében polemikus veretű költeményében:

Ha lelketek nem zendül önmagátul,
Dallát a múlt nem költi fel.
A tűzbe minden papírost, a tűzbe,
Ha nem forr benne a ti véretek.
Mí életével nincsen összefűzve,
Költő előtt veszt hangot, érdeket.

Hiszen a dalnak is csak úgy szülötte
Korának, mint akárki más fia.
Fény, árny, erény, bűn, ha dallába szötte,
Beszédes, érthető lesz általa.
Kétsége, hite, vágya a jelennek
Az ő szívét először járja át...

Reviczky felfogását nyilván nem lehet levenni a napirendről azzal a legyintéssel, hogy Taine hatása alatt fogalmazott. A kor lényeges vonásainak megérintéséről is szó van itt, arról, hogy a költői létélet találó-e vagy sem. Amit nem lehet Reviczkytól elvitatni, az korismerete, elsősorban az irodalom, a művészet vonatkozásaiban. A devalválódott költészetnek az élménye, bármennyire személyes fájdalmak forrása, tárgyilagos jellegű észlelete is egyúttal. Akkor is, amikor *Biztatás* című „goromba versében” odakiáltja: „A Pannaszus nem szűk veréb-kalit...”, s amikor a Múzsát ringyónak mondja 1885-ben:

Festett ringyó most a múzsa,
Nem istenség égi lánya,
Látványosság, próza, botrány:
Csak ez kell most, ez kapós ma.

Divatod múlt, óh, költészet!
 S csak a bárgyúk és bolondok,
 Félkegyelmű nyavalyások
 Írnak rímbe; jambusokba;
 S meg nem hallja, meg nem érti,
 Meg nem látja senki őket...

(Levél egy barátomhoz)

A felismerés, amely ennek a költői levélnek versszakaiban részleteit is megmutatja, akár a francia szimbolista költő kortársaké is lehetne. A költő kiválik a „tömegből”, amely itt a „közömbös” és a „nyers” jelzőt kapja, s lesz magánosságra kényszerült, „elátkozott”, sajátosan társadalmon kívüli léonnyé, aki „megvetéssel” néz vissza elvesztett és elveszett Edenére. Marad számára tehát egyetlen lehetőségként a költészet, amelyet a kor ugyancsak detronizált. Így válik a vers is kommunikációra képtelenné, mind érdektelenebbé, az élet szükségtelen cafrangjává. Nem a költő és kora közötti valamiféle félreértésről van szó csupán, hanem a költő szeme előtt megnyíló, áthidalhatatlannak tetsző szakadékról. Az egyik oldalon ott marad a „zengő, zajgó szívvilágú” költő a maga ártatlanságát megőrzött múzsájával, a másik oldalon pedig mindenki más, a világ a maga divatjaival és mindent prostituáló lelkiiségével. Ennek tehát a méltóságát feláldozó, a „festettséget” és „ringyóságot” vállaló, a feslettségben tomboló, a divatok szeszélyeit kiszolgáló múzsa az ideálja. A másikat, az igazit, eltaszítja magától:

A világot a mi kínunk

— — — — —
 Nem érdekli, hidd el, úgy se,
 Mint egy pingált birka képe,
 Mint a cirkusz rossz bohóca,
 Mint egy bukfenc a trapézon,
 Vagy egy versenyló futása...

(Uo.)

A *vers* helyett a *próza* kell a kornak — „nem leli kedvét délibábnak, S abban, mi szép, de nem való” (Tartsatok bűnbánatot), ahogyan a pályáját kezdő elsődlegesen megfogalmazta.

A magára maradt költő és költészet tehát mintegy önmagát mérgezi. Ez a felismerése azonban nem költői tapasztalatainak a summája. Hogy „egy édes dal” is mérgező, azt első Emma-ciklusának XIII. versében már kidalolta. Reviczky Gyula költészetszemléletének állandó eleme ilyen módon a versjelleg megváltozott voltának ténye. A vers ebben a felfogásban a „romlás virága” már, amelynek televénye a szenvedés, nemcsak az életbeli, hanem az alkotásé is: a védtelen, ártatlan léleknek nem lehet hát táplálója:

A vers emészt, a vers lassú halál.
 Az étellel szünetlen harcra hív,
 Megöli gondtalan kedélyedet,
 Örökre bánatos lesz az a szív,
 Akit egy édes dal megmérgezett.

(Emma. XIII.)

Reviczky Gyulának nem volt azonban módja, hogy meglátásának levonja minden lehetséges esztétikai konzekvenciáját. Erre különben a kor egyetlen francia költője sem vállalkozott külön-külön: a francia szimbolizmus is „kollektív” alkotás volt. Reviczky inkább a „baudelaire-i” szerepet kapta, anélkül azonban, hogy személyes és objektív körülmények következtében hibátlanul végig tudta volna játszani is, pedig az *Iffjúságom* című kötete egy reviczkyes magyar *Romlás virágainak* körvonalait mutatja megtervezettségével, kialakított belső rendjével, ciklusos építkezésével.

A költő és a vers eddig jelzett kérdéskörei felett ott feszül egy „eszmei híd” is, amelynek tartópillére a „fakó lélek”, a „lelki éhség” és a „lélek árnya” három kulcsszava. Hogy éppen ezek emelkednek ki, azt a költőről és a költészetéről kialakult felfogása magyarázza — az az „elárkozottság”, amelynek változatokból készült „vörös fonala” kitapintható költészete egészében is. A hangot első kötete bevezető versében, a *Tűnő ifjúságban* üti le, amelynek, aligha kétséges, ugyanaz a funkciója, mint Baudelaire verseskönyvében az *Előhangé* volt:

Őrizd bár féltve, megfakul a lélek.
 Minden fohász egy álmod elsodor.
 Hervasztja naphó, rejteke a szélnek,
 Mint elhagyott, száraz virágbokor.

Köd, szürke köd vonul minden keresztül;
 Lemondás búja, néma hervadás.
 Nem fáj; de lényem mégis összerездül;
 Nincs jajszava; de némasága gyász.

Tengődve élek a rideg valóban,
 Mióta lelkemet nem álltatom...

Nem véletlen ezek után az sem, hogy az eszmeihíd hármas pillére közül a középső is bevezető vers: a *Magány* egyszerre címadó verse és előhangja is második, halála évében megjelent kötetének. Erről a versről lesz még alkalmunk beszélni, amikor Reviczky „filozófiáját” vesszük szemügyre, itt a Jób- és a Tantalusz-képzetre játszott mondanivalót emeljük ki:

Küzdjek közönnyel, félreértve
 (Van-e magány irvóztatóbb?),
 És könnyet ontsak a szemétre,
 Mint Jehova szolgálja: Jób?
 Az élet gyors hullámverését
 Epedve halljam, mint a rab;
 S az életszomj, a lelki éhség,
 Mint Tantaluszt, úgy marjanak?

Az „életszomj”, a „lelki éhség” egészen modern fogalmai a XIX. század magyar lírájának, főképpen, ha azt a költői kontextust is nézzük, amely magyarázza felbukkanásukat éppen Reviczky Gyula költészetében. De megfigyelhető a költő rétovázása is velük kapcsolatban. Tantalusz a kort minősítő mitológiai képzet, nem Reviczky az első tehát, aki az örök éhezőt és szomjazót, de a nagy bűnöst és elátkozottat idézi, hogy akkor korszerű léthelyzetről szólhasson. Reviczky azonban nem vállalja a teljes kifejezésbeli azonosulást vele sem: a hasonlat fokán tartja idézet versünkben is, mint ahogy az égből lebukott angyal (*Túlélek én minden csalódást*) sem válik metaforává nála még. Pedig költői helyzetének, a lírai én „szituációjának” tantaluszi jellege végigkíséri. Ha a „fakó lélek” képpel kezdődik a kötet-terv szerint Reviczky Gyula költészete, a „lélek árnya” képben találja meg epilógusát — ezzé válik, akit a tantaluszi „világot kérő vágyak” izgattak. Ez a harmadik eszmei tartópillér készült el az *Útra készen* II. darabján:

Epedve boldogság után,
 Csak enmagam' szemlélgetém.
 Egy hang kísért, egy arc csupán,
 Egy lélek árnya: az enyém.

Világot kérő vágyaim'
 Lekötve tarták ónsúlyok ...

A második, a *Magány* című verseskönyvének két utolsó, egyben nagy költeménye, a *Pán halála* és *Az Utolsó költő*, a költő és a költészet kérdését mintegy történelmi távlatba helyezi, s végső összefoglalását adja alapjában véve egész költészetének is. „Látományokba” foglalva epikus-lírai képben beszél a költészet haláláról és a költőhalálról is.

A *Pán halála* a költészet drámai siratása — s mint ilyen, eszenciája mindazoknak a tapasztalatoknak, amelyeket a költészet korabeli devalválódásáról szerzett, és a költészet jellegéből megismert. Észleletei jelentős, nagy hatású kortársaiéval egybehangzóak, csakhogy Reviczky képzelete szinte el sem indult azoknak a szűz és „boldog” életterületeknek a felfedezésére, amelyeken a költészet még lehetséges, a költői állapot pedig

természetes volt. Ebből a szempontból ő még a mitológiát sem aknázza ki jelentősebb mértékben irodalmi-esztétikai szempontból. Az egy jelentős, a „virágnyelven” elmondott *Salamon király álma* ugyanakkor már a szecessziós képvilág sejtelmével van tele. A *Pán halálát* tehát akkor is a költészetet elsirató versnek tarthatjuk, ha szokványos olvasatára támaszkodva a pogányság—kereszténység konfliktusát és a kereszténység győzelme megéneklését látjuk benne. Az éles kontrasztok az életöröm és a sírás gyönyöre között is ezt emelik ki. Mert kezdetben volt a természeti lét boldogsága:

„Némán hever hétszövű fuvolája,
Amellyel nimfákat rémítgetett.
A föld mátul rideg, zord, néma, árva;
Nem élnek rajt' a játszi istenek.
A szatirok, szilvánok és najádok
— Minden bokorban istenség lakott —
Ott hagytak fát, füvet, forrást, virágot...
Meghalt a nagy Pán! A nagy Pán halott!
A természetből elszállott a lélek.
Ezután a földön isten nem mulat.
Nem lesznek többé gondtalan kedélyek;
Jön a szívet fásító öntudat.
Egyhangúság, elmélikedés unalma...

Majd a nagy ellentét képe következik:

A szenvedők bírják eztán a földet.
Édes gyönyör leszen hullatni könnyet.
Az erdő hallgatag, szelid magánya
A búsulóknak lesz vigasztalása...

Az emberiség nem a paradicsomból való kiűzetésekor veszítette el az Éden, hanem a kereszténység győzelmével... — sugallja ez a költői tanítás. Ezzel kezdődött meg az addig egységes világ felbomlása osztódása. Az ember kiszakadt a természetből, az egyén pedig szembe találta magát a társadalommal, a költő a világgal, de magával a verssel is, amely — ahogy Sinkó Ervin mondta — témává vált költészetet hordoz immár csupán. Mindebből következően tartja magát az „utolsó költőnek”, aki többek között „Dante poklát szívében látja” egy új jégkorszak hideg és fagyos kulisszái között. Az önfeledt létezés és a kietlen élet egy eszmei töről fakadt virágai nyílnak ki ebben a két versben, s ez a nagyon is jelképes „tő” az elátkozott költőnek Magyarországon akkor új és modern szituációjából—televényéből szívta élető mezejét.

A SZÜKSÉGLETEK JELENTŐSÉGE ÉS JELENTÉSE MARX GONDOLATRENDSZERÉBEN (V.)

HELLER ÁGNES

A „SZÜKSÉGLETEK RENDSZERE” ÉS AZ „EGYESÜLT TERMELŐK” TÁRSADALMA

Marx elemzése az „egyesült termelők” társadalmáról *filozófiailag* a „szükségletrendszer” koncepciójában van megalapozva. Az egyes konkrét szükségletek — filozófiailag — nem elemezhetők izoláltan, minthogy sem izolált szükségletek, sem izolált *szükséglettipusok* sincsenek. Minden társadalomnak megvan a *maga* szükségletrendszere, mely éppen az *adott* társadalom szükségletrendszere, mely tehát semmiféle vonatkozásban nem lehet mérvadó egy *más* társadalom szükségletrendszerének megítélésében. „A *szükségletek rendszere* — a maga egészében — vajon a véleményen vagy a termelés egész szervezetén alapul-e? A legtöbb esetben a szükségletek közvetlenül a *termelésből* vagy a termelésen alapuló általános állapotból fakadnak.” (MEM. 4. *A filozófia nyomorúsága*, 73. o.)

Hogy milyennek írja le Marx a kapitalizmusban kialakult, ott domináló szükségletrendszert, arról már előzőleg beszéltünk, itt tehát csak röviden utalunk az elmondottakra. A szükségletek struktúrája a bírás szükségletére redukálódik, ez rendeli maga alá az egész szükségletrendszert. Ez az uralkodó osztály tagjainál úgy jelenik meg, mint az azonos szükségletkvalitáson belüli szükségletek és kielégítésük tárgyainak kvantitatív növelésére irányuló szükséglet, a munkásosztálynál mint a pusztá létszükségletekre, a „természetes szükségletekre” és ezek kielégítésére való korlátozódás. A kvalitatív szükségletek kvantifikálódnak, a célszükségletekből eszközszükségletek lesznek, és viszont. Miután a heterogén-kvalitatív szükséglettipusok nem tudnak kifejlődni, az emberek élvezetei „nyersek” és „brutálisak” maradnak, egyes vágyak „fixálódnak”. Az emberek közötti viszonyokban az érdekviszonyok uralkodnak.

A termelés, a termelési viszonyok, társadalmi viszonyok és a szükségletrendszer — mint tudjuk — egyazon társadalmi test (Gebilde) különböző *mozzanatai*, melyek egymást kölcsönösen feltételezik. A szükségletstruktúra a totális társadalmi „Gebilde” inherens, szerves struktúrája. A

kapitalista társadalom szükségletstruktúrája tehát a *kapitalista* társadalomhoz tartozik, és *egyedül* oda tartozik. Ezért nem lehet mérvadó valamely más társadalom megítélésében általában, de *legkevésbé* lehet mérvadó az „egyesült termelők” társadalmának elképzelését illetően, mivel ez a társadalom nemcsak a kapitalista társadalom *ellentéte*, hanem *minden eddigi civilizált társadalom ellentéte*, az első el nem idegenedett társadalom, a „szabadság birodalma”.

De ha egy szükségletrendszer az adott társadalmi „testhez” tartozik, annak a *speciális* szükségletrendszere, hogyan jöhetnek létre olyan szubjektív erők, melyek az adott társadalmat megdöntik? Minden (civilizált) társadalom *osztálytársadalom*, mely munkamegosztáson alapszik, melyben tehát a szükségletek rendszere is „el van osztva”. A kizsákmányolt osztályok többnyire nem törekednek többre, mint a számukra „kiosztott” szükségletek jobb kielégítésére. De ugyanezek a kizsákmányolt osztályok (bizonyos — különböző — történelmi feltételek között) tudatosítják az uralkodóosztályok szükségletrendszerei és saját szükségletrendszerük közötti ellentétet. Ebben az esetben elsősorban saját szükségletük kielégítésének akadályait akarják eltávolítani, saját szükségletrendszerüket általánosítani, illetve az uralkodóosztályok szükségletrendszerének bizonyos mozzanatait saját maguk számára realizálhatóvá tenni. Ez vagy a társadalmi rend megdöntéséhez vagy a termelőerők általános pusztulásához vezet. Az előbbi esetben (aminek klasszikus példája a polgári állam kialakulása) *új uralkodóosztály* szerveződik, a második esetben a társadalom *nem tud funkcionálni*. (Marx második értelemben interpretálta — mint a *Grundriss*éből idézett passzus is mutatja — a római birodalom összeomlását.)

Ezek a mindenkori jelent túlhaladó szükségletek azonban *nem radikális szükségletek*. Nem azok, minthogy a *szükséglet nem a szükségletrendszer egészét haladja túl, csupán a szükségletrendszer „megosztását”*. A rabzolgák azon szükséglete, hogy szabad emberek legyenek, nem volt új szükséglet, hiszen az a társadalom, mely elnyomta őket, szabad emberek társadalma volt. A burzsoázia szükséglete a politikai hatalom megszerzésére sem volt új szükséglet, hanem mások számára már létező szükségletek számára való kielégítésének igénye, s annak feltétele, hogy a szükségleteik kielégítése előtt álló akadályokat eltávolítsák. A kapitalizmus teremtette munkásosztály radikális szükségletei azonban *fogalmuk szerint* mások. Ezek olyan szükségletek, melyek kielégítése sehol eddig (az adott társadalomban) *nem létezett*, melyeket a burzsoázia éppen úgy *nem elégtételt* ki, mint a proletariátus. (Mint tudjuk: a burzsoázia léte éppen úgy elidegenedett lét, mint a proletariátusé.)

Ezért vezethetnek kizárólag a radikális szükségletek a szükségletrendszer teljes *átstrukturálódásához*, és Marx számára nem is kétséges, hogy ilyen teljes *átstrukturálódáshoz* vezetnek. A kapitalizmus szükségletrendszere a kapitalizmushoz tartozik. De csak ez a „tisztá” társadalmi társa-

dalom, mely a termelőerőket elégségesen fejleszti ki a munkamegosztás megszüntetéséhez, teremthet — és teremt — olyan szükségleteket, melyek létehez tartoznak és mégsem tartoznak *szükségletrendszerébe*. Ezért a radikális szükségletek — és csupán ezek — alkalmasak arra, hogy kielégítésük érdekében az emberek olyan — a korábbiaktól *radikálisan* különböző — „társadalmi testet” szervezzenek meg, melynek — a korábbiakhoz képest — *radikálisan* új szükségletrendszere lesz. Az új szükségletrendszer „beindításának” katalizátorai tehát a radikális szükségletek.

Ezért abszurd azt a szükségletrendszert, melyet Marx az „egyesült termelők társadalmának” felvázolásánál *feltételez*, a jelenlegi szükségletstruktúra alapján megítélni. Olyan koncepciók, mint a munka életszükségletté válása, mi több: a többletmunka életszükségletté válása, az átstrukturálódás” alapgondolata nélkül érthetetlenek lennének. Marx számára a szükségletstruktúra *teljes* átstrukturálódása a kommunizmusban a jövő társadalomra vonatkozó kijelentések és elképzelések *conditio sine qua nonja*. Emléksünk, hogy már a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* arról beszél, hogy a „társadalmasodott ember” *érzékei* is mások lesznek, mint a jelenkor emberének *érzékei*. Vagy pl. a *Grundrissében* (599. o.) az emberi élet gazdagságának a szabadidőben való kibontakozásával kapcsolatban így ír: „A szabad idő — amely éppúgy a „szabad tevékenység ideje” (Mussezeit), mint a magasabb rendű tevékenységre szánt idő — birtokosát *természetesen* más szubjektummá változtatta...” (*Grundrisse*, 91. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.)¹ A szükségletek, képességek, *érzések* radikális átstrukturálódása Marx számára tehát „természetes”. S miután az „egyesült termelők társadalma” is totalitás, „társadalmi test”, mint minden társadalom, *működésének mechanizmusa* és a szükségletek radikálisan új struktúrája *kölcsönösen tételezik egymást*. Tehát az új szükségletrendszer csak az új társadalmi „test” egészének működésével korrelációban érthető meg, ahogy az új társadalmi „test” egészének működése csak az új szükségletrendszerrel való korrelációban.

Az „egyesült termelők” társadalma tehát az a társadalom, melyben a radikális szükségletek kielégülnek és maguk köré új szükségletstruktúrát építenek ki, melyben tehát a *radikális elmélet, a radikális filozófia is megvalósul*, és megszünteti önmagát.²

A kommunizmus szükségletrendszerét két — különböző — aspektusból kell szemügyre vennünk: az *anyagi* szükségletek és a *nem anyagi* szükségletek szempontjából, majd e két szükséglettípus *egyazon* szükségletstruktúrában belüli *viszonya* szempontjából. Anyagi szükségleten értem

¹ A probléma bővebb kifejtésének igénye felmerül Marxnál (*Grundrisse*, 426—427. o.) a „természetes” és „luxusszükségletek”, továbbá ellentétük megszüntetésének kérdésével kapcsolatban. „Ezeket a kérdéseket a *szükségletek rendszerével... kapcsolatban* hol is kellene tárgyalni?” (*Grundrisse*, 426—427. o.)

² Hogy itt nem a filozófia megszüntetéséről általában van szó, csupán a radikális filozófia megszűnéséről, melynek a tömegekbe kell *hatolnia*, hogy anyagi erővé váljék — azt a következőkben még látni fogjuk.

mindazokat a szükségleteket, melyek kielégítésének tárgyát, illetve eszközeit meg kell *termelni*, illetve *állandóan újra kell termelni* (elhasználódnak a fogyasztásban és a termelő fogyasztásban). Nem anyagi szükségleten értem mindazokat, melyek kielégítésének tárgyait nem a természettel folytatott anyagcserében „termelik”, illetve melyek tárgyait egyáltalában nem termelik.³ A két aspektus megkülönböztetése egyáltalán nem önkényes, minthogy Marx lényeges megkülönböztetésén alapul. A termelés birodalma ugyanis az, mely — Marx koncepciója szerint — mindig szükségyszerűség birodalma marad, míg viszont erre rá épül a „szabadság birodalma”, mely a termelést saját céljainak alárendeli. Azok a szükségletek, melyeknek kielégítése csak intézmények közvetítésével elképzelhető — (emlékszünk: a szükségletek közösségi, illetve társadalmi kielégítése), csak részben anyagi szükségletek, amennyiben anyagi eszközöket igényelnek, másrészt azonban nem, mivel emberi tevékenység elégíti ki őket. (Marx példái: iskolák, kórházak.) A kommunális beruházásokra irányuló szükségletek is csak részben anyagiak (pl. lakásépítés), részben nem azok (nem anyagi természetű szolgáltatások). Ez — legalábbis a kommunizmus „második szakaszában” — Marx számára magától értetődő, minthogy megszűnik a produktív és improduktív munka kapitalizmus konstituálta ellentéte, nincs csere, nincs csereérték, a munkaerő nem áru stb. A „társadalmilag szükséges munkaidő” kategóriája itt csak az anyagi termelés folyamatában értelmezhető. (Semmiféle „szabad” tevékenységben, legyen az gyógyítás, oktatás, tervezés, tudományos tevékenység vagy művészi tevékenység, *nem* értelmezhető a „társadalmilag szükséges munkaidő” fogalma.) A „kommunizmus első szakaszára” mindez bizonyára nem vonatkoztatható, mivel ott az elosztás általában *munka szerint* történik, a „társadalmilag szükséges munkaidőt” nyilvánvalóan *minden* munkatevékenységben mérni kell. Marx erre vonatkozóan nem fejtette ki részletesen elképzeléseit, csupán utalt arra, hogy az egyenlőtlenek egyenlő joga — a polgári társadalom polgári jogrendszere — itt még uralkodik. Ezt a mechanizmust magunk részéről nem tudjuk elképzelni áru- és pénzviszonyok nélkül. A *Kommunista Kiáltvány* közismert 10. pontja (a kommunizmus első szakaszának megalapozásához szükséges intézkedések) egy szóval sem beszél az árutermelés megszüntetéséről. Ezekről az intézkedésekről a *Kommunista Kiáltvány* a következőket írja: „rendszabályok . . . , amelyek gazdasági szempontból elégteleneknek és tarthatatlanoknak látszanak, amelyek azonban a mozgalom folyamán túlhajtának önmagukon, és mint az egész termelési mód átalakításának eszközei elkerülhetetlenek.” (MEM, 4. *A Kommunista Párt kiáltványa*, 459. o.) Mivel ez az átmenet

³ Hogy e két csoport nem „tisztá” csoport, magam is tudom. Így pl. a művészet iránti szükséglet kielégítéséhez is hozzátartozik a termelés. A házakat meg kell építeni, a könyveket ki kell nyomtatni. De a művészi szükségletet *mint olyat* nem a ház és nem a könyv elégíti ki, hanem a *műalkotás*, mely — mint objektíváció —nem a termeléshez tartozik.

Marx és Engels számára természetes és elkerülhetetlen, nem fordítanak figyelmet *tényleges* problémáira. Nem derül ki az sem, hogy a kommunizmus első szakaszának megvalósulása egyúttal már az árutermelés megszűnését jelenti-e vagy pedig az utóbbi csupán a kommunizmus második szakaszára jellemző, továbbá, hogy az áttérés *hogyan* lehetséges. Inkább kész és *perfekt modellek* szembeállítására szorítkoznak. — Mivel mi most Marx szükségletelméletét elemezzük, magunk sem tehetünk mást, mint hogy ezekkel a *perfekt modellekkel* dolgozunk. Kénytelenek vagyunk zárójelbe tenni a mai viszonyaink között centrális kérdést: ugyanis az *átmenet*⁴ kérdését, az átmeneti modelljének, illetve *lehetséges modelljeinek* analizését. S még egy megszorítás: mivel tárgyalt problémánk Marx szükségletelmélete, az „egyesült termelők” modelljének csak a *szükségletekre vonatkozó* aspektusait elemezzük, minden egyéb aspektusát — bármilyen fontosak legyenek is más szempontból — mellőznünk kell.

Hogy az anyagi termelés és termékeire vonatkozó szükségletek összefüggését elemezzük, beszélnünk kell arról, hogy az anyagi termelés maga *milyen* szerepet tölt be Marxnak az egyesült termelők társadalmára” vonatkozó elképzeléseiben. Ezt a következő szempontokból kell áttekintnünk: a) fejlődő-e a termelés, b) a termelés fejlődése mennyire reprezentálja a „társadalmi gazdagság” növekedését, c) van-e munkamegosztás vagy sem, d) van-e szükséges és túlmunka vagy sem, e) mi az aránya a termelésben a közvetlen fogyasztási cikkek és termelőeszközök megtermelésének és a „szükségletek társadalmi kielégítéséhez” elengedhetetlen javak megtermelésének?

a) Az első kérdésre Marx válasza egyértelműen igenlő. A jövő társadalmi az anyagi gazdagság társadalmi is — ez az anyagi gazdagság állandóan növekszik. Ez a gondolat szinte *minden* Marx műben megtalálható, úgyhogy igazolására, csak egyetlen példát idézünk. Az *Értéktöbblet-elméletek* III. kötetében (252. o.) a „disposable time” növelésének *kétféle alternatívájáról* beszél. Az egyik: a jelen munkaidő *felében nagyobb* gazdagságot termelni, mint a jelenleg általános átlagmunkaidő mellett. A másik: a munkaidőt úgy a felére csökkenteni, hogy az a *jelenlegi* „szükségszerű szükségletek” kielégítésére irányuljon. Marx a két alternatíva összecserélését elméleti hibának és tisztázatlanságnak tekinti — maga egyértelműen az első alternatíva mellett foglal állást.

A termelés fejlődésének bázisa — a jövőben — egyértelműen az *állótőke arányának* hihetetlen megnövelése. (Miután a termelés növekedése nem függ az értékesítéstől, ez lehetséges is.) Az állótőke arányának a kapitalizmusban nem lehetséges növelése a biztosítéka annak, hogy az anyagi termeléshez egyre kevesebb *eleven munkára* van szükség. Ez teszi lehetővé a munkaidő folytonos csökkentését a termelés növekedésével párhuzamosan. Persze: itt nem a holt munka uralkodik az eleven munka

⁴ Ez az „átmenet” természetesen évszázadokat is jelenthet.

felett (minthogy nincs tőkeviszony), hanem az eleven munka a holt munka felett.

Ha az anyagi termelés végtelen progresszusa egyértelműen jellemzi Marx elképzelését, a termelésnövekedés *tempójára* vonatkozóan gondolatai nemegyszer ellentmondóak. Egyrészt, mivel feltételezi, hogy a kapitalizmus egy ponton akadályává válik a termelőerők kibontakozásának (különösen az állótőke növelésének), az „egyesült termelők” anyagi termelése *tempóját* legalábbis a kapitalizmus „végkifejletéhez” képest — gyorsabbnak ítéli. Másrészt azonban: az anyagi termelés *tempójának* növekedését — mint erről még beszélni fogunk — az „egyesült termelők” szükségletei határozzák meg. Ezek a szükségletek azonban *egyre kevésbé irányulnak* — a gazdagság növekedésével párhuzamosan — *anyagi fogyasztási javak felé*. Itt már döntő az új szükségletstruktúra tétélezése. Marx ugyanis — az új szükségletstruktúrában — valamiféle „telítettség” modellel dolgozik. Az anyagi fogyasztási javak (közvetlen fogyasztásra szolgáló javak) egyre kisebb szerepet játszanak az egyének szükségletstruktúrájában, *részarányuk* mindenesetre csökken. *Más szükségletek* korlátozzák ezeket a szükségleteket és *nem maga a termelés*, hiszen a termelés nem megelőzi, hanem követi a szükségleteket. Hogy *magából a termelésből* indulhatna ki új anyagi szükségletek létrehozása (új szükséglet-típusok „megtermelése”), ez a fenti modellel alapján valóban elképzelhetetlen. Mindez — legalábbis a gazdagság egy fokának elérése után — a termelés növekedése *tempójának* csökkenését eredményezi.

Ezt a „struktúraváltozást” Marx már a korabeli proletariátus „radikális szükségleteiben” is felismerni véli, mint ezt a proletáriadeológus, Galiani téziseihez fűzött megjegyzéseiből is látjuk. Emlékszünk: Galiani főtézise a következő volt: „Az igazi gazdagság... az ember.” — Erről mondja Marx — helyeslőleg — a következőket: „Az egész objektív világ, a »javak világa« elsüllyed itt mint pusztta mozzanat, mint a társadalmilag termelő emberek pusztán eltűnő, mindegyre újonnan létrehozott tevékenysége.” (*Értékötletelméletek*, III. 240. o.)

b) De itt már eljutottunk a következő problémához: mennyiben reprezentálja a termelés fejlődése a „társadalmi gazdagság” növekedését?

A kérdés két — egyáltalán nem szinonim — problémára bontható. (Bár ezek a kifejtésben gyakran együtt jelentkeznek.) 1) Mennyiben tekinthetjük *a munkát* a társadalom anyagi gazdagsága forrásának, 2) Mennyiben tekinthetjük *a termelést* — és a benne létrejött *anyagi* gazdagságot — az általános gazdagság egyedüli forrásának.

1. Az első kérdésre Marx *különböző* válaszokat ad; ezeket később fogjuk részletesen elemezni. Egyelőre csak annyit szögezünk le, hogy a két fent említett kérdés Marx számára *elvileg* nagyon is különválasztható. Mindenekelőtt azért, mert a *használati értékek* forrása (és a használati értékek gazdagsága a *voltaképpen* anyagi gazdagság) a munka *plusz* a ter-

mészet és nem egyedül a munka.⁵ Az a vélekedés, hogy az anyagi gazdagság forrása egyedül a munka, a *polgári társadalom* álláspontja, melyben a használati érték és csereérték árutermelésben megtestesülő ellentmondása uralkodik. (Marx — az *Értéktöbbletelméletekben* — Ricardo egyes kritikáit egyenesen megvádolja, hogy megmaradtak a polgári társadalom kategóriarendszerében, amennyiben a munkát a gazdagság egyetlen forrásának tekintették — még ha ebből ellentétes következtetéseket is vontak le, mint Ricardo.) De ami még fontosabb: van Marxnak egy olyan munkakoncepciója, melynek értelmében a munka az „egyesült termelők társadalmában” minimalizálódik, sőt meg is szűnik. Ezzel viszont abszurdá válik a gazdagság forrását (az anyagi gazdagság forrását) a munkában látni, a gazdagságot (anyagi gazdagságot) a *munkaidőben mérni*. Az a körülmény, hogy ezen álláspont kialakításában Marx fenntartásokkal ugyan, mégis elfogadja, a „Source and Remedy” című broszúra szerzőjének gondolatmenetét, mit sem változtat a tényen, hogy az álláspont az *ő* álláspontja. Hangsúlyozzuk: ez Marx koncepciói közül pusztán az *egyik*, ami csak annyit bizonyít — de annyit *bizonyít* — hogy „a munka az anyagi gazdagság forrása” és „a termelés az anyagi gazdagság forrása” számára két különböző, szétválasztható kérdésfeltevés.

Hadd idézzük a *Grundrisse* gondolatmenetét: „A munka többé nem jelenik meg oly nyomatékosan a termelési folyamatba bezárva, amint az ember sokkal inkább felügyelőként és szabályozóként viszonyul a termelési folyamathoz... Már nem a munkás többé az, aki átalakított természeti tárgyat mint közbülső tagot iktat az objektum és önmaga közé; hanem a természeti folyamatot, amelyet iparivá alakít át, iktatja, mint eszközt, maga és a szervesen természet közé, mely utóbbinak urává válik. Az ember a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy annak fő ágense lenne. Ebben az átalakulásban sem az ember által közvetlenül elvégzett munka, sem a ledolgozott idő, hanem saját tulajdon általános termelőerejének elsajátítása, természetmegismerése és létén mint társadalmi testen keresztül megvalósított uralma a természet fölött — egyszóval a társadalmi egyed kifejlődése jelentkezik a termelés és a gazdagság nagy tartópilléreként... Amint a munka közvetlen formájában megszűnik a gazdagság nagy forrásává lenni, a munkaidő sem lesz és nem lehet e gazdagság mértéke, s ezért a csereérték sem a használati értéké...” (*Grundrisse*, 529. o.)

Most eltekintünk attól, hogy Marx — itt — azonosítja az értéket és a csereértéket, melyeket *A tőkében* elkülönít egymástól, elsősorban éppen azért, mert ott más munkakoncepciója van, melyhez a munkaidőben való mérés szükségképpen hozzátartozik. A passzust a továbbiakban csak a *mi* problémánk szempontjából elemezzük. Az „egyesült termelők társadalmá” e helyütt Marxnál olyan társadalomként jelenik meg, melyben a

⁵ L. — többek között — radikálisan kifejtve *A gothai program kritikájában*.

munkát maguk a gépek végzik, tehát melyben teljes mértékben az „állótőke” dominál, s a munkaerőre — legalábbis az anyagi termelés folyamatában — csak mint az állótőke „ellenőrzőjére”, „javítójára” van szükség. Mai kifejezést használva: Marx teljes automatizálást tételez. Egy munkatípus jelentősége növekszik itt meg rendkívüli módon: a tudományos munkáé, melyet Marx „általános munkának” nevez. A tudományos munka azonban nem közvetlenül termelőmunka, hanem a „general intellect” munkája, mindenekelőtt tervezés, konstrukció stb. A tudományos munkát magát azonban *nem lehet* munkaidőben mérni, mivel a „társadalmilag szükséges munkaidő” fogalma erre nem alkalmazható. Tehát továbbra is a termelés teremti az anyagi gazdagságot, de többé nem a termelő munka a munka a szó hagyományos értelmében. Ez a szellemi munka hegemoniájának megteremtése az úgynevezett „fizikai munka” fölöött.

2. Az előbbtől különböző kérdés, hogy a *termelés-e* általában a társadalom gazdagságának forrása. Erre a kérdésre Marx *mindenütt és egyértelműen* nemleges választ ad. A társadalom anyagi gazdagsága — mely a termelésben jön létre — nem más, és nem is lehet más, mint a társadalom általános gazdagságának *feltétele*. A társadalom *igazi* gazdagsága a társadalmi individuumok szabad öntevékenységében, kvalitatíve sokoldalú tevékenység- és szükségletrendszerében valósul meg. Az ember és a társadalom *igazi* gazdagsága nem a munkaidőben, hanem a *szabad időben* konstituálódik. Az „egyesült termelők” társadalmának gazdagsága ezért nem is a munkaidőben, hanem a szabad időben *mérhető*. A *Grundrisse* ismert — erre vonatkozó — fejtegetései helyett hadd idézzem az *Értéktöbbletelméletek* harmadik kötetét: „A munkaidő, még ha a csereértéket megszüntetik is, mindig a gazdagság létrehozó szubsztanciája és a termelése megkívánta költség *mértéke* marad. De a szabad idő, a rendelkezésre álló idő *magá a gazdagság* — részben a termékek élvezetére, részben a *szabad tevékenységre*, amelyet nem határoz meg, mint a munkát, egy külső cél kényszere, melyet be kell tölteni, melynek betöltése természeti szükségyszerűség vagy társadalmi kötelesség, ahogy akarjuk.”⁶ (*Értéktöbbletelméletek*, III. 231—232. o.) (A dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.)

Mindkét — jóllehet egymástól különböző — megoldás feltételezi a *szükségletstruktúra* átalakulását olyan irányban, hogy az individuumoknak nagyobb szükségletük lesz a több *szabad időre* (ezen belül a „szabad tevékenységre”), mint az anyagi javak *még fokozottabb* termelésére, még nagyobb anyagi gazdagságra. (Hiszen nincs a termelékenységnak olyan magas foka, melyben — a szabad idő rovására — ne lehetne többet termelni.) Tehát mindkét koncepció mélyén ott rejlik az a meggyőződés,

⁶ Ez a passzus már feltételezi csereérték és érték fogalmának elkülönítését.

hogyan az „egyesült termelők társadalmában” a szükségleteknek más (kvalitatíve heterogén) szükségletek szabnak határt.⁷

c) Anyagi termelés és szükségletstruktúra viszonya az „egyesült termelők társadalmában” függvénye továbbá a *munkamegosztás létének*, illetve *nem létének*, s — amennyiben az létezik — a *munkamegosztás természetének*.

1) Kétségtelenül megszűnik a *társadalmi munkamegosztás*. Megszűnik tehát a társadalom kizsákmányolóira, illetve kizsákmányoltakra való „megosztása”, tehát osztályszerkezete s ennek következtében a szükségletstruktúra „elosztása” a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely szerint. Megszűnik az individuum *alárendelése* a társadalmi munkamegosztásnak. Tehát — amennyiben van is munkamegosztás a szó más értelmében — az individuum szabadon választhatja meg azt a helyét, melyet a munkamegosztásban elfoglal, s ezt a helyet mindig *újraválaszthatja*. Ez — elvileg — így volt a kapitalizmusban is, de facto azonban sohasem: a társadalmi munkamegosztás alárendelte az egyént, aki nem választhatott gyakorlatilag más munkát, mit amit végeznie *kellett*. A munka állandó „váltása” sem szabad választás, a munkás „fejlődési szükségleteinek” eredője volt, hanem alá volt rendelve a tőke értékesítési szükségleteinek. Feltéve tehát, hogy az „egyesült termelők” társadalmában valamiféle munkamegosztás mégis létezik, az ebbe való belépés, a munkák cseréje, váltogatása semmi más erőnek nem függvénye, mint a munkás „fejlődési szükségleteinek”.

2) Egyértelműen megszűnik a *szellemi és fizikai munka* megosztása. Hogy miképp, arról Marxnak — mint még részletesen látni fogjuk — egészen különböző elképzelései vannak. Az egyikre már utaltunk. Eszerint termelés és munka kettéválik, az ember a „termelés mellé lép”, minden munkatevékenység (a társadalmilag szükséges is) egyfajta szellemi munkává alakul. A másik elképzelés ettől lényegében különbözik. Eszerint — mint még részletesen látni fogjuk — minden termelőmunka egyszerű munkává redukálódik. De a munkaidő — ebben az esetben is — olyan mértékben csökken, hogy az emberek életének zömét a szellemi tevékenység tölti ki. Azonban ez a szellemi tevékenység — legalábbis egy része — *szintén munka* (erőfeszítést igényel, „agy, ideg, erő, izom” felhasználása, főleg a két előbbié). Mindkét munkatípusban megszűnik „work” és „labour” osztálytársadalmat jellemző és a kapitalizmusban terződő ellentéte.⁸ Csakhogy míg a „társadalmilag szükséges” munkaidőben végzett munkában a „work” vezeti a „labourt” (emlékszünk az *Értéktöbbletelméletek* imént idézett passzusának befejező mondatára: a labour itt mindvégig külső céloknak lesz alávetve, az emberek csupán —

⁷ Az „általános munka” szerepére ezekben a modellekben, továbbá a szabadidő-szükséglet problémájára a későbbiekben még visszatérünk.

⁸ „Work” és „labour” különbségének, illetve ellentétének elemzését l. *Minden-napi élet* című könyvem munkáról szóló fejezetében.

ellentétben a kapitalizmus korszakával — „társadalmi kötelességből” fogják elvégezni), addig a „szabad tevékenység” munkájánál ez a különbség végképp megszűnik létezni.

De ha van fizikai munka, és ha van „labour” (a kettő a két koncepcióban — mint mondtunk — nem szinonim), és legalábbis „labour” mindig és mindkét koncepcióban van, akkor *minden ember* fogja azt végezni, amint hogy minden embernek lesz ideje — és *egyformán* sok ideje — a „szabad tevékenységre”. Tehát (az egyik elképzelésben részben már a „labour” természete is megszünteti a szellemi és fizikai munka különbségét, a másikban nem, de az *egyénekre* vonatkoztatva egyértelmű és el-lentmondásmentes Marx gondolatmenete: *minden ember részt vesz a természet és társadalom anyagcseréjében* (tehát végez — ha ilyen van — fizikai munkát, ha ilyen nincs: „ellenőrzi” a holt munka működését), ezenfelül: *végez magasrendű, tiszta szellemi munkát*. A fiatal Marx groteszkül kihegyezett megfogalmazásának, mely szerint a kommunizmusban az ember egyszerre lesz halász, vadász, pásztor és kritikai kritikus, továbbá, mely szerint nem lesznek festők, csak emberek, akik — egyebek között — festenek is, ennyi és csak ennyi a racionális magva. A specializálódott „tiszta szellemi munkás” és a specializálódott „tiszta fizikai munkás” ebben az értelemben Marx jövőről alkotott elképzelésében valóban nem létezik. Ez azonban önmagában még korántsem jelenti, hogy a termelő munkában magában, illetve a termelés „ellenőrzésében” nem lehetséges specializálódott szellemi tevékenység, „csupán” azt, hogy ez nem „vezeti” az ember szellemi tevékenységét a „szabad időben”, nem determinálja az abban választott önmegvalósítási formákat. Továbbá — elvileg — annak tagadását sem jelenti, hogy valaki „szabad idejében” egy speciális tevékenységformát részesítsen előnyben, „csupán” azt, hogy ettől még részt kell vennie a „labour”-ban, a társadalmilag szükséges munkavégzésben vagy termelésellenőrzésben. A problémák valóságos kiindulópontja itt azonban az, hogy Marx fel sem veti a kérdést: vajon a szabadidő-tevékenységek végzése számára kell-e *termelni*. A „szükségletfelmérés” — később elemzendő — koncepciója azt a megoldást sugallja, hogy anyagi termelést csak az anyagi fogyasztás (közvetlen és termelő fogyasztás) igényel, nem pedig a „szabad tevékenység”. Ezért lehet — Marx koncepciójában — olyan könnyedén „felmérni” az anyagi szükségleteket, ezért olyan könnyedén kiszámítható az „átlaguk”.

3. Az eddig elemzett gondolatok a munkamegosztás *különböző formáinak* megszüntetésére vonatkozóan még önmagukban semmit sem mondanak *mindenfajta* munkamegosztás megszüntetéséről. Marx ugyanis egyértelműen azt állítja, hogy az „egyesült termelők társadalmában” lesz *technikai munkamegosztás*, bár *csupán* technikai munkamegosztás lesz. Ezt *A tőkében* úgy fejezi ki, hogy az egész társadalmi termelés mint *egyetlen* gyár funkcionál majd, a társadalmon belüli munkamegosztás te-

hát szinonim lesz az egy gyáron belüli technikai munkamegosztással.⁹ Az *Értékötletelméletek* harmadik kötetében konkrétan fel is veti azt a kérdést, hogy vajon a tőkék koncentrációja, az állótőke növekedése, mely szükségessé teszi a technikai munkamegosztást, szükségessé teszi-e ugyanakkor a tőkés termelési viszonyokat, a társadalmi munkamegosztást. Marx itt azok ellen polemizál, akik a centralizáció révén kialakult specializációt a tőkés termelési viszonyokhoz kötik. „Mintha a *munka megosztása* nem volna *éppannyira* lehetséges... ha *feltételei a társult munkásokéi volnának* és ők úgy viszonyulnának ezekhez, mint saját termékeikhez és saját tevékenységük tárgyi elemeihez.” (*Értékötletelméletek*, III. 246. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) A polgári ökonómusok szándéka a fent említett azonosítással: „Hogy a *sajátos társadalmi formát* azaz a *tőkés formát*, amelyben a munka és a munkafeltételek viszonya visszájára fordul, úgyhogy nem a munkás alkalmazza a feltételeket, hanem a feltételek a munkást — *technológiailag* is igazolják.” (Uo., 248. o.)

Hogy mit jelent a technikai munkamegosztás megéléte az ember munkája szempontjából, miképp biztosíthatja annak univerzalizálását, lehetséges-e benne specializálódás az individuum vonatkozásában, arról Marxnak csak egy koherens elmélete van (*A tőkében*), az ezzel ellenkező megoldások csak aforisztikusan vetődnek fel. Így pl. abban a groteszk megfogalmazásban, mely szerint az ember egyszerre lehet halász, vadász, pásztor és kritikai kritikus, Marx szemé előt egy goethei univerzalizálás lebegett. Nem arra gondolt, hogy az ember mindenbe beledilettánszkodhat, hanem hogy *sok mindenben* (egymástól kvalitatíve különböző tevékenységi típusokban) lehet kiváló. *A tőkében* — ezzel szemben — minden munka egyszerű munkává redukálódik, s így minden munka gyorsan el-sajátíthatóvá és gyakorolhatóvá lesz. Az univerzalizálás perspektívája ebben az esetben — legalábbis a munkafolyamatban — *nem* annyit jelent, hogy az ember sok mindenben lehet kiváló, hanem hogy munkáját mindenkor „váltogathatja” mindennemű speciális szakképzettség nélkül. A *Grundrisse* elképzelése értelmében a „termelés mellé” lépő tevékenysége minden valószínűség szerint bonyolult, szakképzettséget igénylő. Marx azonban ezt a koncepciót nem fejti ki, s ami számunkra fontos: nem is alkalmazza a termelő munka—anyagi szükségletek viszonyának elemzésére. Holott kétségtelen, hogy a szükségletek struktúrája nem lehet *ugyanolyan* a *Grundrisse*-ben érzékeltetett modellben, mint *A tőkében* kifejtett modellben. Míután azonban mi most Marx explikált elgondolásait elemezzük, kénytelenek vagyunk magunkat e kérdéssel kapcsolatban *A tőkében* kifejtettekhez tartani.

d) A szükséges munka és túlmunka kategóriáinak érvényessége az „egyesült termelők társadalmában”, továbbá a „társadalmilag szükséges munka” kategóriájának értelmezése messzemenően összefügg azzal, hogy

⁹ A terminológiai megkülönböztetés Marxnál általában: „die gesellschaftliche Arbeitsteilung”, illetve „Teilung der gesellschaftlichen Arbeit”.

Marx azonosítja-e az értéket a csereértékkel vagy különválasztja-e a két kategóriát. A főtrendenciát figyelembe véve azt állíthatjuk, hogy Marx *A politikai gazdaságtan bírálatához* című munkáig bezárólag a csereértéket és az értéket szinonimáknak tekintette, a későbbiekben azonban két-féle értékfogalommal dolgozik. Az egyikben megőrződik korábbi elgondolása: eszerint az érték csak a csereviszonyban realizálódik. (pl. *A tőke*, I. 75. o.) A másik értékértelmezésben azonban az érték általános társadalmi kategória (legalábbis a racionális gazdálkodásban), az értéktörvény pedig általános gazdasági törvény, mely — mint láttuk — éppen az „egyesült termelők társadalmában” fog tisztán érvényesülni. (Emlékeztetünk *A tőke* I. kötetének fejtegetéseire, melyekben Marx kimutatja, hogy az áru „misztikus formája” sem a használati értékből, sem az értékből nem eredhet. (85. o.) Fontos számunkra — ebből a szempontból — *A gothai program kritikájának* 1875-ből származó passzusa is, melyben Marx arról beszél, hogy mikor és hogyan realizálódhat a szükségletek szerinti elosztás. Itt expressis verbis azt állítja, hogy érték csak a kommunizmus első szakaszában van, és éppen ezért nem is lehet a javakat ott még szükségletek szerint elosztani. Ahol érték van, ott a munka szerinti elosztás van érvényben. A kommunizmus első szakaszában még a csere egyenlősége uralkodik, amennyiben egyenlő munkát egyenlő munkára cserélnek; ekkor a munkát mérni kell, méghozzá a *munkaidővel* (kvantitatíve és kvalitatíve egyenlő munkaidőket cserélnek). De: „A termelési eszközök köztulajdonán alapuló, kollektív társadalomban a termelők nem cserélik ki termékeiket; éppígy a termékekre fordított munka itt nem e termékek értékeként, egyik dologi tulajdonságaként jelenik meg.” (MEM. 19. *A gothai program kritikája*, 17. o.) Persze: értelmezhetnénk ezt a gondolatmenetet úgy is, hogy az érték a *fogalom első értelmében* szűnik csak meg. Ennek azonban ellentmond az, hogy Marx szerint a kommunizmus e második szakaszában a munka *életszükségletté* válik. Ez azonban egyértelmű visszatérést mutat a *Grundrisse* elképzeléseihez. *A gothai program kritikája* éppen olyan „bőség társadalmat” tettelezz, mint a *Grundrisse*, s éppen úgy a munka *életszükségletté* válására épít, mint a *Grundrisse*. Emlékszünk az ettől gyökeresen eltérő gondolatmenetre az *Értéktöbbletelméletekben* (mely azonos *A tőke* elképzelésével): Itt a munka legjobb esetben „társadalmi kötelesség”, ami nagyon erőteljesen különbözik az „életszükséglettől”. *A tőke* és az *Értéktöbbletelméletek* modelljében a szükségletekre való termelés nem az életszükségletté váló munkával, hanem a munkával mint „társadalmi kötelességgel” áll korrelációban. Ezért is van szükség ebben a koncepcióban az *értéktörvény* „tisztá” érvényesülésének elméletére.

Bár erre *A gothai program kritikájában* nincs utalás, valószínűnek látszik, hogy a munkáról alkotott elképzelésében is a *Grundrisse*hez hasonló modellt lebegett Marx szeme előtt. Vajmi nehezen képzelhető el

ugyanis, hogy az egyszerű, képzetlen, mechanikus munka válik „élet-szükségletté”, ahogy viszont nagyon is könnyen elképzelhető, hogy a „termelés mellé lépő” ember képzett ellenőrző munkája valóban életszükséglet lesz. Mindez annál is inkább valószínű, mert ahol Marx a munka egyszerű munkává való redukálásáról beszél, sosem használja a munka „életszükségletté” válásának kifejezését, inkább azt hangsúlyozza, hogy a munka mindig a szükségszerűség birodalma marad, és a szabadság birodalma ezen kívül (a szabad időben) „kezdődik”.

De térjünk vissza a „szükséges munka”, „túlmunka” és „társadalmilag szükséges munka” kategóriáihoz. Vizsgáljuk meg először a *Grundrisse* koncepcióját.

A *termeléshez szükséges munkaidő* itt jelentős szerepet játszik, különösen egy vonatkozásban: abban a vonatkozásban, hogy lehetőség szerint és egyre növekvő mértékben *csökkennie kell*. Társadalmilag szükséges munkaidőben ugyanakkor nem lehet mérni, mivel minden munka *kvalitatíve különböző lesz* (még hozzá *egyéni*leg kvalitatíve különböző), ezek pedig nem mérhetők a *kvantitással*. (Az „egyszerű munkára” való redukció gondolata itt nem szerepel.) „Időgazdálkodás, végeredményben ebbe olvad bele mindenfajta ökonómia. A társadalomnak éppúgy célszerűen kell idejét beosztania, hogy össz-szükségeitnek megfelelő termelést érjen el... Időgazdálkodás, éppúgy, mint a munkaidő tervszerű felosztása a termelés különböző ágai között, marad tehát az első számú gazdasági törvény a közösségi termelés alapján. Ez akár még sokkal fokozottabb mértékben lesz törvény. Azonban mégis lényegesen különbözik a csereértékek (munkák vagy munkatermékek) munkaidővel történő mérésétől. Az egyes emberek munkái ugyanabban a munkáágazatban, valamint a munkák különböző fajtái nem csupán kvantitatíve, hanem kvalitatíve különbözők. Mit feltételez azonban a dolgok kvantitatív különbsége? Kvalitásuk azonosságát. Tehát a munkák kvantitatív mérése *kvalitásuk* egyenrangúságát, azonosságát.” (*Grundrisse*, 89—90. o.)

Nem véletlen, hogy az „egyszerű munkára való redukció” ebben a gondolatban nem szerepel. Ezt ugyanis — amennyiben a munkák egyszerű és bonyolult munkákra oszlanak — a *piac* végzi el. A *tőkében* — mint tudjuk — itt nincs semmiféle probléma. A munkaidőben való mérés könnyen elvégezhető piac nélkül is, minthogy *minden munka egyszerű munka*. De ha a jövőben tételezett munkák — mint a *Grundrissében* és valószínűleg *A gothai program kritikájában* is — nemcsak iparáganként, de *egyéni*ként is kvalitatíve különbözők, akkor a „társadalmilag szükséges munkaidő” többé nem lehet mérce. Egy példát hoznánk, mely azonban nem egy a sok közül, hanem döntő jelentőségű. A *Grundrisse* koncepciója szerint az „egyesült termelők társadalmában” a tudomány válik a legfőbb termelőerővé. Hogyan lehet megállapítani — a tudományban

— a társadalmilag szükséges munkaidőt, hogyan lehet a kvalitatíve különböző tudományos tevékenységeket ennek alapján összehasonlítani?¹⁰

A szóban forgó passzusban Marx a jövő társadalmának anyagi termelését messzemenően *racionalizálnak* fogja fel. De ennek a racionalizálásnak itt nincs objektív kritériuma, mércéje, a racionalizálás egyetlen letehető mélyese és hordozója a „*general intellect*”, az egyesült termelők racionalizálási képessége. (Hogy ez a koncepció inherensen tartalmazza a munka életszükségletté válását, azt felesleges újra hangsúlyozni.)

A *Grundriss*ében a szükséges munka egyetlen fogalma a *társadalmilag szükséges munka* fogalma. Az egyed munkájának szükséges, illetve túlmunkára való megoszlása együtt szűnik meg a kapitalizmussal. Nem értelmes többé megkülönböztetni azt a munkaidőt, melyben az egyed saját „szükségszerű szükségleteinek” kielégítésére dolgozik, s azt, amelyet ezenfelül dolgozik: mivel „ezenfelül” nem a tőke értékesítésére, hanem szintén *önmagára és önmagának* mint *társadalmasodott individuumnak* dolgozik. Miután minden megtermelt „jóság” közvetlenül vagy közvetve a társadalmasodott egyén szükségleteit elégíti ki, a társadalmilag szükséges munka nem oszlik — az egyén szempontjából sem — *szükséges és túlmunkára*. „Hogy Proudhon milyen kevésbé értette meg a dolgot, az kitűnik axiómájából, mely szerint minden munka surplust ad. Amit a tőkénél tagad, azt átváltoztatja a munka természeti sajátosságává. A vicc azonban sokkal inkább abban van, hogy az abszolút szükségletek legszármalmasabb kielégítéséhez szükséges munkaidő sz a b a d időt ad... és ennek következtében többleterméket (surplusproduce) lehet alkotni, ha t ö b b l e t m u n k á t végeznek. *A cél az, hogy magát ezt a viszonyt megszüntessük; úgy hogy aztán a többletermék (surplusproduce) maga is mint szükséges jelenik meg.*” (*Grundrisse*, 506. o., lábj.)

Mégis: mintha Marx már a *Grundriss*ében is megkülönböztette volna (ha nem is tudatosan és explicit formában, mint *A gothai program kritikájában*) a kommunizmus első és második szakaszát. *A gothai program kritikájában ugyanis* egyértelmű és világos, hogy a kommunizmus első szakaszában *reálisan megkülönböztethető* a szükséges és túlmunka. Az úgynevezett „teljes munkahozadék”-ból a társadalom *levonja* a termelőeszközök beruházására szánt munkaidőt, a munka „közösségi kielégítésére” folyó termelésre szánt munkaidőt, továbbá a szociális célokra fordítandó munkaidőt, s a munkás a „munkapénzben” azt a részt kapja meg, melyet személyes szükségleteinek kielégítésére fordíthat, ebben testesül meg tehát szükséges munkája. Az ember ugyan lképességei szerint dolgozik, de a munka még nem vált életszükségletévé, nincs még igazi társadalmi bőség, ezért *szükség van* a szükséges munka elkülönítésére (akár-

¹⁰ A tudománynak Marx *A tőkében* is kiemelt szerepet juttat az „egyesült termelők” társadalmában. Ezen azonban egyértelműen megbukik az „egyszerű munkára való redukció” álláspontja, anélkül, hogy Marx ennek tudatában lenne. *Ebből a szempontból a Grundrisse* a következetesebb.

mennyire igaz is az, hogy végső soron minden elvégzett munka szükséges — társadalmilag szükséges — munka). Valahányszor a *Grundriss*ében a „munkapénz” gondolata a jövő társadalomra való vonatkozásában pozitíve megjelenik (és csak a jövő társadalom vonatkozásában jelenik meg pozitív formában), akkor hasonló elképzelésről van szó, amely — Marxnál — a közvetlen jövő lehetőségének tűnt. Igaz, egy helyen Marx arról beszél, hogy a tőke „...történelmi hivatását betöltötte, amint... a szükségletek odáig fejlődtek, hogy a többletmunka a szükségesen túlmenően maga is általános szükségletté válik, magukról az egyéni szükségletekből keletkezik... tehát a munka, amikor az ember azt végzi benne, amit tárgyakkal elvégezhetet a maga számára, megszűnt létezni.” *Grundriss*e, 231. o.) Ebben a passzusban Marx kétségkívül „átugorja” a kommunizmus első szakaszát. Ez azonban csak kivételes eset. Kétségtelenül van Marxnak egy olyan koncepciója, mely a „munkapénz” létezését, feltételezi, s mely éppen ezért feltételezi a szükséges és túlmunka megkülönböztetését az individuuum szempontjából, továbbá az értéktörvény funkcionálását. Továbbá van egy olyan koncepciója — szemmel láthatóan a későbbi jövőben tételezve —, melyben nincs többé különbség — az egyén szempontjából — szükséges és túlmunka között, s melyben megszűnik az értéktörvény funkciója is: „Amint a munka megszűnik közvetlen formájában a gazdagság nagy forrásaként létezni, a munkaidő sem lesz és *nem is lehet* többé a mértéke, ennél fogva a csereérték¹¹ a használati érték (mértéke) sem... Ezzel összeomlik a csereértéken nyugvó termelés, és a közvetlen anyagi termelési folyamatról lefoszlik a szükségtől kényszerítetttség és ellentmondásosság formája.¹² Az egyének szabad fejlődése tételendő tehát, és nem a szükséges munkaidő csökkentése a többletmunka érdekében, hanem általában a társadalom szükséges munkájának minimumra csökkentése, aminek azután megfelel az egyedek művészi, tudományos kiképzése, a mindnyájuk számára szabadabbá vált idő és a létrehozott eszközök segítségével.” *Grundriss*e, 593. o.)

Attól kezdve azonban, hogy Marx az értéket és csereértéket megkülönbözteti, az elemzésekben *uralkodóvá válik* az a koncepció, mely mind a *Grundriss*ében, mind — legalábbis feltehetően — *A gothai program kritikájában* csupán a kommunizmus első szakaszára jellemző: ugyanis *a munka racionalitásának társadalmilag szükséges munkaidőben való mérése*. Nem ezzel az egyértelmű radikalizmussal, de szintén teteleződik a *szükséges munka és túlmunka* racionális megkülönböztetésének *lehetősége* az „egyesült termelők” társadalmában. Az *Értéktöbbletelméletekben* Marx ezt írja: „De tegyük fel, hogy nem létezik tőke, hanem a munkás maga sajátítja el többletmunkáját, az általa létrehozott értékeknek az általa elfogyasztott értékek feletti többletét. Akkor erről a munkáról lehetne csak azt mondani, hogy igazán termelő, azaz új értékeket hoz létre.” (*Érték-*

¹¹ Mondottuk: érték és csereérték kategóriái itt *nincsenek* megkülönböztetve.

¹² Ez megint példája az antinómia „feloldásának”.

többletelméletek, I. 118. o.). *A tőke* kötetében (92—93. o.) pedig a probléma részletesen ki van fejtve. Mielőtt a gondolatmenetet idéznénk, fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy Marx nyitva hagy más alternatívákat is, melyeket a kommunista termelési és elosztási mód változásával köt össze. Számunkra azonban itt az az érdekes, hogy a szükséges és túlmunka differenciálásának lehetőségét egyáltalán felveti.

„Képzeld el végül... szabad emberek egyesülését, akik közösségi termelési eszközökkel dolgoznak és sok egyéni munkaerejüket öntudatosan egy társadalmi munkaerőként fejtik ki... Az egyesülés összterméke társadalmi termék. E termék egy része ismét termelési eszközül szolgál. Ez a rész társadalmi marad. Egy másik részét azonban létfenntartási eszközként elfogyasztják az egyesülés tagjai. Ezt tehát el kell osztani közöttük. Ennek az elosztásnak a módja változik majd magának a társadalmi termelési organizmusnak a különféle fajtája és a termelők megfelelő történelmi fejlődési foka szerint. Csupán az árutermeléssel való párhuzam kedvéért feltételezzük, hogy az egyes termelőknek a létfenntartási eszközökből jutó részt munkaidejük határozza meg. A munkaidő tehát kettős szerepet játszana. Társadalmilag tervszerű elosztása szabályozza a különböző munkafunkciók és a különböző szükségletek helyes arányát. Másrészt a munkaidő egyszersmind mértéke annak, hogy a termelőknek egyénileg milyen hányad jut a közös munkából és ennélfogva a közös termék egyénileg elfogyasztható részéből is. Az embereknek munkájukhoz és munkatermékeikhez való társadalmi vonatkozásai itt átlátszóan egyszerűek maradnak a termelésben is, az elosztásban is.” (MEM. 23. *A tőke*, I. 80—81. o.)

Nem kérdéses, hogy ez a koncepció — legalábbis ami a munkaidőben való mérés második funkcióját illeti — teljes egészében megfelel annak a modellnek, melyet Marx *A gothai program kritikájában* a kommunizmus első szakaszaként jelölt meg, mely még magán viseli a kapitalista társadalom „anyajegyeit”.

A tőke II., különösen pedig III. kötetében a szükséges munka illetve túlmunka megkülönböztetése az egyes ember, egyes termelő vonatkozásában el-esik, de értelmezhető marad az ossztársadalmi produktum, illetve az „egyesült termelők” — vonatkozásában, ahol is az „egyesült termelők” fogalma — végső foron — mint egyetlen *gigászi individuum* van tételezve. Hiszen nem a túlmunka, hanem a túlmunka *tőkévé változtatása* a kapitalista társadalom specifikuma: „Az, hogy ez profitnak tőkévé való átváltoztatása formájában történik, csak annyit jelent, hogy nem a munkás, hanem a tőkés rendelkezik a fölös munkával.” (MEM. 25. *A tőke*, III. 814. o.) Ugyancsak *A tőke* III. kötetében Marx a következőket írja: „Csak ott, ahol a termelés valóban a társadalom tervszerű irányítása és ellenőrzése alatt áll, teremti meg a társadalom az összhangot a meghatározott cikkek termelésére fordított társadalmi munkaidő és az e cikkek által kielégítendő társadalmi szükséglet terjedelme között.” (MEM. 25. *A tőke*, III. 197—

200. o.) Tehát az „egyesült termelők” először felméri, hogy mennyi munkaidő áll rendelkezésükre. Ez függ a lakosság számától, továbbá attól, hogy mennyi munkaórában állapították meg a rendelkezésükre álló munkaidőt (minél kevesebben, annál jobb, illetve: minél fejlettebbek a termelőerők, annál kevesebb munkaórában tudják megállapítani). Ezt a munkaidőt azután úgy „osztják fel” a termelés különböző ágai között, hogy a) mindentütt felméri a társadalmilag szükséges munkaidőt (tehát racionalizálnak), b) megállapítják, hogy ebből mennyit kell a lakosság (saját maguk) anyagi szükségleteinek közvetlen kielégítésére fordítaniuk (ez a szükséges munka), s mennyit fordíthatnak másra (pl. a termelőerők fejlesztésére); ez a túlmunka. Megint hangsúlyoznom kell: a koncepció egyértelműen az egyszerű munkára való redukcióra van alapozva, tehát arra, hogy az elvégzendő munkák olyanok, melyeket *minden egyed* — a produktivitás azonos szintjét tételezve — körülbelül *egyazon idő* alatt tud elvégezni, s melyeket minden ember — *kötelességszerűen* — el is végez. Ha bonyolult munkát tételeznénk (mint Marx a *Grundriss*-ben teszi, akkor ez a fajta racionalitás csak úgy lenne értelmezhető, hogy minden egyed munkaórájának értékét *külön* számítjuk ki, ami azonban a piac tételezése nélkül abszurd. (Emlékszünk rá: ezért is *szűnik meg* a munkaidőben való mérés általában a *Grundriss*-ben.) Ismételjük: a munkaidőben való mérés és a szükséges valamint túlmunka ezen megkülönböztetése (piaci struktúra nélkül) lényegében azon alapul, hogy az egész társadalmat *egyetlen individuumnak* tekintjük.

Hogy ez a felfogás milyen — megoldhatatlan — problémákat vet fel termelés és szükségletek viszonyának vonatkozásában, arra a későbbiekben még ki fogunk térni.

(Befejezés a következő számban)

KRITIKAI SZEMLE

K Ö N Y V E K

A LÉLEK ARCHEOLÓGIÁJA

Kovács Endre: *Doroszló hiedelemvilága*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1982.

A magyar néprajzkutatás megélénkülése az utóbbi években igen sokrétű jelenség. Nemcsak a hivatásos intézmények kutatásai és kiadványai sokasodtak, hanem a nagyközönség érdeklődése is megnövekedett a népi kultúra iránt. Noha nem mindig méltó színvonalon, de a könyvkiadás, a rádió és a televízió is megkísérli a jelentkező igény kielégítését. Igen szerencsés módon nemcsak Budapesten és a vidéki magyarországi intézményekben folyik ilyen munka, hanem szinte mindenütt, ahol a magyar népi kultúra megtalálható. Az utóbbi években magyar néprajzi és folklórisztikai kiadványok jelentek meg Csehszlovákiában, a mindig is magyermertű erdélyi magyar etnográfiai publikációk sora csak növekedett — és valóságos sorozatba illenek a jugoszláviai magyar kiadványok is. Itt inkább a folklórisztikai gyűjtés a jelentős, a „tárgyi” néprajzi dolgozatok száma a kelletténél jóval kisebb. Első tekintetre azt is mondhatnánk, hogy a jugoszláviai magyar folklórisztikai kiadványok sorából hiányzik a tudományos monográfia, az elmélyült feldolgozás, ezek inkább csak adatközlések, iskolai segédkönyvek. Ez a vélekedés azonban nemcsak indokolatlan, hanem téves is lenne. Annak ellenére, hogy a jugoszláviai magyar néprajzi kutatás személyi és intézményes keretei szerények, a gyűjtés és publikáció sokrétű, majdmindegyik kiadványuk olyan módszertani újdonsággal is rendelkeznek, amely a határokon messze túl, egyetemes értéké teszi e munkákat.

Kovács Endre könyve nemcsak a legújabb, hanem az egyik legértékesebb mű is ebben a sorban. A szerző nem hivatásos néprajzkutató, foglalkozását tekintve mezőgazdász, aki újvidéki folklóristák (előbb Tóth Ferenc, majd Jung Károly) ösztönzésére készítette el szülőfaluja hiedelmeinek adattárát. Nem hivatásos, hanem ennél sokkal több, elhivatott munkása volt e nagy feladatnak. Igaz ugyanis, hogy néhány magyarországi falu néphitének adatait már összeírták a folklóristák, szakkörökben publikálták is ezt az anyagot, sőt Erdélyből, valamint a délszláv—

magyar népeletbeli egyezéseket kiválóan példázó Bátya községből „monografikus” áttekintés is jelent meg — mindazáltal a doroszlói hiedelem-monográfia az első olyan munka, amely széles körben hozzáférhetővé teszi egy község hagyományos hiedelmeit. Ez pedig nagy eseménye a folklorisztikának. Azt ugyanis tudjuk (vagy gondoljuk), hogy a ma vagy a közelmúltban gyűjtött néphitadatok nem mindenben egyeztethetők az „ősi” hiedelemvilággal, ezek legalább annyira (ha nem jobban!) a történeti-társadalmi változások eredményei, mint mondjuk a népviselet vagy a lakodalmi ünnepi ebéd rendje — azonban a „babonáknak” nevezett hiedelmek természetiknél fogva a tegnap megszokásának visszfényei. Függetlenül attól, hogy filozófus vagy napszámos egy ember, vannak hiedelmei, és ezek mindig a legszemélyesebb megnyilvánulások, olykor nemzedékek során át öröklődnek, kifejezik a még-nemtudás és a megszokások állapotát, egyszersmind a közösség és a nép régi hagyományait is. A folklorisztika ezért is fordít olyan nagy figyelmet kutatásukra, hiszen egy-egy közösség folklorójában sokszor éppen a hiedelemvilág őrizte meg a legrégebb, legérdekesebb vonásokat.

Különösen a múlt század „felvilágosító” szemlélete szerint e sok kárhoztató babona mérő butaság, amely ellen küzdeni, ismerőit pedig felszámolni kell. Ez a felületes és türelmetlen magatartás máig sem enyészett el, noha a mindenki által ismert tények bizonyítják, hogy a hiedelmeknek legfeljebb formáik változnak (az ördög helyébe az UFO, a kuruzslás helyébe a korlátlan vitamín-ézés, a lucaszék helyébe a spiritizmus kerül). Volt azonban nem egy olyan érdeklődő is (köztük a hivatásos kutatók száma noha csekély, mégsem elhanyagolható), aki a néphit „igazát” képviselte. Ők a népi gyógyászat minden praktikáját igazoltnak tekintik, az időjósításokat kivétel nélkül beválóknak vélik, sőt még a boszorkányüldözésben is humánusabb társadalmi reagálását látják a devián-sokkal szembeni közösségi magatartásnak, mint mondjuk az elmeorvosintézetek gyakorlatában, vagy más oldalról, a koncepciók pörök világában. Ez a felfogás sem kevésbé felületes, és gyakran nem is kevésbé türelmetlen, mint az előbbi. Pedig a néphit sem nem igaz, sem nem hamis. Egyszerűen volt, változik, és új meg új formákban ma is megvan. Tudomást kell szerzünk róla, elemeznünk és összehasonlítanunk kell. A hivatásos egyházakkal együtt, mellettük és ellenük ez a fajta „religiozitás” is élt, és számos olyan hagyományos hiedelem vagy szokás van, amelyek utolsó ismerői élnek már csupán köztünk. A gyűjtés és publikálás feladata ezért különösen sürgős és fontos.

Kovács Endre egy folkloriszeminárium buzdítására a hetvenes évek második felében kezdett hozzá a gyűjtéshez. A több mint 2000 lelkes faluban legalább 150 embert kérdezett ki (ma a számok büvöletében élő olvasó kívánja, hogy némileg több adatközlővel, a lakosság kerek egy tizedét faggatta volna meg!), ebből is jól látszik, hogy itt nem egyének, hanem a közösség tudása került elő. Az elbeszélők közt van tizenéves

csitirány és majd százéves öregszüle. Még Doroszlóról elszármazottak is szerepelnek. A gyűjtésben helybeli tanulók is részt vettek. Kovács Endre felhasználta a hasonló magyarországi és jugoszláviai kérdőíveket, publikációkat, azok sorrendjében dolgozott és publikált. Mivel anyaga hiteles (szó szerinti, a hosszabb szövegek magnetofonról lettek lejegyezve), rendkívül fontos összehasonlítási lehetőségeket kínál az egész magyar néphitkutatásnak. (Legfeljebb azt tettem volna hozzá, hogy jó lett volna néhány délszláv hiedelempárhuzamot is külön megkérdezni: ami ugyanis nincs meg a palócok vagy a jászok magyar hiedelemvilágában, lehet még ismert a százkilométerekkel délibb Doroszlón. Az összevető kutatás ugyan nem könnyű, de éppen az összegyűjtött gazdag anyag lehetővé teszi ezt. És mivel a néphitgyűjtést csak elkezdni lehet, befejezni sohasem, még most sincs késő egy ilyen jellegű kérdezősködésre. A folklór minden területén fontos a „negatív” adatok összeállítása is — mi az, ami csak-ugyan ismeretlen egy-egy közösségben —, ám kétszeresen tanulságos a hiedelmek világában, hiszen mondjuk egy háztípust anyagi lehetőség híján nehéz „átvenni”, egy közösségi jellegű „új” laikodalmi szokást nehéz elfogadtatni mindenkivel, ám a *hiedelmek* igazán *szabadok*, mindenki olyan babonával élhet, amilyent csak alkalmasnak tart. Azután a doroszlói Szentkút nagy búcsújáróhely lévén, igazán volt mód arra, hogy a távoliakkal kicseréljék hiedelmeiket a helybeliek.

A kötet mintaszerűen megbízható, szolid és gondos alkotás. A rokonszenves bevezető rövid tájékoztatást ad a község múltjáról és jelenéről. Ez minden hasonló kiadványban nélkülözhetetlen, még akkor is, ha csupán tudott dolgot mond el, hiszen a távoli, olykor külföldi olvasó számára a helyben legközismertebb tények is máshonnan elérhetetlen, fontos tudósítások. Imponáló az a higgadtság, ahogy a szerző objektívan minősíti anyagát, nem esik a lelkendezés vagy a babonáztatás álluzióinak csapdájába.

A legnagyobb és legérdekesebb része nyilvánvalóan maga a közölt anyag: 2475 hiedelem. Nyilvánvaló, hogy egy ennél is jóval nagyobb anyagból afféle válogatás ez csupán. (És abban is bízunk kell, hogy a teljes anyag hasonlóan rendezve megvan Doroszlón, és valamikor egy archívumba kerül.) A kötet végén vagy húsz fénykép is található. Az életközeli szemléletet jelzi, hogy a szövegekben szereplők portréi is itt találhatóak. Ezek néha érdekesebbek is, mint a nehezen fényképezhető hiedelemcselekvések. Milyen jó is lenne, ha készülne egy olyan falumonográfia, amelyben sok-sok (több száz) fénykép lenne, és a kommentár elmondaná, milyen történetek fűződnek a látható tárgyakhoz, épületekhez, emberekhez. Egy úymódon meglevenedő falusi fotóalbum mindenkire nagy szellemi épülést szolgálhatná.

Kétszázötven oldalon kétezeröttszáz hiedelem csak rövid, mondatos közlésekből állhat. A tucatnyi fejezet és alfejezet végső soron a magyar néprajzi kutatás gyakorlatát követi, és hozzáférhetővé teszi az egyes ada-

tokat. (Szinte csak súgva merem mondani, hogy ez a rendszerezés amilyen használatos, olyan zavaros, sőt olykor mulatságos is. Ez a szakmai folklorisztika érdekei szerint készült, és nem a doroszlói monográfia feladata volt ennek kijavítása. Az azonban meggondolandó lenne, hogy a *Magyar Néprajzi Lexikon* teljes megjelenése után a hivatásos folkloristák újragondolják, nem volna-e érdekesebb egy értelmesebb rendszert találni, és a mostani, törvényszéki leltárra emlékeztető, szórszállhasogató beosztást egy szómutatóval vagy tárgymutatóval helyettesíteni.) Most néhány szöveg utal a „világképre” (jóllehet a néphit óriási hányada ilyen értékű, hiszen tér és idő minden babonája világképértékű), majd a „természeti világ” következik, benne külön és egyenként a növények (ábécésorrendben a vadnövények, de talán fontossági sorrendben a természet növények), az állatok a bagolytól a vetési varjúig, a tehéntől a selyemhernyóig terjednek, szó esik az élettelen anyagokról, orvosságokról, használati tárgyokról és eszközökről, továbbá a fűszerekről, foglalkozásokról, az emberi testről és részeiről, legvégül pedig a betegségekről is. A magyar folklorisztika katalogizálási körtünete az, hogy ezután külön szerepel az élet (néhány adat szól erről), ennek alfajaként a halál. A természetfeletti lények még az előjelek hosszabb szövegeket is kapnak. Akciók, rontás, gyógyítás, megelőzés, jóslás követik egymást. Három „látomás” zárja a kötetet. Az első irodalmias stílusa magáért beszél.

Kitűnően lehet tájékozódni a kötetben. Amint értelmező és értő rendszernek humoros a fenti idézett beosztás, a majdnem egyíves tartalomjegyzékben ez egyszersmind pontos tárgymutató is. Kitűnő ötlet volt az, hogy a szövegek egyenként meg vannak számozva, és utánuk, ahol ez indokolt, újabb számok utalnak a máshol található hasonló címszavú hiedelmekre. (Pl. a „haj” az emberi test rovatóban szerepel a 631. szöveggel. Ez után viszont utalnak a hajjal kapcsolatos előjelek (1245. számú adat), tilalmak (2219, 2251), jóslás (2439), a fejre szórt fahamu (1379), a hajnövesztés (1296), a hajhúzás (559), gyógyítás (1661a) adattaira. A kötet végén külön jegyzék olvasható vagy 250 „nevezetes időpont, időszak” hiedelméről. Mivel ezt a mutatót abécésorrendben értelmetlenül lett volna elkészíteni, itt mindig az egész jegyzék átolvasása ajánlatos. Még a népnyelvi kifejezések és az adatközlők jegyzékére is hely jutott a könyvben. A kötet szakmai segítése Tóth Ferencsel indult, halála után Jung Károly folytatta e munkát, aki (a *Híd*-ban is közölt) utószavában a néphitkutatás múltját, vajdasági feladatait elemzi, felhívja a figyelmet a doroszlói anyag fontosságára.

Ehhez nincs is sok hozzátenni valónk. Összinté megbecsüléssel nyugtázzuk, hogy egy tudományos szempontból nagy jelentőségű munka látott napvilágot. Mintaképe lehet ez a magyar néphit monográfiáinak. Az eddig ismert és a váratlan adatok még sok kommentárt érnek meg majd. Szerencsés gondolat volt, hogy egy jól összeválogatott irodalomjegyzék is van a kötetben. Ide a Doroszlóra, vagy a magyar néphitre vonatkozó

művek kerültek. Eppen azért, mivel remélhetőleg minden hivatásos és amatőr magyar folklorista kezébe eljut a könyv, talán meg lehetett volna említeni azt, hogy a *Magyar Néprajzi Lexikon* sok száz címszava közül néphitadatokat. Időközben megjelent a magyar hiedelemmondák katalógusa is (Bihari Anna könyve. Budapest, 1980.), a szerző itt sok olyan történetre hivatkozik, amely Doroszlón is ismert. Talán azt sem tudja mindenki, hogy két kéziratban levő gyűjtemény van Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjában. Apa és fia, Szendrey Zsigmond és Ákos sokkötetes „Magyar Hiedelem és szokáslexikona”, tömémentelen adattal — illetve a készülő Magyar Néprajzi Atlasz több mint 200 kutatóponton felgyűjtött anyaga (benne vajdasági falvak adataival is), amelynek negyedik kérdőfüzete foglalkozott több hiedelemlellyel, szokáscelekvéssel. Ha párhuzamokat keresünk a doroszlói vagy egyéb vajdasági magyar néphitvilághoz, itt kell böngészünk.

Mint ahogy a magyar folkloristák mándegyikének ezentúl utána kell néznie a doroszlói monográfiában, ha életről és gyógyításról, hiedelmekről és szent cselekvényekről ír. Azt is remélhetjük viszont, hogy a megkezdett munka folytatódik. Boldogan vennénk kezünkbe akár a doroszlói Szentkút monográfiáját, akár a mostani kötetből kimaradt szokások tüzetes leírását. Egy jó könyv további, hasonló munkákat követel, mind táji, mind tematikus vonatkozásban. Mert a hiedelmek és szokások csakugyan olyan bensőséges jelenségek, amelyekről csak akkor tudhatunk igazán valamit, ha nagy, sokrétű és hiteles anyagot ismertünk. Ezt hozta elénk e kitűnő könyv most.

VOIGT Vilmos

ÁRNYOLDALAK

Munk Artúr: *A hinterland*, Forum Kiadó, Újvidék, 1981.

Halottról jót vagy semmit — tartja a szólás; e bölcsesség azonban nem akadályozta a két háború közötti jugoszláviai magyar irodalom egyik leghatékosabb képviselőjét, hogy utólag mondjon a szatíra eszközeivel ítéletet arról a világról, melynek ő is neveltje és szenvedő alanya volt. Akiak nem ismerik a regényt, s netalán tamaskodóbb természetűek, azok feltehetik a kérdést: nem olcsó, de jó poénokra számított-e Munk Artúr a Szerb Horvát Szlovén Királyság fokozódó terrora idején a másfél évtizeddel korábbi múltba ásva be magát, s utolsóit rúgva a már feltámaszthatatlan monarchián. A nagy gazdasági válság idején kieleződő ellentétnek egy új háború kitörésének lehetőségét is ígérték, úgyhogy nem utolsósorban az újabb tömeges öldöklések réme buzdíthatta az előző műve sikerén felbátorodott írórt arra, hogy saját ifjúkori tapasztalatait

használva fel műve alapjaként a bármikor kiújulható esztelenségtől minél jobban elijeszze a feledékeny és ostoba kortársakat.

A *hinterland* — miként a cím már önmagában is jelzi — tematikailag, tehát bizonyos mértékig a szempontja szerint is, korlátozott, sőt azt is mondhatnánk, hogy — tendenciózus regény. Azt igyekszük bemutatni: milyen valóságfedezete van a hódító háborút folytató nagyhatalom hivatalos önarcképének; és érthető okokból túlsúlyba kerülő emberi gyarlóságok mennyivel tipikusabbak a hadviselésben kötelezővé tett erényeknél. Munk Artúr e művében is legalább annyira megfigyelője az élet törvényszerűségének, mint amilyen mértékben helyzetteremtő képességét kamatoztatja. Életpárti humanistáról lévén szó, a regényt olvasva a szó és a tartalom ellentmondása folyamatos kielevezést figyelhetjük meg. Az író persze nem egy meghatározott világnézet szócsöve; inkább a legelembb emberi érdekeknek és értékeknek a pártfogója. Emberi és művészi erőit egyaránt dicséri, hogy a magas pont, ahonnan a tablóját festi, senkivel szemben sem ismer hazug elfogultságot. Egyik (egyébként a gyávaságát tiszteséggel bevalló) főhőse egy Stein nevű, félig-meddig életkép-telen zsidó fiatalember. Persze: minden alkotó demiurgosnak van egy, csak kellő belemélyedéssel kitapintható archimédesi pontja; Stein éppen azáltal emelkedik a tisztársai fölé, hogy hiányzik belőle a látszatteremtő nagyképűség.

A *hinterland* a viszonylag nagy terjedelméhez képest sok nevet és helyzetet szerepeltet, arra utalva, hogy az író elsősorban a mennyiséggel igyekezett meggyőzni olvasóját. Emellett a szándékosan elrúlzott körvonaltú, karikatúrisztikus alakok is a hatás egyértelműségét célozzák. Aildori kissé halványra sikerült portróját egyébként az a polgár festette meg, aki ifjúságában nagy élvezettel olvashatta a romantikusan anekdotázó múlt századi magyar prózát. Nem túlzás-e hát, hogy a regény kritikussai (Szenteleky, Kázmér Ernő és az új kiadás utószavát író Bori Imre) a háború ellen tiltakozó regényirodalom élvonalához egészen közelinek látják *A hinterland* helyét? Annál is inkább, minthogy Kává Mátyás emelkedései és végső bukása is a tőkés társadalmat ostromozó kritikai realisták alappillérei közé tartozik.

Munk Artúr képsorjázó módszere azzal a realizmusigénnyel van szoros összefüggésben, mely a század harmadik évtizedében „új tárgyilagosság” néven az élet alapötényei fontosságára igyekezett ráeszméltetni a világirodalmat és annak olvasóit. Az író szinte természeti jelenségként figyeli hősei illúzióinak születését és szétmállását. Úgy érzi: a lélekben való elmélyedés érzélgősséget és szubjektívizmust szülne, ő viszont magának az emberanyagnak a veszélyeztetettségét óhajtja hangsúlyozni a hajmeresztő vágások egymásutánjával.

Munk Artúr prózaművészetét a riport közhelyein és a dokumentum tartalmatlan szentelenségén a regény gondosan ellenpontozott helyzetei s az ezektől nem teljességgel független humorérzék emeli túl. Időnkénti

operettszerűségét a tragikomikum teszi nem csupán elviselhetővé, hanem vonzóvá is. Hőseink úgy nevetünk, hogy közben sajnáljuk is őket, sőt rossz példájuk fokozottabb éberségre ösztönöz bennünket. A *hinterland* azért is érhet el ilyen hatást, mert az író a tettek mögött rejtőző motívumokat sem hagyja homályban. Az olyan önfeláldozó hősiesség, mint amilyen például a Nagy Istváné, nem független a hősnék a mindennapi problématicájától. Munk Artúr persze azt is tudja: sematizmushoz vezetne, ha tendenciózus kicsinyességgel szigorú törvényt emelné a kauzalitást. Összetett látásmódja eredményezte az említett szereplő tragikus alakját és annak illúziótanul ábrázolt sorsát. Stein mellett főleg ennek köszönhető, hogy a regény egyaránt kínál élményt és tanulságot az utóknak.

VAJDA Gábor

KIS ÉJI REGÉNY

Milorad Pavić: *Nove beogradske priče*. Prosveta, Belgrád, 1981.

Milorad Pavić új, *Nove beogradske priče* (Új belgrádi történetek) című 1981-es kötetének kétségtelenül legérdekesebb darabja a *Kis éji regény* című kisregénye.

Elméleti szempontból nézve, a regényformát az író hibátlanul adja: van filozófiai alapja, ami ennek a regényformának, legalábbis századunkban, egyik fő ismertető jegye. Pavić műve nem egy nagyregénynek rövid változata, de nem nevezhető és nem tartható hosszabb elbeszélésnek sem. Arányait mesterre valló módon alakította ki: a hat „belgrádi történet” mellett, ezeknek mintegy a bevezetőjeként, találunk hat „hilandári” történeti elbeszélést, azután a második és a negyedik történetben van egy-egy epikus, a szerb hősi tizedekben elmondott históriák szellemét lehelő prózai betét. Az egyik Karamusztafa fiáról, a másik Jovan Siropulos életéről és haláláról szóló elbeszélés. Nem szimmetrikus tehát a kisregény ebből a szempontból, de mégis arról a belső harmóniáról tanúskodik, amelynek titkát a zene régi mesterei még ismerték, a mai írók azonban már feledni látszanak. Az ilyen módon kapott szövegegységek azután a kompozíció belső szilárdságát, a mű világa egységességét biztosítják, miközben az olvasó szeme előtt egy modern emberi dráma felvonásai peregnek, amelyeket mitologikus-misztikus gondolati anyagból fonnál meg az író. S mert ebben a regényben semmi nincs, ami állandóságról vallana, a fent említettek síkján is változásokat, az egyik szférából a másikba való átmeneteket figyelhetünk meg. Gondoljunk csak a regény első és második részére, különösképpen pedig az elsőre, amelyben a legendás és a fantasztikus találkozik, bár e kettő között különösebben erős határvonalat úgysem lehetne meghúzni. Ha van különbség a legendás és a fan-

tasztikus között, az az eszmei koloritban, valamint a „csodák” megtörténésének a módjában mutatkozik meg. Ezekkel szemben áll a regény többi fejezete, különösképpen pedig azok, amelyeknek eseményei Hilandárban játszódnak. Itt különben a térnek és az időnek a kettőssége is megszűnik: az utak — az egyik nulla-kilométerre a Sínai-félszigeten van vagy kétezer esztendő távolában, a másiké a mai Belgrádban. Ezek találkoznak azután a Hilandárnál, és ilyen módon eltűnik a különbség múlt és jelen között, s az értelmezőtől függően a kolostor olyan helyé válik, ahol a múlt örök, illetve, ahol csak örök jelen idő van, mintha megállt volna az idő, s ha történt is valamilyen változás, az olyan, mint a természeti jelenségeké: megfoghatatlan. Ha pedig közelebbről figyeljük ezt a változást, az egyik szférából a másikba való átmenetet ebben a regényben, akkor kritikusként azt mondhatjuk, hogy ezt a művet a fantaszti-kumot kedvelő író kezdte el, de már egy többé-kevésbé misztikus lélek fejezte be. Ő is, mint a főhőse, aki Hilandárba érkezése előtt azt az életet élte, amit a Színai-félsziget magános remetéi éltek, azután pedig a „közösségi szerzetességhez” csatlakozott. Azaz, előbb individualista volt, majd „kollektivista” lett.

Mindez, ha jól látom, nem maradt nyom nélkül sem a művészi megformáláson, sem az írói gondolkodásmódon, sem pedig a regény egészének jellegén.

Abból az egészen személyes veretű megállapításból indulok tehát ki, amely azonban nem csupán az enyém, mert mindenki, aki kedveli Milorad Pavić művészi gondolkodásának a módját, egybehangzóan állítja, hogy a „varázsló” kivételes képességével bír: az élettényekben fel tudja fedezni, ami bennük fantasztiikumként rejtőzik, s ki tudja szabadítani a valóságban és a tényekben elzártan létező fantasztiikumot, anélkül, hogy az élettényeken módosítana, reális kereteit megtörné. A kisregény első és második része tele van ezzel az írói „varázslattal”. Am azután lassan, szinte észrevétlenül, változni kezd az írónak a szöveghez, tehát az élethez való viszonya is. A fantasztiikum egyfajta eszmévé alakul át, ez az eszme pedig (ismét csak fokozatosan) helyet változtat: mintha az életből, leegyszerűsítve, az író „fejébe” költözött volna át. Ami előbb az élet ismerve volt, ilyen módon az író tulajdonába ment át. A főhőst, Atanasije Svilart, Mataruška banjától már ez az írói eszme vezeti, míg Belgrádban és a Mataruška banjához vezető úton élet- és természeti erők uralkodnak felette, s életösztönök hajtják a maguk titokzatosságával és csodálatosságával.

Közben azt is jelezni lehet, hogy *A kis éji regény* több olvasata és interpretációja is elképzelhető. E sorok írója, amikor először olvasta, úgy vélte, hogy a regényben a platonisztikus gondolkodásmód rajza a legjelentősebb, s hogy az emberi gondolkodás és vélmérséklet örök változatlanlásának valamiféle „prousti — Virginia Woolf-i” képét kapja. Később úgy tetszett, hogy a regény egy nem „turgyevi” módon, de az

„apák és fiúk” problematikáját fejtegeti, meghozzá a fény és a sötétség, a nappal és az éjszaka, a háború és a béke, a Kelet és a Nyugat, Platon és Arisztotelész, a keleti kereszténység és az ateizmus, illetve a „hallgatás” és a „csend” koordinátáinak segítségével. Am ugyanakkor úgy tűnt, hogy a regény ilyen gondolati-eszmei változatossága és az allúziók bősége ellenére is az író főhősének ahhoz a megfigyeléséhez tartotta magát, amely szerint „a nagy írók gyűlkös erénye a néhány nagyon lényeges dologról való hallgatás”. Íróink is sokat mondtak, de „elhallgatott” szavai segítségével imaginárius „tisza teret” is teremtett. Mert ez a regény (használjuk a benne található megfogalmazást) inkább a „csendnek”, mint a „hallgatásnak” a köve.

Ha pedig a mű karakteréről kell beszélni, akkor azt „keleti” regénynek lehet tartani. A szöveg patináját a bölcs mondások adják, amelyek keleti módon rejtelmesek és tallányosak. De bizonyos nyelvi fordulatok is ugyanilyen szellemben formálódtak. S nyilván nem csupán az a fontos, hogy ilyen bölcs mondások és különleges nyelvi fordulatok vannak a regényben, hanem az is, hogy azok *milyenek*, mert más, itt nem említett elemekkel együtt jól illeszkednek abba a kabalisztikus-misztikus univerzumba, amely Milorad Pavić műveiben létezik. E regény fontos tényezőiről van itt szó, mert mindegyikük a fantasztikum szolgálatában áll, s hozzájárul a regény „életessége” benyomásának kiváltásához. Utalni lehet itt a számokkal való misztikus játékokra az *időélmény* síkjával kapcsolatosan, ebben ugyanis bennfoglaltatik, hogy az „idő” egyszerre természeti jelenség és az események „medre” is. Nem szabad természetesen arról sem megfeledkezniük, hogy az író szerint egyik formája sincs az ember hatalmában, talán ezért takarja az egész regényvilágot egy misztikus fátyol. Lehet, hogy akik ismerik a szerbhorvát nyelv mélyrétegeit, azok számára ismertek az olyan kifejezések e regényben, mint „egy tavaszon, amikor a február a márciustól napokat kölcsönöz”, illetve, hogy „azon a reggelen, amikor a szél esőt evett”, e sorok írója szemében ezek meglepőek, frissek, csodálatosak, egyben mélyen valóságosak is, és a figyelmet egyúttal az élet egy irracionális-mágikus szférájára irányítják. Szinte észrevétlenül érünk hát egy olyan életfensíkra, amelyen a lehető legtermészetesebb, hogy létezik „didergő bor”, és lehetséges a „vizet is kínozni”, de nyilván ezért virulhat Áthosz hegyén a főhős „életének kertje”, ahonnan feléje pollen-viharok indulnak. Milorad Pavić prózáját olvasva elvarázsolt világban mozgunk: a helyek és a tárgyak önmagukat „jelennek”, hogy a hőst és az olvasót meggyőzzék: egy szigorúan determinált világban élünk, amelyben az ember nem ura sorsának. Azután itt van a haj nagy szerepének a kérdése — mágikus hatalmának mintegy a teljében. A haj ugyanis nem csupán a fej ékessége. Milorad Pavić kisregényében az emberi sorsnak hol kötőféke, hol gyeplője.

Ezek és a hozzájuk hasonló elemek biztosítják azután az írói képzelet mozgásszabadságát. S mert a világ, amelyet alkot és rajzol, sorsszerű és

elementáris életerők ellenőrzése alatt áll, az író a maga esztétikai szabadságát a fent említett jellegzetességek segítségével biztosítja és válik az elbeszélő helyzetek „urává”. Ez jellemzi az író elbeszéléseinek javát, ezt találjuk *A kis éji regény* első két részében is, amelyekre hivatkozni lehet, ha azt kell megjelölni, ami benne a legerőteljesebb és a legmeggyőzőbb.

BORI Imre

Megjegyzés: Elhangzott szerbhorvát nyelven az író könyvének az újvidéki Városi Könyvtárban 1982. március 24-én megtartott bemutatóján.

TÉNYEK ÉS KÉPZELET

Dél-amerikai utazás, könyvek útján

Dél-Amerikát nem könnyű megismerni. Sok könyv és számtalan információ forog közkezen, ezek alapján összerakható egy Dél-Amerika-kép. De hogyan lehet ez a kép hiteles? A tények lerombolják a hamis képet, mégsem a tények, hanem a képzelet, az adatokat kiegészítve, teszi teljessé. Az itt bemutatásra kerülő, Dél-Amerikával kapcsolatos alkotásokat e sorok írója nem céltudatosan válogatta meg. Inkább a könyvek közötti ráérős és véletlen válogatás során olvasta el őket. S olvasás közben merült fel a kérdés: tény vagy fikció? Mi segít közelebb bennünket a hiteles kép kialakításához? A válasz előtt nézzük a megtett utat.

Tagadhatatlanul mesteri képet készített valahol az Andokban az amerikai McIntyre. A durvaszemcsés előhívás eredményeképpen a felvétel valamennyit veszített élességéből, de ugyanakkor fokozódik hatása a „romantikus” szemlélőre. A színek eltompulnak, a ködös háttér az egésznek valami álomszerűt kölcsönöz. Rögös országút látható a kép szinte egyharmadán. Az országút porában négy gyermekalak halad egy kutya társágában, háttal a szemlélőnek. Három fiú: a két kisebbik sárga kalapban, az egyik mezítuláb és rövid ponchot visel, a másik, jobbról, kissé lemaradva, világoskék nadrágban és cipőben követi társát. Legelől, a szemlélőtől legtávolabb, a legmagasabb fiú kockás ingben; az ő kalapja barnás. A ponchós fiú bal karját felemelte, mintha a mellette haladó tarka, bozontos fejű kutyát akarná megismogatni. Balra egy kislány igyekszik lépést tartani a fiúkkal. Az ő fején is barna kalap, két rövidke farkocsa kockás ingre hajlik. Ő is mezítuláb van. Céljuk egy keskeny szakadékot összekötő, fából készült primitív híd. A hídon túl az út jobbra kanyarodik, hogy aztán gyorsan eltűnjön a gyéren füves domb mögött. A kép idilliikus,

egy letűnt korra emlékeztet nosztalgikusan, amikor a gyerekek ősei járhattak ezen az úton. Az inkák építette út ez, amit Alexander von Humboldt természettudós és utazó járt be. A német báró osodálkozva szemlélte ezeket az utakat: „Amit a római utakon láttam, nem volt ilyen impozáns” — jegyezte le 1802 második felében. Utazása során az inkák építette utakon eljutott Cuscóba is. Mág ezeknek a utaknak a java része eltűnt, a mostani korszerű országutak alapjául szolgáltak. Ezeken az utakon érkezett meg 1523-ban Pizarro maroknyi osapata is, hogy meghódítsa a mai Peru területén élő indiánokat.

A fent leírt képet szemlélve el lehet képzelni e táj népeinek sorsát, ám a történelemhez a tények szolgáltatják az igazságot. Egy Tisza menti történész, Anderle Adám* határozta el, hogy a tényekre támaszkodva megírja a perui indiánok történetét, de úgy, ahogyan azt előtte kevesen tették: az indiánok és nem az európai hódítók szemével.

Anderle gazdag adattárra támaszkodott. Erről nemcsak a gazdag szakirodalom, a bőséges hivatkozások győzhetik meg az olvasót, hanem az olvasás élménye is. A korbéli spanyol feljegyzéseket bőven idézi a szerző, mégpedig kritikusan: felméri jelentőségüket és súlyukat, a túlzásokat hiteles tényekkel helyettesíti, az összefüggéseket feltárja. Nyugodtan állíthatjuk, a *Vihar Sierrában* tudományos alaposággal megírt munka, amely nemcsak a beavatott, hanem az átlagolóvasó igényeit is kielégíti. A könyv mentes mindenfajta romantikus szemlélettől, nyíltan kimondja: a spanyol gyarmatosítás Peruban a népirtással volt határos. Folyamatosan mutatja be az eseményeket, törések vagy nagy ugrások nélkül. Lelplezi az inka birodalomról, az ősi naivitásban és a természettel összhangban élő indiánokról kialakult hamis képet, sőt: azt is bebizonyítja, hogy a rabszolgatartó inka birodalom az óriási belső ellentmondások következtében omlott össze oly hihetetlen gyorsasággal. Atahualpa negyvenezres serege Cajamarcában 168 spanyol desperádótól szenved vereséget! Az indiánok kettős kettészakadtsága (a spanyolok, illetve az inka nemesség és a kizsákmányolt parasztság ellen vagy mellett) teszi lehetővé a spanyolok gyors sikereit.

A terület meghódítását a gazdasági kizsákmányolás követte. Anderle számadatokkal és más tényekkel mutatja be a kizsákmányolás méreteit. Ugyanakkor összefüggésbe hozza a világban akkor lejátszódó eseményeket a mai Peru területén alapított gyarmaton végbemenő társadalmi változásokkal. E változások lényege, hogy a kreolok (Peruban született fehérek), a maradék inka nemesség és a végsőkig kizsákmányolt indián parasztság elégedetlensége az 1780-as években elérte tetőfokát, és az anyországtól való elszakadási szándék feltörése elkerülhetetlenné vált. Ekkor lép színpadra Anderle könyvének „hőse”, Tupac Amaru. Egyedül itt

Anderle Adám: *Vihar a Sierrában. (Indián függetlenségi küzdelmek a XVI—XVIII. században)*. Gondolat, Budapest, 1981.

inog meg némileg a szerző tényeken nyugvó tárgyilagossága. A Tupac Amaruról írt sorokból az elfogultságig sugárzik a szerző rokonszenve.

Felkelésének kezdetén Tupac Amarunak sikerült mindhárom érdekcsoport (a kreolok, az inka nemesség és a parasztság) elképzeléseit és óhajait egyesítenie: a kreolok önállóan akarták megteremteni a kezdeti szakaszban lévő kapitalizmust, az inka nemesség részben szintén ezért szállt síkra, míg a parasztok az intózatossá adóktól akartak megszabadulni. Anderle szerint Peru történetében ez az egyetlen pillanat, amikor a „fent” és a „lent” érdekei, ha csak rövid időre is, egybeestek. A felkelés leírása tárgyilagossá, a korabeli adatokra, és feljegyzésekre, számszerű tényekre támaszkodik. A szerző nem eszményíti Tupac Amaru alakját, azt azonban igazolni akarja, hogy valóban történelemformáló egyéniség volt. Amikor a felkelés valóságos parasztháborúvá változott, a nehezen létrejött társadalmi érdekszövetség felbomlott: a nincstelen parasztok lassanként magukra maradtak, mert túl sokat akartak. A felkelés igazi győztesei a nagybirtokos kreolok, vesztesei az indián parasztság. A nemzet fogalmából kizárták az indiánt. A későbbi függetlenségi háború már nem lehetett társadalmi forradalom; az indiánok szemében, jogosan, a kreolok ügyének látszott.

Peru és múltja még sok titkot rejteget, hiszen 1961-ben, amikor argentin régészek feljutottak a Llullaillaco 6723 méter magas csúcsára, ott is az inkák nyomaira bukkantak: tűzifa, hamu, oltárok és a kevés oxigént tartalmazó jejes lég tartósította ételmaradványok. Beigazolódott, hogy az őslakók már a XV. században ott jártak és áldoztak isteneiknek. Anderle könyve a tények alapján demitizálja az őslakó indiánokat. Sokat szenvedő népnek mutatja be őket. Épp ezért az előbb leírt fénykép látván ne legyünk nosztalgikusak: meglehet, éppen a képen látható úton terelték a potosi-i ezüstmányába a spanyol gyarmatosítók az indián parasztok ezreit. A négy gyerek, talán a kecsuák ivadékaik, jelképesen háttérbe fordított a fényképezőgép lencséjének. Még mindig a maguk világában élnek.

„Magdalene-utazásunk”, jegyezte le Humboldt 1802 júniusában, „szörnyű tragédia volt: húsz sötét bőrű evezősünk közül nyolc az úton odaveszett... Mily szerencsés véletlen, hogy természetem olyan sikeresen ellenállt az összes lázrohagnak.” Másik helyen így ír: „A levegő nedves volt, a talaj lápos, gyakran patakokban zuhogott az eső, csizmánk lerohadt a lábunkról, célunkat véres lábbal értük el.” Humboldt ugyanazon az úton járt, amelyet Kolumbia felfedezője és meghódítója, Eldorado lovagja, a spanyol Jiméñez de Quesada is megtett. Humboldt csapata Bogotáig két hét alatt jutott el, Quesadának útja több hónapig tartott. A Rio Magdalena az Andokban ered, 1540 kilométer hosszú, és a Karib-tengerbe ömlik.

Germán Arciniegas* Anderle Ádámétól eltérő módon mutatta be Kolumbia meghódítását. Nem a kézenfekvő és gyakran alkalmazott megoldást, a népszerűsítő életrajzírást választotta. Akárcsak Anderle, ő is hiteles, feljegyzett adatokra támaszkodik. Az adatokhoz való viszonyulása azonban más: míg Anderle „felülbírál”, azaz a valótlannak tűnőket ellenőrzi és cáfolja, addig Arciniegas elég kritikátlanul idéz, sőt a korabeli spanyol lejegyzések „csodás” mozzanatait is bátran beágyazza alkotásába. Így aztán egyszeriben más fényben mutatkozik meg a történelem, mint Anderle józan és józanító munkájában: nem a tények, hanem a képzelet rendezi el benne a dolgokat. Anderlét elsősorban az indiánok sorsa érdekli, Arciniegas művének egy személy a hőse, a hódító Jimémez de Quesada. A nézőpont tehát a spanyol hódítóé. A történelem erővonalai ezáltal a háttérbe szorulnak, az előtérbe, érzéseivel és gondolataival, a kalandor hős kerül. A szerző nemcsak a kolumbiai hódítást és hősenek életét írja le, hanem egy irodalmi példakép lebeg előtte, Eldorado lovagjának életét egyik „rokonáéval”, Don Quijotéval igyekszik összehasonlítani.

Arciniegas, el kell ismerni, lebilincselően tud mesélni. Állandóan idézi a korabeli dokumentumokat, ügyesen szintetizálja őket, és a részeket impresszív képzelőerővel igyekszik kitölteni. A tényekre hivatkozik ugyan, de könyve már nem tudományos munka, hanem tényeken alapuló regényes életrajz. A regényesítés során, művébe néha-néha még „kitalált” párbeszédet is iktat, de nem hatásvadászatból, hiszen a könyv kontextusából következően mondhatjuk: így is történhetett. Arciniegas, bár egy-egy gyarmatosító expedíció leírásakor ismétli magát, tömören fogalmaz, minden cselekményszálnak megvan a csattanója. Bár „spanyol szemszögből” láttat, viszonylag hitelesen mutatja be a gyarmatosítók embertelen és kegyetlen magatartását. Egy helyen megállapítja: „Emberhúskereskedelem Krisztus zászlaja alatt.” A bennszülött indiánokról kissé romantikus képet rajzol: afféle békés „vadaknak” mutatja be őket, akik a spanyolok megjelenése előtt idillikusan éltek, ami Anderle érvelése után aligha hihető. Igaz, Arciniegas elismeréssel ír az indián vezetők bátorságáról és hősiességéről, de ennyivel beéri. Az indiánok ezáltal a könyvének peremére szorulnak. Zavaró körülmény ez, bár érthető is, hiszen az volt a célja, hogy a hódítóról, Jimémez de Quesadáról nyújtson viszonylag teljes képet.

Hőséről írva, Arciniegas egyre inkább eltávolodik a tényektől, írói képzeletére támaszkodik elsősorban azért, hogy meghuzhassa a párhuzamot a hódító és az irodalmi hős, Don Quijote között. Könyve java részében ennek ellenére is viszonylag pontos és nagyjából tárgyilagos képet rajzol Quesadáról. Nagyjából olyan gyarmatosítónak mutatja be, amilyen az említett Pizarro volt. „Pályafutását” lázadóként kezdi, saját

Germán Arciniegas: Eldorádó lovagja. Európa, Budapest, 1980. (fordította: Tomcsányi Zsuzsa).

számlájára indul hódító útjára az ismeretlen őserdőbe. Eldoradóról álmodik, és álmai lassanként hóborttá változnak. Tűrképessége és bátorsága, épp a hóbortnak hála, végtelen. Amikor azonban számtalan holttesten átgázolva eljut a mai Bogotáig, és ünnepeztet hősként visszatér Spanyolországba, életútja váratlanul más irányt vesz. Ellenségei bevádolják az udvarnál, kegyvesztett lesz, elfogatására köztözlévelet bocsátanak ki, ezért menekülni kényszerül. Európa déli városaiban bolyong, írni kezd, de álmaiban még mindig valahol hódít, keresi Eldorado aranyát. Amikor visszatér Bogotába, folytatja gondolatainak lejegyzését. Az irodalmi példakép, Don Quijote gyermekded ötleteihez hasonló, a tartományok irányításáról szóló elképzelései naivítására Arciniegas is utal. A kegyetlen hódító egyszerűen hiszékenyen pártolja az indiánokat, bírálja a spanyol rablógazdálkodást és korrupt közigazgatást. Egy ideig a köznép érdekeit képviselte a hivatalos hatalommal szemben. Afféle szálmalom-harc ez. Már hetvenéves, amikor újra csapatokat toboroz: a cél az ismeretlenségben rejtőző Eldorado, de ezúttal kénytelen visszafordulni, mert a természet meghódíthatatlannak bizonyul. Indiánbarát nézeteit meghazudtolja, amikor ősz fejjel a lázadó bennszülötteket kegyetlenül lemészárolja. Nyomorúságos körülmények között hal meg.

Arciniegas tényekkel igazolja, hogy Cervantes, felesége útján, kapcsolatba került a Quesada családdal. Az álmodozás, a hódítás, a kőborlás, a jelen iránt tanúsított irreális magatartás jellemezte a család egyes tagjait. Már Kolumbia meghódítójának egyik elődje is eszeveszett kalandor volt; és Arciniegas feltevése szerint Don Quijote mintája Jiméñez de Quesada és fia. Még azt is bizonyítani igyekeznek, hogy az apa kalandos életéből is konkrét mozzanatok kerültek a regénybe, csak a színhely változott meg.

Bogotá közelében van a Guatavita-tó. Eldorado kincsét állítólag ide rejtették az indiánok. A spanyol Antonio de Supelvéda a tó oldalába vájatot ásott az indiánokkal, azzal a céllal, hogy a tó vizének lecsapolása után a mederben meglegjék a legendás kincset. A munka kezdetén találtak is valamennyi aranyékszert, de egy halálos végű földcsuszamlás után felhagytak a munkálatokkal. A vájat még ma is látható az Eldorado kincsét őrző tó oldalában. A megszállott kincskereső Jiméñez de Quesada, lehetséges, a világirodalom egyik örök életű hősnéinek mintaképe és ihletője.

Egy sokat utazó, jó tollú német újságíró azt állítja, hogy talán nincs szebb pénzköltés, mint felszállni repülőgéppel Punta Arenasból és megnézni a Darwin-Kordillerákat. A látvány, az általa készített felvételeken, valóban egyedülálló: a csúcsok, jégárak és fjordok áttekinthetetlen tömege egyszerre lenyűgöző és félelmetes. Punta Arenas, a Tűzföld városkája, csak repülőgéppel vagy hajóval közelíthető meg, Santiagótól mintegy 2100 kilométerre fekszik. Erről a világról igazán keveset tu-

dunk. A térképeken is sokáig fehér folt volt. S hogy az irodalom térképén immár nem az, azt a chilei Francisco Coloane* közvetlen élményanyagából született elbeszéléseinek köszönhetjük. Coloane ugyanis élt a Tűzföldön és Patagóniában. Megismerhette a tájat és annak lakóit. Az élmény oly erős benyomást tett rá, hogy sorain meglátszunk, nem sok gondot fordít a művészi megformálásra, inkább nyersen, „első kézből” közli élményanyagát.

Francisco Coloane a világ e sarkának talán utolsó konkvisztadora, kalandjai alapján őt tekinthetjük a Tűzföld Jack Londonjának. Írásainak egyik legjellegzetesebb vonása a hitelesség. Az a benyomásunk, hogy szinte mind a tizenkét elbeszélés adatszerűen „valóságos”. A szerző mégis többet igyekszik nyújtani a riportszerű beszámolónál, a történeteket belülről akarja megvilágítani, értelmüket keresi. Elbeszéléseiben a hiteles helyrajzot művészi ábrázolással igyekszik gazdagítani, viszont éppen akkor, amikor „művészi” ábrázolásra törekszik, elbeszélései veszítenek megjelenítő erejükből.

Coloanét két dolog ragadta meg e vidéken, a táj és az ott élő emberek. Kötetének címe (*Elmerülő jéghegy*) nemcsak jelképes, hanem nagyon találó is. Hősei olyanok, mint a jéghegyek: „csak kevésnyi látszik elszüllyedt lelkük gyengédségéből.” De kik is ezek a hősök? Tengerészek, vadászok, pásztorok, aranyásók, csikósok; skótok, spanyolok, németek, angolok, csehek, dalmátok és magyarok verődtek itt össze, mind azzal a céllal, hogy, mint Dél-Amerika egykori hódítói, gyorsan meggazdagodjanak. Nekik már csak ez a rideg éghajlatú földrész jutott. Valamint a természettel, egymással és önmagukkal folytatott állandó harc. Róluk írva Coloane három arcát fedő fel: a pszichológus, a társadalombíró és a természetvédő arcát. Kezdetben Conrad stílusában írt néhány rövidke novellát. Már ezekben is megmutatkozik a léghört és hangulatot megidéző írói képessége, de a későbbiekben, mondjuk *Ausztráliai*, *A Flamingó*, a címadó *Elmerülő jéghegy* című elbeszélésekben az is megmutatkozik, hogy tömören és pontosan tudja közölni hősei magatartásának okait, más szóval: a cselekmény lelki rugói sem ismeretlenek előtte. Igaz, *A szél hangjában* vagy *A pálinkában*, a tettek lelki motíváltóságának leírása kevésbé sikerült. Az írások többsége azonban az ellenkezőről tanúskodik. Említsük meg *A világítótorony építője* című novellát. Vladimir és Ana, egy horvát házaspár, él itt a világ végén; a férj egy világítótorony építését irányítja. A telepen tartózkodik egy értelmiségi fiatalember is, aki beleszeret az asszonyba. Amikor a férj tudomást szerez a fiú érzelmeiről, lépten-nyomon maró gúnyval üldözi, aki azután érzéseiben mélyen megszegyenítve, az első hajóval menekül a helyszínről. Ugyanezt mondhatjuk el a címadó elbeszéléstről is: az én-

Francisco Coloane: *Elmerülő jéghegy*. (elbeszélések). Európa, Budapest, 1978. (fordították heten).

formában elmondott történet hőse szintén menekülésre kényszerül. Őt munkaadójának szótlanlansága kényszeríti erre a lépésre, bár az vissza akarja tartani, hogy halála után gondoskodjék a családjáról. A nosztalgikus történet a szerző vágyakozását fejezi ki valamiféle természetes alternatív életmód után. Egy másik elbeszélésben az elviselhetetlen magány teszi a férfit elborult elméjű feleséggyilkossá.

Coloane társadalombírálata több elbeszélésben jut kifejezésre. Például a Kanaska jéghegye címűben, ahol a megfagyott indián holtteste egy jéghegyen úszva rémülettel tölti el a betolakodó fehéreket. Vagy a Hoornfok című elbeszélésben árnyaltan felidézett fókairtás során. De legerőteljesebben a *Hogyan halt meg a chiloói Otey?* című írásában mutatkozik meg. A balladai hangvételű elbeszélés a pásztorok patagóniai bérsztrájkját idézi fel. A történet hőse önszántából áldozza fel az életét. Ez a történet Argentína azon tartományában játszódik, amelyről 1834-ben Darwin utazása során feljegyezte: „Ezt az országot a terméketlenség átka sújtja.” És igazsága is volt, mert az estepa (félsivatag) keleti része valóban elriaszító. A végtelen pusztaság felett valkítóan süt a nap, a keletre rohanó felhők gyorsabban vágattnak, mint az autó. Mert ez a szél birodalma. A szél olyan erős, hogy gyakran a birkákat is felborítja. Az állandó szárazság miatt a fű gyéren nő; egy-egy juh takarmányozására hektárnyi legelőre van szükség. A tél olyan zord, hogy a juhokat gyakran megtizedeli.

S mi lett a Coloane által még emlegetett őslakó indiánok sorsa? A lehető legszomorúbb. Írtásuk, mondjuk ki ezt a szót nyíltan, 1878-ban indult meg, az aranyláz hozta magával és a birkatenyésztés. A telepeseknek egyszerűen térre volt szükségük. 1970-ben még élt nyolc őslakó, de ma már állítólag csak egy van közülük életben: A Tűzföldtől délre fekvő Navarino-szigeten él a 140 centire tőpörödött Abuela Rossa néni. Az utolsó yaghan legtöbbet a tévé képernyője előtt ül, fényképezni meg csak pénzért engedi magát. Férje, a Miličić nevű dalmát hallász, már rég meghalt. Már szinte semmire sem emlékszik a múltból. Őt is, más halott őslakóval együtt, Coloane örökítette meg meleg hangú történeteiben.

A hajó. Milyen nagy szerepe volt Dél-Amerika történelmében! Hajóval érkezett Pizarro, hajón indult neki a Rio Magdalenén Kolumbia meghódítására Quesada, hajón jönnek és távoznak Coloane hősei. És egy hajón verődnek össze Cortázar* első regényének alakjai is, a „nyertesek” (Los premios), hogy a szerencse kegyeltjeiként egy derűs utazásra induljanak az ismeretlenbe. Cortázar neve, kísérleti elbeszéléseinek köszönve, első regénye megjelenésekor, 1960-ban már ismert volt. A regény azonban nem öregbítette a szerző hírnevét. Egyik ismerője, A. B.

Julio Cortázar: *A nyertesek.* (regény) Európa Budapest, 1979. (fordította: Nagy Mátyás).

Dellepiane, bár úgy véli, hogy „hiba lenne a *Los Premios* Cortázar műhelye melléktermékeként könyvelni el”, mégis megjegyzi: „Természetesen ez a regény nem váltott ki lelkes ujjongást.”

A cselekmény az ötvenes évek derekára tehető, a regénybeli célzások, elejtett megjegyzések legalábbis erre az időszakra utalnak. „Szilárd talajon”, szárazföldön, rövid ideig marad a szerző. Nagy vonalakban bemutatja, inkább talán felvonultatja a sorshúzáson tengeri utazáshoz jutó hőseit. A beszállás pillanatától számítva a mű három nap eseményét mutatja be, minden fejezet egy napot. A regényt záró epilógus ismét a parton játszódik. Az utazást, a beszállás körülményeit, de különösen az utasokra vonatkozó tilalmat titokzatosság övezi. A fedélzet egy részét az utasok nem közelíthetik meg, mert ott a legénység azon tagjai tartózkodnak, akik állítólag fertőző betegségben szenvednek. Ez a titokzatos mozgáskorlátozás a hétköznapi felszín alatt tapasztalható feszültség forrása, és ez tekinthető a regény fordulatokban szegény cselekménysora mozgatójának. Az argentin társadalom különböző rétegeiből származó utasok társadalmi helyzetüknek, illetve életkoruknak megfelelően reagálnak az utazási körülmények rendkívüliségére. S ez Cortázar regényének alapmótvuma: az emberi jellem kibontakozása és alakulása a rejtett, a vélt vagy valóságos veszély hatására. Így ez az utazás nem más, mint lemerülés a lélekbe, enyhe társadalombírálattal. Az utasok népes csoportja két részre oszlik. Legtöbbjük megalkuszák, elfogadja az utazási feltételeket, igyekeznek nem tudomásul venni a veszélyt és élvezni az utazás nyújtotta lehetőségeket. A másik, a kisebb csoport azonban nem nyugszik bele az utazási feltételekbe. Az ő próbálkozásaiuk mozdítják előre a regény cselekménysorát, akcióik a lappangó, állandóan jelenlévő, titokzatos feszültséget növelik. Úgy érzik, fényt kell deríteni a mozgáskorlátozás okaira, az utazásukat övező homályra. Ebben a zárt világban és feszült légkörben kerül sor a regényfigurák kibontakoztatására és bemutatására.

Regénye mottójául Cortázar Dosztojevszkij *A félkegyelmű* című művének azon sorait idézi, melyekben a regényíró arra kérdez rá, hogy miként lehet a hétköznapi, egészen közönséges embereket vonzóan, érdekesen bemutatni. Nem lehet őket mellőzni a regényben, mert a közönséges emberek többségükben nélkülözhetetlen láncszemek a mindennapi események sorában. Mellőzésükkel a hitelesség ellen vétene az író. Cortázar a hétköznapi emberek szerepeltetésével a hitelesség mellett igyekszik állást foglalni, de a hétköznapi embereket körülvevő nem közönséges, rendkívüli légkör mássá teszi őket. A létnek egy olyan tartományába helyezi őket, ahol a hitelesség helyébe a képzelet, a fantasztikum lép. Ezért joggal tehetőek fel a kérdések: mit is jelképez a hajó lezárt része, van-e valami mélyebb értelme a zárlat ellen küzdők harcának, rejlik-e még valami a konkrét argentin valóságra való utalás mögött? A válasszal a

szerző adós marad. Három nap múltán, amikor az egyik rokonszenves hős meghal, megszakad az utazás és a regény is.

Az itt jelzett könyvek alapján Dél-Amerika az ellentmondások, sokak szerint a jövő kontinense. Ezek az ellentmondások az európai ember számára szinte elképzelhetetlenül nagyok. Éppen ezért a Dél-Amerikáról alkotott hiteles kép nem tartalmazhat csak adatokat. A képelet az, ami az adatokra támaszkodva megteremtheti az „igazi” Dél-Amerikát. Talán ezzel magyarázható, hogy a legmeggyőzőbb képet a kontinens rendkívül összetett valóságáról éppen az írók nyújtják. Gondoljunk csak Márquez, Vargas Llosa, Borges, Cortázar és mások műveire.

Kell-e ettől meggyőzőbb válasz az írásunk elején feltett kérdésre?

VARGA István

TÁJÉKOZÓDÁS

VLADAN RADOVANOVIĆ MUNKÁSSÁGA

Vladan Radovanović munkásságát nem jelzik látványos kiugrások, esetleg csoportérdekekre oly gyakran jellemző, erőnek erejével kimerőszalkolt elismerések. Nem édesgetett maga köré híveket, nem alkart mesterségesen injekciózott stílusirányzatok vagy művészeti mozgalmak vezére lenni, de nem is kívánt izmusok, alkotói áramlatok szolgálatába szegődni. Művészet- és médiumközi — interdiszciplináris — kutatásai egészen a hetvenes évek második feléig háttérbe szorultak, holott sokrétűségüknel és időszerezőségüknel fogva állandóan jelen voltak szellemi életünk „második vonalában”. Radovanović munkássága tehát a szó szoros értelmében nevezhető egyéni útnak, olyan autonómiának, amely a hivatalos művészeti deklarációkat elutasítva valójában mindvégig — az ötvenes évek közepétől napjainkig — a nemzetközi mércékkel mérve is időszerűnek számító (nem) művészeti törekvések párhuzamán haladt.

Az alkotói csoportosulások rendszerétől való elzárkózás következményeként a munkásságára vonatkozó kritikai reflexiók száma igen gyér, s intenzitásuk sem reciprok azzal az energiával, amely Radovanović polifon alkotóvilágát potenciálisan meghatározza. Nevére 1968-ban figyel fel először komolyabban a kritika, bár igencsak tanácstalanul töpreng *Pustolina* című, a jugoszláv irodalomban máig is páratlan fajú és fajsúlyú verbi-voko-tipovizuális regénye láttán. Elsőként Milan Komnenić figyel fel a nem mindennapi műre, amelyet aztán — néhány találó mondat

erejéig — Bora Cosić is számba vesz *Mixed media* című rendhagyó könyvében. Amikor már lassan a szerző sokoldalú vizuális-plasztikai munkásságának hiteles megközelítésére kerülne sor, Radovanović 1971-ben a Belgrádi Rádió elektronikai stúdiójának alapító tagjaként annak vezetője lesz, s ez a tény valahogy érdemtelenül előtérbe helyezi zeneszerzői, pontosabban hangkutaói tevékenységét, amely azonban semmiképpen sem választható el verbi-voko-vizuális kutatásainak egészétől, sőt — pontosabban fogalmazva — annak egyik eredőjét, lehetséges végkifejletét képezi.

Radovanović művészetfilozófiájának lényege, hogy tagadja a lineáritást, tudniillik, hogy a művészeti munkálkodás fejlődése az egyik tevékenységi területről a másik alkotói szférába való egyenes ágú átmenetet eredményezi. Programja ehelyett több nokon jellegű tevékenység egyidejű továbbfejlesztését célozza, s ily módon nagy fesztávú művészeti jelenségeköt ölel fel, amely konkrét esetben a zenei és nyelvi-plasztikai kísérletektől a hangszalagmédiiumig s a fényképig, valamint az úgynevezett megformált hangokig terjed. Sokoldalú kutatásai különféle médiumok fogalmi átértékelését szorgalmazzák, s ilyképpen a klasszikus értelemben vett művészet és az olyan szellemi tevékenység közties területén találhatók, amely nem tart igényt a művészeti meghatározásra, illetve azonosításra, de tudománynak vagy filozófiának sem tekinthető. Alkotó világa másrészt annyira szövevényes és összetett, hogy a legduvább általánosítással sem hozható közös nevezőre, avagy nem oldható fel egyetlen nyelvi képletben.

Radovanović szellemi erőfeszítéseire egészében véve is a nyitott mű fogalma állik, amely már annyira nyitott és kövten, hogy az általa átfogott alkotói munkakörök nem is tartanak feltétlen igényt a művészeti meghatározásra, mert — mint a szerző vallja — a művészet kontextusában lejátszódó kezdeményezések nem tekinthetők okvetlenül művészetnek, továbbá hogy a nem művészeti szándékkal készült szellemi munkákat nem is a művészet szentélyeiben, a képtárakban kellene nyilvánosságra hozni, mert megtörténhet, hogy ezáltal olyan jelenségek is művészeti rangra emelkednek, amelyeknek ez nem volt eredeti szándékuk.

Az ő szellemi gyakorlata éppen azt mutatja, hogy jobb terminus híján művészetnek volt kénytelen nevezni számos olyan alkotói jelenséget, amely az egyén — vagyis önmaga — pusztá pszichológiai, intellektuális és fizikai megismerését célozta; csak azért, mert a konceptuális doktrínák szentesítette törvényszerűségek szerint a nem filozófiai vagy tudományos tevékenység csakis művészet lehet, illetve valaminemű gyakorlati, művészet utáni filozófia.

Radovanović korai kutatásai rendhagyó körülmények közt zajlanak. A későbbi rekonstrukció bizonyítja, hogy már az ötvenes években olyan pszichofizikai gyakorlatok meghonosításán fáradozik, melyek a happening, a fluxus vagy a body art fogalmi képletével mutatnak egybeesést.

Radovanović tájékozatlan, elszigetelt, még nincs benne a „művészeti kontextusban”. Ennek tudható be, hogy verbi-voko-vizuális kísérletei csak látszatra merítenek erőt a konkrét vizuális költészet készlettárából, holott a valóságban a szó, a hang és a forma jóval szabadabb összefüggés-rendszerét építik ki, mint a kísérleti költészet frontvonala.

Az egyéni keresés és a történeti avantgarde párhuzamán rokon jellegű műfajok mutatnak koinidenciát: a radovanovići verbi-voko-vizuális nyelvrendszer a konkrét vizuális költészet, a „cselekvések” a happening, az úgynevezett taktizonok pedig a taktilizmus megfelelői. Ezeket a kifejezőformákat Radovanović a maguk komplexitásában, médiumként fogja fel, s a későbbiekben ötvözésükön, szintetizálásukon fáradozik. A polimediális kísérletek kezdeti fázisában például álmait jegyzeteli a szövegbeli és a formai-plasztikai elemek összevonásával.

Az úgynevezett cselekvések és a nemzetközi nyelvhasználatban happeningnek nevezett történések közti különbség abban rejlik, hogy Radovanović akciói zárt, laboratóriumi jellegűek, s ily módon mentesek azoktól a destruktív, szociális vagy politikai belebonyolódásoktól, amelyek a happeninget és a fluxus-mozgalmat jellemzik. A konceptuális művészetrel viszont azok a munkái mutatnak hasonlóságot, amelyekben a tárgyiassítás a minimum minimumán jelenik meg.

Radovanović munkásságának fejlődési menete nagy vonalakban a következő: 1. *Rajzok (1959–68) és áttetsző képek (1962–65)*: mikro- és makrostruktúrák rajzolása a tömeg és a tér hangsúlyozásával, az elképzelhető, mintsem a látható tematizálásával. A rajz rajzolása, a B. Szabó György-i értelemben, a lehetetlen ostroma; 2. *Álmjegyzések (1953–68)*: Álmok szöveges és képi rekonstrukciója, melynek tapasztalata azt a következtetést adja, hogy az álmodott világ belső tere multimediálisabb, mint a megélt valóság, illetve az a valóság, amelyben az álmok utólagos rögzítésére történik kísérlet; 3. *Polimediális tervezetek (1958–1970–1975)*: a tapintás, a mozdulat és a hang médiumát összevonni igyekvő alkotói műveletek sora — nyelvi szintézis; 4. *Iktatott médiumok (1957–58)*: a tapintás minőségbeli affinmálása mint a radovanovići polimediális mű negyedik kiterjedése; 5. *Ideogrammák (1957–58)*: meghatározott élmények, állapotok és érzelmi mozzanatok sűrítésének, összevonásának igényéből fakadt fogalmi írásjelek egyéni rendszere, amely — poétikai rendeltetéssel felruházva — különösen a szerző *Pustolina* című verbi-vokotipovizuális regényének nyelvi szerkezetét illetően lesz döntő befolyással; 6. *Fejlődő alakzatok (1957–58)*: az ideogrammáktól eltérően ezeknek az ábráknak a megértéséhez nincs szükség előzetes verbális meghatározásokra, hiszen a rajzfülkek szegmentumain tapasztalható minimális formai eltérésekhez hasonlóan egy egy alakzat „történetét”, fejlődési ívét és metamorfózisát szemléltetik; 7. *Verbi-voko-vizuális elemek szintézise a kétkiterjedésű síkban (1954, 1956–63, 1968–27)*: szó-, hang és látásbeli elemek szemantikai céloknak alárendelt szintézise, a vonalbeliség

felszakítása. Legkifejezettebb megvalósulásának a *Pustolina* tekinthető, melyben az írott nyelvelemek grammatikai és szintaktikai képlete a mű kozmológiai irányvételét vizuálisan szemléltető síkbeli elfendüléseit jelképezi. Ennek a munkamódszernek a továbbfejlesztését az úgynevezett verbi-voko-grafovizuális alkotások képezik, melyekben a betűelemek kézi kiírása a betűnek alakzattá, formává valló minél zökkenőmentesebb átminősülését hivatott elősegíteni; 8. *Verbi-voko-sztereo-tipovizuális szintézis a háromdimenziós kiterjedésben* (1958, 1968, 1971—1974, 1969—75): a könyv alakú *Pustolina* jobbára kétdimenziós nyelvi rendszerét meghaladó, még egy dimenziót magába foglaló alkotói eljárások sorozata hatoldalú mértani testek, soklapok, gömbök és tükkörmondatok bevonásával. E teresítés révén a szövegfolyam a síkból elrugaszkodva egy mélységi rácsozat csapjaiban cirkulál; 9. *A szó, a plaszticitás, a tapintás és a kinetikus szintézise* (1971—76): a soklapok és gömbök bevonásával megkezdett térkiterjedésű nyelvjelentési problematika mozgáselemekkel való kiegészítése. Ez a fajta mozgás elsősorban a szem olvasás közbeni szabályos pásztázására vonatkozik. Oda-vissza olvasás (pl. a *dohod-zalaz* szókapcsolat esetében); 10. *Szavak képekké való egyirányú átformálása, valamint gesztusok és szavak kölcsönös átfordítása* (1957, 1955—58): az átomátratokhoz eredeztethető szemiotikai operációk ciklusa. Radovanović bizonyos fogalmak betűkiírásából imagináció és alakhi hasonlóság útján figuratív rajzokat konstruál. Erre a célra különösen a cirillbetűs írás alkalmas, amelynek elemei — betűatomjai — absztrahálva önmagukban véve is potenciális ideogramma-képzők; 11. *Rögtönzések, tudatfolyamatok* (1956—57, 1954—56): a képzelet csapongásainak a szürrealista automatizmus munkamódszerére támaszkodó szöveg- és képbeli lejegyzése; 12. *Eseménytervezetek* (1955—56, 1957): időben a happeninggel egybeeső, de tőle teljesen független alkotói eljárás valós és képzelet eseménykonstrukciókkal. Elvontabb és redukáltabb változataiban a konceptuális eszmék is fellelhetők; 13. *Cselekvésjavaslatok, gyakorlatok és leírások* (1956—57): gesztusnyelvi szinten megnyilvánuló cselekvések javaslatai, a lehetséges, realizálható mű teljes elvetése, művészeti határeset. A szöveg és a rajz funkciója a pusztá ténymegállapításban merül ki; 14. *A test mint az alkotás tárgya* (1956): a body arttal párhuzamba hozható testakciók ciklusa, melyekben az alany tárggyá, az alkotói cselekvés anyagává válik; 15. *Új tervezetek* (1971—74): a konceptuális elvekhez közeli tautologikus helyzetek, melyek válasz nélkül hagyják azt az örökös kérdést, hogy egy alkotói projektum okvetlenül megvalósításra ítéltetett-e. Az esztétikai értékek nagyfokú mellőzése; 16. *A médium önvizsgálata: hangszalagmédium, papírmédium* (1973, 1975, 1976): ezeknek a műveknek a sorozata nyílt ellenállás azokkal az elterjedt alkotói elvekkel szemben, hogy bármit művészetnek nevezhetünk, miután beiktattuk a művészet kontextusába. Önreflexív, tautologikus művek, egyetlen tárgyuk tulajdon médiumuk.

Ez a meglehetősen kivonatolt jegyzék azért kétségkívül a radovanovići opus módfelett összetett, de végső következtetéseiben kompakt természetéről árulkodik, hiszen nyilvánvaló, hogy egyetlen nyelvi modellel különféleképpen való tágításáról, fogalmi kiszélesítéséről szabad beszélni. Radovanović egyidejűleg merész és megfontolt, nem törekszik arra, hogy amit csinál, az okvetlenül művészet legyen. Kísérleteiben azonban mindvégig a szellemi szférán belül mozog. A médiumok önvizsgálata révén eljut a transzmédiumok fogalmi világáig. Ezekre az jellemző, hogy bár igyekeznek megtartani az adott médium alapvető tulajdonságait — pl. a papír vagy a hangszalag esetében —, mégsem kötődnek azokhoz a megjelenési formákhoz, melyekhez történetileg kapcsolódnak. Radovanović analitikus művei egyedülállóak a jugoszláv művészetben, s az új művészeti gyakorlat számos munkamódszerének és eszmei letéteményének előhírnökeként tarthatók számon. Példát szolgáltatnak azt illetően is, hogy az elszigeteltség, a távolságtartás nem jelent eleve hátrányt, sőt megvédheti az alkotói eszmék és innovációk eredetiségét, tisztaságát.

Végezetül csak annyit, hogy a belgrádi Modern Művészetek Múzeumában áprilisban nyílt meg *Verbi-voko-vizuális* néven az a 69 szerző alkotását felölelő történeti tárlat, amely az elmúlt harminc év azonos törekvéseit méri fel — Vladan Radovanović koncepciója alapján.

SZOMBATHY Bálint

KRÓNIKA

A SZERBHORVÁT NYELVI TANÁCSRÓL. A Szerb KSZ Központi Bizottságában és a Szerb SZK Képviselőházában az utóbbi években, amikor a szerbhorvát nyelv időszerű problematikájáról" tárgyaltak, „több ízben is javasolták, hogy néhány más köztársaság mintájára a Szerb Szocialista Köztársaságban is alakítsanak „társadalmi testületet a nyelv művelésére”.

Belgrádban elhatározták, hogy ezt a testületet Szerbhorvát Nyelvi Tanácsnak nevezik, a Szerb SZK Képviselőháza keretében hozzák létre „nagy-számú szerv, szervezet, intézmény és közösség megállapodása révén”. Munkáját a Tanács a tömegtájékoztatási eszközökben és folyóiratokban hozná nyilvánosságra. Mintegy ötven tagja a köztársaság és a tartományok egyetemének, könyv- és lapkiadó munkaszervezeteinek, a belgrádi, priština-i és újvidéki rádióknak és televízióknak, a tudományos és művészeti akadémiáknak, az írók, fordítók és újságírók egyesületeinek, a Matica srpskának, a Szerb KSZ KB-nek, a Köztársasági Képviselőháznak és a Szocialista Szövetség Köztársasági Választmányának képviselőiből tevődne össze. A Tanács megalakítására vonatkozó megállapodás tervezetéről a Szerb Szocialista Szövetség Köztársasági Választmányának művelődési szakosztálya a múlt héten tárgyalt, s a résztvevők a Vajdasági Szocialista Szövetség Tartományi Választmányának képviselőjét kivéve, egyhangúlag támogatták a kezdeményezést. Vera Milosavljević eképp indokolta meg Vajdaság álláspontját:

„Nem támogatjuk e Tanács megalakítását. Nagy fenntartásaink vannak vele szemben. Többet árt majd, mint használ... Vajdaságban hagyományosan nagy gondot fordítunk a nyelvi kérdésekre. Bizonyos eredményeket értünk el a nyelvről való társadalmi gondoskodás és a nemzetek és nemzetiségek nyelvének zavartalan fejlődését szolgáló feltételek megteremtése terén. Ha az említett többnyelvű intézmények aláírnák a Szerbhorvát Nyelvi Tanács megalakításáról szóló megállapodást, felmerülne a kérdés: nem lehetne-e ezt úgy értelmezni, hogy állást foglaltunk egy hivatalos nyelvről? Alkotmányos kötelességünk gondoskodni valamennyi nyelvről... A vajdasági intézmények és szervezetek együtt fognak működni e Tanáccsal, ha megalakul, de véleményünk szerint semmi szükség vertikális szerveződésre a szerbhorvát nyelv kérdéseit illetően a Szerb SZK-ban, jóval inkább szükséges az együttműködés, megbeszélés a meglévő társadalmi és öngazgatási szerveződés tiszteletben tartásával...”

E megindoklást követő vitában az ülés résztvevői továbbra is támogatták a Tanács megalakítását. Most a köztársaság és a tartományok 36 intézményén múlik, hogy megalakul-e vagy sem. Ha az intézményeknek több mint a fele megalakítása mellett foglal állást, aláírják a megállapodást.

ELHUNYI ACO SOPOV. Április 21-én Szkopjében 59 éves korában elhunyt Aco Sopov macedón költő, a Macedón Tudományos Művészeti Akadémia tagja. A háború utáni macedón költészetben ő a szubjektív lírai hang-

nem ápolója és szószólója. A lírai őszinteség katonájának vallotta magát. Első kötete még 1944-ben jelent meg, országos rangú költővé az 1952-ben megjelent *Sztihoivi za makata i radoszta*, majd a három évvel később jövő *Szlej sze szo tisinata* avatta. Válogatott munkáinak nemréggi megjelenése előtt még két kötete volt a *Vetrot noszi ubavo vreme* (1957) és a *Nebidnina* (1963). Több nyelvre fordították, egyebek között magyarra is. 1964-ben jelent meg *Örök várakozó* válogatott verseinek gyűjteménye a Forum Könyvkiadónál, Fehér Ferenc fordításában. Versei szerepelnek a *Napjaink éneke* modern jugoszláv költészeti antológiánkban és Fehér Ferencnek a *Madarak folyója* című műfordítás-gyűjteményben is.

Aco Sopov részvevője volt a népfel szabadító háborúnak, az 1941-es Em lékérem viselője. A főlzabradulás után folyóiratszerkesztő volt, majd diplomataként tevékenykedett. Több ízben volt elnöke a Macedón Írószövetségnek, valamint a Műfordítók Szövetségének.

DÍJAZOTT JUGOSZLÁV FILMEK ÉS ZENEMŰ. Éremhullás a jugoszláv rövidfilm egén. Dušan Vukotić *Világ-űri vendégek* című filmje learatta a tudományos és fanti filmek madridi fesztiváljának összes főbb díjait. Nagydíjat kapott a rendezésért, megkapta a közönség díját és a nemzetközi kritika különdíját. Ezenkívül a szakbizottság a filmmaszkot is díjazta.

Hasonlóképpen, a nemrégben lezárult oberhauseni rövidfilm-fesztiválon, Bogdan Žižić *Prés* című filmje elnyerte a hat egyenrangú nagydíj egyikét, valamint az evangélikus filmközpont itt tekintélyesnek számító jutalmát. A dolog érdekessége, hogy Žižićnek ugyan ez a filmje nem került be a belgrádi rövidfilmfesztivál szűkebb válogatásába sem.

Luka Jugović Pirula jugoszláv zene-

szerzőt Theodor Körner-díjjal tüntették ki *Bécsi impressziók* című szimfóniájáért. A magasrangú kitüntetés átadásán megjelent dr. Kirschläger osztrák köztársasági elnök is.

FILMSZAKEMBEREK A ZSŰRI-BEN. A pulai filmfesztivál priština-i közgyűlése kitűzte az idei rendezvény megtartásának időpontját. Eszerint a 29. pulai játékfilmfesztivál július 21-én kezdődik, és július 30-án zárul. A közgyűlés ezenkívül elhatározta, hogy a jövőben a bíráló bizottságnak kizárólag filmszakemberek lehetnek a tagjai, továbbá, hogy ezentúl a legjobb női és férfi epizód szerepeket is díjazják.

NEM JELENIK MEG DEDIJER ÚJABB KÉT KÖNYVE. A rijekai Liburnia, valamint a zágrábi Mladost kiadóvállalat együttes közleményben tájékoztatta a nyilvánosságot, hogy eltekint Vladimir Dedijer *Újabb adalékok Josip Broz Tito életrajzához* című műve 3. és 4. kötetének megjelenetésétől. A közlemény, miután elismerően szól a mű 1953-ban megjelent első kötetéről, majd tavalyelőtti újrakiadásáról, sajnálattal állapítja meg, hogy a második kötetben érthetetlen okokból elmaradt az a tudományos és tartalmi színvonal, amely az 1941—1944. évi háborús napló szerzőjétől elvárható volt.

A VAJDASÁGI SZÍNHÁZAK 32. TALÁLKOZÓJÁNAK DÍJAZOTTJAI. A vajdasági hivatásos színházak idei szemléjét Szabadkán rendezték meg.

A legjobb előadásnak járó díjat az *Újvidéki Színháznak* ítélte oda a bíráló bizottság, Mrozek Tangójának bemutatásáért. *Ljubomir Drašković* megkapta a találkozó rendezői díját, *Fejes György* és *Kiss Júlia* színészi alakításáért részesült díjban, *Bicskei István* és *Ferenczi Jenő* pedig elismerő

oklevelet kapott a szerep tolmácsolásáért.

A legjobb színészi alakításért *Jónás Gabriella* kapta a Jelka Asić-díjat, Goldoni Mirandolinája címszerepével érdemelte ki. Partnerei közül *Árok Ferencet* díjazták. Színészi díjat kapott még *Miloš Žutić*, *Zaida Krimsambalov* és *Valja Vejtin*, az Újvidéki Szerb Nemzeti Színház Drámai Központjának tagja, *Dobrila Šokica* és *Ivana Pejčić*, a Szerb Nemzeti Színház drámaegyüttesének művészei, valamint *Danilo Čolić*, a szabadkai Népszínház szerbhorvát társulatának tagja. Dicséret oklevelet *Ksenija Martinov* és *Ljubica Jović*, az Újvidéki Szerb Nemzeti Színház, illetve a Drámai Központ és *Petar Radovanović*, a szabadkai szerbhorvát társulat tagja kapott.

A legjobb kosztümtervezőnek járó díjat *Jasna Petrovićnak* ítélte oda a zsüri. Lorca Bernarda Alba háza és

Deana Leskovar Szomorú események képei című darabjának kosztümtervezéért, a díszlettervért járó díjat ezzel szemben nem osztották ki, mert általános vélemény szerint a látott darabok díszlettervezői közül senki sem érdemelte ki.

Külön elismerésben részesítette a zsüri az újvidéki Ifjúsági Színpadot, a pancsovai Művelődési Központ együttesét és *Radoslav Z. Dorić* rendezőt. A közönségzsüri Versegi József-díjat *Zoran Rotar*, a pancsovai Művelődési központ művésze kapta.

Ha egy mondatba kellene sűríteni a szakmai véleményt, ezt *Branko Pleša* színművész, a zsüri tagjának szavait idézve tehetnénk meg: az idei találkozó a kiemelkedő színészi teljesítmények jegyében telt, és ha egy találkozó tizenkét előadása közül öt kiemelkedően jó, akkor az egész fesztivál színvonalá elismerésre méltó.

KRITIKAI SZEMLE

Könyvek

- Voigt Vilmos: A lélek archeológiája (Kovács Endre: *Doroszló hi-
delemvilága*) 676
Vajda Gábor: Árnypaloták (Munk Artúr: *A hinterland*) 680
Bori Imre: Kis éji regény (Milorad Pavić: *Kis éji regény*) 682
Varga István: Tények és képzelet 685

Tájékoztató

- Szombathy Bálint: Vladan Radovanović munkássága 693

KRÓNKA

A Szerbhorvát Nyelvi Tanácsról; Elhunyt Aco Sopov; Díjazott jugoszláv filmek és zenemű; Filmszakemberek a zsűriben; Nem jelenik meg Dedijer újabb két könyve; A vajdasági színházak 32. találkozójának díjai 698

HID — irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. — 1982. május. Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet. — Szerkesztőség és kiadóhivatal 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1., 021/611-300, 51-es mellék. — Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. — Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. — Előfizethető a 65700-603-6142-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a Hid nevét. — Előfizetési díj belföldön egy évre 200, fél évre 100, egyes szám ára 20, kettős szám ára 40 dinár, külföldre egy évre 400, fél évre 200 dinár; külföldön egy évre 12 dollár, fél évre 6 dollár. Diákok és egyetemisták csoportos előfizetése egy évre 100 dinár. — Készült a Forum nyomdájában, Ujvidéken.